«АКВІЛОН-ПЛЮС»

СТАНОВЛЕННЯ АФІНСЬКОГО ПОЛІСА В.В.Ставнюк

ВІКТОР СТАВНЮК

СТАНОВЛЕННЯ АФІНСЬКОГО ПОЛІСА

ВІКТОР СТАВНЮК

СТАНОВЛЕННЯ АФІНСЬКОГО ПОЛІСА

Київ
«Аквілон-Плюс»
2005

УДК 94(38)092
ББК63.3(0)32-8
С-75

Рецензенти:
доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Гладких М. І.
доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України
Зубар В. М.
доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Крижанівський О. П.

Рекомендовано до друку
Вченою радою історичного факультету
Київського національного університету
іменні Тараса Шевченка

Ставнюк В.В.
С—75 Становлення афінського поліса.- К.: «Аквілон-Плюс», 2005.¬
216 с.

У монографії досліджується процес становлення афінського поліса від занепаду ахейської палацової цивілізації до реформ Клісфена. Дослідження здійснено на основі широкого використання античних джерел і спеціальної літератури з проблеми.
Для істориків, політологів і всіх, хто цікавиться античною цивілізацією.

ISBN 966-95856-9-4

ISBN 966-95856-9-4

© Ставнюк В.В., 2005

ВСТУП

Проголошення Україною своєї незалежності знаменувало собою водночас і початок інтенсивних пошуків нових світоглядних орієнтирів, у тому числі — і в контексті вироблення концепції «національної (чи «державницької») ідеї» тощо. Однією з основних тез, під знаком якої проходять ці пошуки, стала теза про «європейськість» України, про її належність до європейської цивілізації

Принагідно зауважимо, що «європейськість» визначається не стільки географічним розташуванням, скільки історико-культурними факторами (спільність історичної долі та схожість історичних альтер¬натив, що поставали перед європейськими народами на різних етапах їхнього розвитку; спільність чи схожість підґрунтя і, що не менш важли¬во, факторів, якими обумовлювалися в тій чи іншій мірі їх етно-соці-альні риси, ментальні і, в найширшому значенні терміну, культурні осо¬бливості тощо). Серед іншого, «європейськість» проявляється і в став¬ленні до античної спадщини — звернення до надбань античної циві¬лізації є характерною ознакою чи не всіх європейських народів. Перео¬смислена з урахуванням національних традицій, історії, зрештою — менталітету, античність стала органічною складовою частиною середньовічної, нової та й новітньої Європи. При цьому важлива не стільки оригінальність розробки, скільки важливим є вже сам факт прилучення до питань, проблем, ідей та образів, що виростають з античного підґрунтя.

У цьому зв'язку нагадаємо, що й духовний розвиток України з най-давніших часів визначався й суттєвими античними впливами — не тільки опосередковано, з огляду на візантійський, чи (православно-)-християнський, фактори (питання континуїтету чи дисконтинуїтету при переході від античності до візантійської доби, місце і роль античної духовної спадщини в християнстві тощо складають окрему проблему, про яку тут говорити немає змоги), але й прямо (навіть не беручи до уваги тієї обставини, що Північне Причорномор'я й Крим вже

[1] Див. про це також: *Ставнюк В. В.* Підприємливість в контексті становлення античної грецької цивілізації / Подвижники й меценати: грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII-XIX ст. Історико-біографічні нариси / Під ред. В.А. Смолія.-К., 2001. – С. 18-35; *він же.* Післямова / Арістотель. Нікомахова етика.- К.: Аквілон-Плюс, 2002. – С. 468-469.

принаймні з середини I тис. до Р.Х. були складовою частиною античної цивілізації, чи принаймні її периферією, а тема скіфів у Греції і тема Греції в матеріальній, та й у духовній, культурі скіфів і їх наступників на території південних областей України перекликаються між собою і обумовлюють одна одну): широко відомим є інтерес до античності в стінах Києво-Могилянської Академії в XVII—XVШ ст., коли Україна прагнула утвердитися в своїй незалежності саме як європейська держава (символічно і симптоматично, що й листи Богдана Хмельницького писані латиною...); глибоко символічно, що сучасна літературна українська мова й українська література виростають значною мірою з творчості І.П. Котляревського, а отже — і з його «Енеїди»; потужний струмінь класичної давнини виповняє твори Тараса Шевченка, Лесі Українки, Миколи Костомарова... Антична цивілізація, її ідеї й образи міцно входять у коло стійких символів української духовної культури: по істині можна говорити про «українську античність», як це роблять англійці, коли говорять про «античність британську», німці — про «античність німецьку», французи — про «античність французьку» тощо.

Зрештою, символічним і сьогодні, здається, ще не до кінця осмисленим є й той факт, що на античному, загальноєвропейському підгрунті формувалися наукові та суспільно-політичні погляди одного з найпомітніших представників українського ліберально-демократичного руху — Михайла Драгоманова [2], а в умовах становлення державної незалежності України на початку XX століття саме до античності вважає за актуальне звернутися Михайло Грушевський [3].

Уже з огляду на всі ці обставини актуальність звернення до класичної античності не викликає сумніву. Проте реальність свідчить про інше — античні студії в українській (історичній передовсім) науці сьогодні ще рідкість, а ті, що є, обмежуються, зазвичай, дослідженням історії античних колоній [4], які локалізуються на теренах сучасної України. При цьому, поза увагою залишається одна з класичних і актуальних тем антикознавства — історія афінського поліса загалом і процес

[2] *Він же.* Античні студії і формування історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова // Український історичний журнал. — 1998. — № 6. — С. 46—54.

[3] *Він же.* Доля античної спадщини в Україні: Михайло Грушевський про історію стародавньої Греції / Тези Міжнародної конференції «Україна—Греція». — К., 1995.

[4] Чи не єдиним винятком у вітчизняній історіографії можна вважати (хоча й з певними застереженнями!) працю харківського професора В. П. Бузескула *(Бузескул В.П.* История Афинской демократии. — СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1909), про якого див. нашу спеціальну статтю: *Ставнюк В. В.* Владислав Петрович Бузескул (до 140-річчя з дня народження) // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 1998. — № 2. — С. 163—175.

становлення його як поліса в кінцевому рахунку демократичного — в особливості[5].

«Класичність» і водночас актуальність цієї теми обумовлюється кількома обставинами.

По-перше, з Афінами автоматично, майже самохіть асоціюється все, пов'язане з античністю взагалі — вони й дійсно були чи не найблискучішим центром не лише Греції, але й усієї античної цивілізації впродовж більш ніж тисячолітньої історії її існування: гегемон грець¬кого світу в боротьбі з Персією, оплот демократії, притулок мистецтв та наук, Афіни здавна заслужили славу «школи Еллади»; чарівливість у першу чергу античних Афін, ореол унікальності довкола цього і дійсно незвичайного міста значною мірою обумовить уже в нові часи появу міфу про «грецьке диво», в якому знайде свій відбиток увесь пієтет європейського самовідчуття перед античною цивілізацією загалом[6].

По-друге, той простий і категоричний у своїй даності факт, що афіняни (а майже всі скільки-небудь відомі античні мислителі, поети, митці були афінянами чи, принаймні, подовгу жили в Афінах) най¬послідовніше і найповніше в історії людства (аж до новітніх часів включно) не тільки втілили в життя, але й сформулювали, осмислили в теоретичній думці ідеї та першооснови демократії — цей факт вже при одній згадці про демократичні реалії породжує античні і передовсім афінські асоціації та ремінісценції, нагадуючи нашим сучасникам, що вони не оригінальні у своїх намаганнях утвердити принципи найсправедливішого з вироблених усією ходою світової історії суспільно-політичного ладу.

По-третє, після того, як визнання античного поліса основним феноменом античної цивілізації з розряду дискусійних проблем перейшло в розряд майже банальних істин, лише поодинокі дослід¬ження з історії давньої Греції обходяться без хоча б побіжного розгля¬ду сутності поліса і його місця в історії давніх суспільств; оскільки ж переважна більшість наративних джерел відбиває процес становлення поліса саме *афінського,* то й у поле зору дослідників із необхідністю і майже неминуче попадають знову ж таки Афіни.

І, насамкінець, *по-четверте,* шлях, який пройшли Афіни до демократії, — через смути і тиранію, через релігійно-магічні, ірраціональні в своїй основі дійства і раціоналістичне осмислення природи громадянських конфліктів, зрештою, через напружену

[5] Щодо всієї пафосності античної полісної цивілізації див.: *Ставнюк В. В.* Фемістокл і Афіни: діяльність Фемістокла в контексті еволюції афінського поліса. К.: Прайм - М, 2004. – С. 3-7.

[6] *Там же.* – С. 6.

боротьбу, в ході якої утвердилися принципи суспільно-політичного компромісу,— все це з настійливістю зорієнтовує нас до вивчення афінського досвіду, до якого впродовж фактично всієї історії свого розвитку зверталися (та й звертаються) чи не всі європейські (і не тільки європейські!) народи. Той же простий у своїй очевидності факт, що святкування 2500-літньої річниці народження демократії (хай це датування й суто умовне, хай реформи Клісфена стали тільки вузловим пунктом в утвердженні демократії, а не часом її утвердження! [7]), яке за рішенням конгресу США, підтриманого широким колом міжнародних гуманітарних, культурницьких та наукових інституцій масштабно відзначалося в середині 1990-х років, не знайшло хоч скількись помітного відгуку в України, яка тільки-но виборола свою незалежність і прокламувала розбудову демократії, — цей, повторимо, німий факт уже самою своєю німотою волає про необхідність для української історичної науки звернутися, нарешті, до дослідження, серед інших проблем антикознавства, і розглядуваної тут теми; мета цього дослідження і полягає у вивченні процесу становлення афінського поліса — в усіх його найголовніших виявленнях.

Такий ракурс розгляду проблеми поширює на неї всі методологічні колізії, пов'язані з історією Афін взагалі, яка була улюбленим прикладом для різного роду побудов, моралізувань, а часто — і майже політологічних концепцій ще в античному світі. Створена ж унаслідок цього суперечлива традиція, у свою чергу, вже в новий час виступала об'єктом для джерелознавчих студій, історичних, правничих, політичних, соціологічних досліджень тощо, не кажучи вже про майже неоглядне розмаїття навчальних посібників, популярних видань, паранаукових спекуляцій і просто витворів різних форм белетристики; антична історія Афін стала своєрідним полігоном, на якому апробували свої теорії, втілювали фантазії чи просто демонстрували ерудицію сьогодні вже неоглядна юрба істориків і популяризаторів історії, політологів і політиків, письменників і митців.

Суто з наукової точки зору особливо цікавою в цьому розмаїтті здається зарубіжна (перш за все німецька, французька та англо-американська) історіографія XIX і XX ст., яка відточувала на афінському матеріалі різні методи історичних досліджень, демонструючи при цьому найширший діапазон наукових, політичних а дуже часто й просто особистих пристрастей, смаків і упереджень [8]. Незважаючи на потужні впливи гіперкритицизму, що не пощадив навіть таких авторів, як Фукідід і Арістотель, безперечною заслугою цих розшукувань стала

[7] Визначення сутності реформ Клісфена див. нижче, с. 178 наст.

[8] Детальніше про це див.: *Ставнюк В. В.* Фемістокл і Афіни. — С. 19 наст.

ретельна розробка і своєрідна верифікація практично всіх моментів афінської історії. Залучення ж до цього процесу археологічних та епіграфічних даних, що стало характерною рисою сучасних досліджень, дало можливість уточнити, конкретизувати, а в ряді випадків і значно доповнити, свідчення наративних джерел додатковими даними, активізувати сам процес вивчення афінської історії, в контексті історії античної цивілізації, світової історії в цілому.

Характерною ознакою досліджень афінської історії (та й інших розділів антикознавства — і не тільки антикознавства) навіть у недалекому минулому була їх певна заідеологізованість і свідоме чи неусвідомлене модернізаторство. Намагання пояснити і роз'яснити «все і вся», актуалізувати предмет свого дослідження, надати авторитету сивої давнини проблемам сучасності — все це спонукало частину дослідників, прибічників тієї чи іншої теорії, жорстко включати в свої схеми фактичний матеріал, витлумачуючи з урахуванням генеральної концепції всі очевидні невідповідності, яких вистачало в живій тканині історичного процесу. Серед інших прикладів, звідси — притаманне радянській історіографії (квазі)марксистське розуміння античності як необхідного ступеня в прогресивному розвитку людства, як заключної стадії єдиної для стародавнього світу рабовласницької формації, рушійною силою якої мусила виступати, серед іншого, класова боротьба; але звідси — і всі умовності іншої, вельми популярної у пострадянських суспільствах, хоча й не єдиної і тим паче не абсолютно авторитетної у зарубіжній науці теорії — цивілізаційної [9].

Іншою крайністю антикознавчих досліджень (дуже часто вона виступала своєрідною реакцією на заідеологізованість науки та на нестримне модернізаторство) було намагання уникнути будь-яких широких узагальнень, історичних паралелей тощо, занурившись в стихію факту, сповідуючи своєрідний «антикварний принцип» (за влучним висловом Р. Салареса, «знати все більше й більше про все менше і менше») [10].

Сьогодні для ідеологічно та методологічно неупереджених дослідників зрозуміло: *natura nihil facit frustra; ita nec historia* — ігнорування досягнень будь-якої школи не йде на користь науці. Серед численних праць представників радянської історіографії є чимало по-справжньому ґрунтовних, а історико-матеріалістична методологія (в її незвульгаризованій формі) дозволила побачити історію античності в

[9] *Ставнюк В. В.* Фемістокл і Афіни. – С. 1- С. 10.

[10] Як іронічно зауважував ще на початку XX ст. Л. П. Карсавин, такий підхід привів нас до «лабораторних методів» і «мікроскопічних результатів».- Див.: Карсавин Л. П. Культура средних веков.- К.: Символ - AirLand. – С. 5.

контексті історії древніх суспільств, складовою і органічною частиною яких вона, безумовно, була; цивілізаційний підхід (натомість і в доповнення до історико-матеріалістичного) значно поглибив наші уявлення про особливості, притаманні античному і тільки античному світові, розкрив усю своєрідність, несхожість і унікальність античної цивілізації; антикварні, суто позитивістські дослідження, з їх намаганням уникнути теоретизувань та увагою до історичного факту, копіткою роботою без екзальтованої актуалізації отриманих результатів, з їх «наукою для науки», дозволили зосередитися на встановленні достовірності наявних джерел, вивчити найнезначніші нюанси життя античної цивілізації.

Зайве й наголошувати, що сьогодні не варто шукати нової теорії, яка б виступала своєрідним замінником (а значить, майже з необхідністю, сурогатом) «єдино вірного вчення» (хоча значна частина суспільства й відчуває дискомфорт, породжений ідеологічним та загальнотеоретичним вакуумом), а намагання механічно запозичувати поодинокі методи у соціології чи там політології для дослідження античної історії призводять зазвичай тільки до дезорієнтації читачів. Більш конструктивним здається розуміння суспільства як системи, в котрій взаємодіють різні чинники соціально-політичного, культурно-релігійного, економічного (в найширшому розумінні цього терміну), та навіть екологічного характеру. Такий підхід до вивчення історії античності дозволяє враховувати позитивні надбання різних шкіл, теорій і навіть дисциплін. Саме на такому підході до вивчення стародавньої історії наполягають найпомітніші представники пострадянської історичної науки, таким методологічним принципом користуємося й ми при аналізі процесу становлення афінського поліса.

Наостанку залишилося тільки повторити тезу, сформулювану ще в попередній нашій монографії [11]: ми й тут прагнули максимально використовувати автентичні джерела як мовою оригіналу, так і в українському перекладі. Прості посилання на те чи інше місце з античного джерела, як це трапляється у спеціальних дослідженнях, носять зазвичай декларативний характер і не передбачають серйозного аналізу відомостей, що містяться у самому джерелі.

[11] *Ставнюк В. В.* Фемістокл і Афіни.— С. 12.

РОЗДІЛ І

СТАНОВЛЕННЯ АФІНСЬКОГО ПОЛІСА: ВІД ЗАНЕПАДУ АХЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ДО «ЗАКОНІВ ДРАКОНТА»

Найблискучішим центром не лише Греції, але й усієї античної цивілізації впродовж більш ніж тисячолітньої історії її існування були Афіни. Гегемон грецького світу в боротьбі з Персією, оплот демократії, притулок мистецтв та наук, вони здавна заслужили славу «школи Еллади» і Гегесандр [1], формулюючи умонастрій епохи, проголосив: «Усе інше властиве всім грекам, але тільки афіняни знають шлях, що веде на небо» *(Athen.* VI. P. 250/.

І.1. Аттика в період «темних століть» і на початку архаїчної доби [2].

Афінський поліс виник на території Аттики — середньогрецької області загальною площею близько 2250 км^2, що мала форму трикутника. Основою його, на Північному Заході, вона межувала з сильними общинами Беотії та Істму, Фівами і

[1] Про Гегесандра див. спеціально: *Fornaro S.* Hegesandros (2) aus Delphi, Verfasser von Hypomnemata / Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Herausgegeben von Hubert Cancik und Helmuth Schneider. Altertum. — Bd. V. — Gru-Iug. — Stuttgart & Weimar: Verlag J. B. Metzler, 1998. — S. 235.

[2] Щодо цих питань див. у вітчизняній історіографії: *Stavnyuk V., Terentieva N.* On the Question about the Formation of the Poleis' Organization in Attica. / XI Congress of the Federations of the Societies of Classical Studies. — Kavalla (Greece) 1999, August, 24-30. — P. 880-896; *Ставнюк В. В.* Формування полісного устрою в Аттиці і «сінойкізм Тесея» // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 1999. — № 2. — С. 190-200.

Мегарою, а двома боками, на Сході та Заході, виходила до Егейського моря. Географічне розташування сприяло порівняно високим темпам розвитку Аттики. Боротьба з Мегарою та Фівами в Середній Греції надавала необхідного напруження сил, сприяла консолідації її жителів. У той же час, Егейсько-Критський регіон був колискою мінойської цивілізації, а його острови утворювали своєрідний місток між материком, Аттикою й країнами Сходу.

Перші поселення виникли на території Аттики ще в неолітичну добу. У третьому тисячолітті до Р. Х. тут проступають ще зовсім тендітні паростки цивілізації, свідченням яких може бути розкопаний в Айос-Космас некрополь. Хоча самі афіняни вважали себе автохтонним населенням Аттики, в історичній традиції утримались туманні свідчення про догрецький племінний субстрат, який Геродот (*Hdt.* VII. 95; VIII. 44) називає пеласгами та кранаями. Близько ж 1900 р. до Р. Х. в Аттиці з'являються перші грецькі, ахейські племена, а на акрополі Афін, — скелястому пагорбі, що здіймається над рівниною, Педіоном, — було вибудовано палац з мегароном мікенського типу, названий Гомером «добре збудованим житлом Ерехтея» *(Hom.* Il. II. 546-547), який, за легендарною традицією, і заснував рід афінських царів [3].

Існували на території Аттики й інші центри — у Філохор *(Philohcor.* Fr. 36 = FHG, I, p. 390) згадується дванадцятиграддя

[3] У пам'яті самих афінян історичної доби ці процеси вже зовсім стерлися, залишивши лише неясні уявлення про їх споконвічність, автохтохтонність в Аттиці. Показовими в цьому зв'язку є історичні ремінісценції Геродота, який вибудовує послідовний ряд для обгрунтування тези про автохтонність афінян: «Що ж стосується афінян, то вони за часів, коли пеласги володіли так званою нині Елладою, були пеласгами і називалися кранаями. А за царя Кекропа їх називали кекропідами. Коли ж згодом царем став Ерехтей, вони отримали ім'я афінян і, нарешті, за іменем їх предводителя Іона, сина Ксуфа, — іонян» *(Hdt.* VIII. 44).

Аттики: Кекропія, Тетраполія, якась Епакрія чи Епактрія (Ἐπακρία [4] чи Ἐπακτρία [5] χώρα), Декелея, Елевсин, Афідни, Торік, Браврон, Кітер, Сфетт, Кефісія [6]. З традиції відомі й правителі деяких з цих та інших центрів Аттики: Паллант з Паллени, Кефал з Торіка, Муніх з Муніхію, Порфіріон з Атмону, Колон з Мірінунту[7].

Торік разом з гаванню на півдні Аттики, за легендарною традицією, був центром царства Кефала, сина Гермеса, та Іона. Значно пізніше, уже в історичні часи, вони вважалися прародителями знатних родів Кефалідів та Іонідів.

---

[4] У Стефана Візантійського (Eth. 272. 4) роз'яснюється, що Епакрія названа за епакрійським етносом: Ἐπακρία, μία τῶν ἐπὶ Κέκροπος συνοικισθεισῶν δώδεκα πόλεων, διὰ τὸ ληίζεσθαι ὑπὸ Καρῶν τὴν χώραν.] τὸ ἐθνικὸν Ἐπακριεύς.

[5] Suda. — S. v. Ἐπακτρία χώρα· κατὰ τοὺς παλαιοὺς χρόνους κωμηδὸν οἰκοῦντας τοὺς Ἀθηναίους ὁ Κέκροψ συναγαγὼν κατῴκισεν εἰς φυλὰς ιβ' καὶ τὴν τῶν πολιτῶν ἐπωνυμίαν ἀφ' ἑαυτοῦ Κεκροπίαν προσηγόρευσε· δύο δὲ τετραπόλεις ἐκάλεσεν ἐκ τῶν τεττάρων πόλεων ἑκατέραν μοῖραν καταστήσας· τρεῖς δὲ τὰς λοιπὰς ἐπακτρίδας ὠνόμασε. καὶ ἡ προσεχὴς χώρα ταύταις ταῖς τρισὶν ὁμωνύμως αὐταῖς Ἐπακτριὰς ἐκαλεῖτο. Див. про це особливо: *Зельин К. К.* Борьба политических группировок в Аттике VI в. до н. э. — М.: Наука, 1964. — С. 108-110.

[6] Це місце з Філохора цитують пізніші автори, у тому числі й особливо детально Страбон *(Strabo.* IX. 1. 20): ὅτι φησὶ Φιλόχορος πορθουμένης τῆς χώρας ἐκ θαλάττης μὲν ὑπὸ Καρῶν ἐκ γῆς δὲ ὑπὸ Βοιωτῶν, οὓς ἐκάλουν Ἄονας, Κέκροπα πρῶτον εἰς δώδεκα πόλεις συνοικίσαι τὸ πλῆθος, ὧν ὀνόματα Κεκροπία Τετράπολις, <Τετράκωμοι>, Ἐπακρία, Δεκέλεια, Ἐλευσὶς, Ἀφιδνα (λέγουσι δὲ καὶ πληθυντικῶς Ἀφίδνας), Θόρικος, Βραυρὼν, Κύθηρος, Σφηττὸς, Κηφισιά ... Πάλιν δ᾽ ὕστερον εἰς μίαν πόολιν συναγαγεῖν λέγεται τὴν νῦν τὰς δώδεκα Θησεύς.

[7] Детальніше про комплекс джерел з цього питання див.: *Колобова К.* М К вопросу о возникновении афинского государства // ВДИ. — 1968. — № 4. — С. 46 прим. 16, с. 47; *Лепер Р. Х.* Следы синойкизма двенадцати государств Аттики / Сборник археологических статей, поднесенных гр. А. А. Бобринскому. — СПб., 1911. — С. 286 слл.

Особливо значним центром був Елевсін, який постійно боровся з Афінами за перевагу: про цю боротьбу свідчить у тому числі й стіна, збудована між горами Егалеєм і Парнетом, що закривала прохід з Афін у рівнину Елевсіну.

Все це свідчить про те, що Аттика в II тис. до Р. Х. була одним з важливих осередків мікенської цивілізації[8].

Дорійське вторгнення, яке було однією з можливих причин занепаду мікенської цивілізації[9], майже не зачепило Аттику, і в XII-XI ст. до Р. Х. вона стала притулком

[8] Про Аттику мінойсько-ахейської доби в радянській історіографії див. особливо: *Блаватская Т. В.* Ахейская Греция. — М., 1966; *Колобова К. М.* Древний город Афины и его памятники. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1961. — 374 с.; *вона ж:* К вопросу о возникновении афинского государства. — С. 41-55; *Полякова Г. Ф.* От микенских дворцов к полису / Античная Греция. Проблемы развития полиса. Т. 1. Становление и развитие полиса. — М.: Наука, 1983. — С. 89-128; *Яйленко В. П.* Архаическая Греция и Ближний Восток. М.: Наука, 1990. — 271 с.; там же див. посилання на основну літературу з розглядуваної проблеми.

[9] Критичний огляд точок зору на причини занепаду палацової цивілізації див. особливо: *Андреев Ю. В.* Раннегреческий полис (гомеровский период). — Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. — С. 12-21. *Полякова Г. Ф.* От микенских дворцов к полису. — С. 98 наст. Серед неосяжної неросійськомовної літератури див. особливо: *Lehmann G.* Die mykenisch frühgriechische Welt und der östliche Mittelmeerraum in de Zeit der «Seevölker»-Invasion um 1200 v. Chr. — Opladen, 1985; *Musti D.* Le origini dei Greci. Dori e mondo egeo. — Roma - Bari, 1985. Що ж до історичності «дорійського вторгнення», то воно ще й сьогодні залишається дискусійним. Обмежимося лише констатацією, що наприкінці мікенської доби факт появи дорійців є незаперечним, що їх поява співпадає у часі з майже повним занепадом ахейської цивілізації навіть у тих центрах, які уникли фізичної руйнації, і що ця поява відкриває собою наступний період давньогрецької історії, який для нас теж залишається ще затемненим (див. схоже: *Forrest W. G.* The Emergence of Greek Democracy. — London, 1966. — P. 45).

для багатьох ахейських родів, виселенців із Пелопоннесу [10]. Сліди цих міграційних процесів знаходимо у Фукідіда, який у першій книзі своєї «Історії», так званій «Археології» (*Thuc.* I, 2. 5-6), писав: «Аттику ж, яка через бідність землі з найдавніших часів не знала внутрішніх смут, завжди займало одне й те ж населяння. І не найменшим доказом на користь сказаного є те, що інші області Еллади переселеннями не зросли настільки, наскільки зросла Аттика: адже з інших областей Еллади наймогутніші (οἱ δυνατώτατοι), витіснювані війною чи внутрішніми смутами, прибували до афінян, оскільки ті на землі сиділи міцно, і, визнаючись відразу ж політами, вже з давніх часів зробили поліс ще багатолюднішим (καί πολῖται γιγνόμενοι εὐθὺς ἀπὸ παλαιοῦ μείξω ἔτι ἐποίησαν πλήθει ἀνθρώπων τὴν πόλιν [11]),

[10] Про це свідчать головним чином археологічні дослідження. Про стабільність ситуації в Аттиці протягом XII ст. до Р. Х. особливо категорично говорить Г. Мілонас (*Mylonas G. E.* Mycenae and the Mycenean Age. — Princeton, 1966. — P. 229-230; пор.: *Desborough V.* The Last Myceneans and Their Successors. — Oxford, 1964. — P. 121. Див. про це також новішу літературу, яку згадує Харійс Туманс, щоб також констатувати: «Субмикенская эпоха характеризуется резким сокращением населения и исчезновением большей части поселений. Вначале их совсем мало и только постепенно их количество увеличивается, достигая апогея в конце геометрической эпохи. Тем не менее жизнь в Аттике не прекращается и говорить о полном опустошении страны не приходится» (*Туманс Х.* Рождение Афины. Античный путь к демократии: от Гомера до Перикла (VIII-V вв. до н. э.). — СПб.: Гуманитарная Академия, 2002. — С. 30-31, прим. 4-10, з усією наведеною там літературою).

[11] Звичайний переклад слова Τἰόλῖτοα як «громадяни» і τὴν πόλιν як «державу» додає до безумовної модернізації Фукідідом указаних процесів через вжиток ним термінології сучасної йому доби ще й модернізацію сьогоднішніх перекладачів і коментаторів Фукідіда, провокуючи в широкого читача асоціації з наповненням цих термінів притаманним їм сьогодні змістом (детальніше про це я вже мав змогу писати раніше, див. особливо: *Арістотель.* Нікомахова етика /

так що пізніше, коли Аттика стала для них замалою, вони вивели апойкії в Іонію» [12].

«Наймогутніші», οἱ δυνατώτατοι Фукідіда, були, очевидно ахейською знаттю, яка, змішавшись з місцевим населенням, стояла біля витоків багатьох впливових афінських родів. Давно звернено увагу [13], що в Геродота Пейсістратіди, як і афінські царі з роду Кодра та Меланфа, виводили свою генеалогію від Нелеїдів Пілосу *(Hdt.* V. 65 [14]), майбутні тираноборці Гармодій і Арістогітон [15] самі себе вважали

Переклад з давньогрецької, коментарі, післямова, додатки- *Ставнюк В. В.* — К.: Аквілон-Плюс, 2002. — С. 9 прим. 10 з выдповыдними посиланнями, с. 37, прим. 39, а також: *Ставнюк В. В* Юридична латина: основи граматики; вибрані юридичні терміни, формули; сентенції. К.: Аквілон-Прес, 1997. — С. 59).

[12] Тут і далі, крім спеціально зазначених випадків, переклад мій; повністю ж цитоване місце мовою оригіналу звучить так: τὴν γοῦν Ἀττικὴν ἐκ τοῦ ἐπὶ πλεῖστον διὰ τὸ λεπτόγεων ἀστασίαστον οὖσαν ἄνθρωποι ᾤκουν οἱ αὐτοὶ αἰεί. καὶ παράδειγμα τόδε τοῦ λόγου οὐκ ἐλάχιστόν ἐστι διὰ τὰς μετοικίας ἐς τὰ ἄλλα μὴ ὁμοίως αὐξηθῆναι· ἐκ γὰρ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος οἱ πολέμῳ ἢ στάσει ἐκπίπτοντες παρ' Ἀθηναίους οἱ δυνατώτατοι ὡς βέβαιον ὂν ἀνεχώρουν, καὶ πολῖται γιγνόμενοι εὐθὺς ἀπὸ παλαιοῦ μείζω ἔτι ἐποίησαν πλήθει ἀνθρώπων τὴν πόλιν, ὥστε καὶ ἐς Ἰωνίαν ὕστερον ὡς οὐχ ἱκανῆς οὔσης τῆς Ἀττικῆς ἀποικίας ἐξέπεμψαν.

[13] *Колобова К. М.* К вопросу о возникновении афинского государства. — С. 46-47.

[14] «Походили вони з Пілоса, — зазначає Геродот, — і були нащадками Нелея з того самого роду. що і прибулі з Кадром і Мелантом, які, хоч і чужинці, але в давнину були царями в Афінах» (тут і далі переклад з Геродота, крім спеціально вказаних випадків, здійснено А. О. Білецьким); в оригіналі: ἐόντες δὲ καὶ οὗτοι ἀνέκαθεν Πύλιοι τε καὶ Νηλεῖδαι, ἐκ τῶν αὐτῶν γεγονότες καὶ οἱ ἀμφὶ Κόδρον τε καὶ Μέλανθον, οἳ πρότερον ἐπήλυδες ἐόντες ἐγένοντο Ἀθηναίων βασιλές.

[15] Див про них коротку оповідь у Геродота *(Hdt.* V. 55-58).

Гефіреями з Еретрії (чи з Кадмейських Фів [16]), впливовий афінський рід Філаїдів вважав своїм предком Еака з о-ва Егіни (*Hdt.* VI. 35); водночас, рід Алкмеонідів, про якого йтиметься далі, вважався давнім афінським родом (*Hdt.* V. 65) [17].

Вихідці з інших областей Еллади, що супроводжували «наймогутніших», їх супутники-друзі — ἑταῖροι аеди — носії та хранителі мікенської традиції, ремісники органічно, якщо слідувати Фукідіду, влилися до складу місцевого населення і значно посилили Аттику. Немає необхідності зайвий раз наголошувати, що термінологія Фукідіда відбивала реалії сучасної йому доби і мігранти розчинялися в дополісному суспільстві пізньомікенської Аттики, а не афінського поліса — останнього просто ще не існувало. Як паліатив, можна висловити припущення, що у Фукідіда утрималися згадки про певне посилення Афін з його укріпленим самою природою Акрополем, який за доби послаблення визнаних центрів мікенської цивілізації (Мікен, Тірінфу, Пілосу та інших палацових держав) і масових переселень племен дійсно міг стати на деякий час форпостом усієї Аттики, притулком для всіх, чи принаймні значної частини її мешканців [18]. Проте більш конкретна реконструкція цієї міграційної доби, наповнення її реальним змістом сьогодні навряд чи можливі.

[16] Щодо можливих асоціацій з Кадмеєю і фінікійськими впливами див.: *Колобова К. М.* К вопросу о возникновении афинского государства. — С. 41-42, 46, з усіма примітками та посиланнями на необхідну літературу.

[17] З недавніх праць щодо Алкменідів див. особливо в російській історіографії: *Суриков И. Е.* Из истории греческой аристократии позднеархаической и раннеклассической эпох. Род Алкмеонидов в политической жизни Афин VII-V вв. до н. э. — М., 2000.

[18] На користь цього може служити археологічно засвідчений факт початку укріплення близько 1240 р. до Р. Х. кіклопічними стінами, яке на кінець XIII ст. було повністю завершене (див. про це: *Колобова К. М.* К вопросу о возникновении афинского государства. — С. 48 прим. 28, з посиланнями на розкопки С. Яковідеса).

Недивлячись на окраїнне положення Аттики, завдяки якому вона не попала в сферу впливу дорійців, тут, як і повсюди в Греції, занепад мікенської цивілізації супроводжувався загальною примітивізацією суспільного ладу. Палацові комплекси покидаються їх мешканцями і пустіють, породжуючи в уяві наступних поколінь лише смутні фантазії про кіклопів, їх велетенських будівничих. З загибеллю палаців зникають держава і державність; зникають прото-міські поселення, перетворюючись на суто сільські, чи навіть родові, суспільство з ранньостратифікованого знову стає егалітарним; зрештою, залишившись без будь-якого вжитку після загибелі палаців, гине й писемність — необхідна ознака цивілізації.

З місцевих та прийшлих етнічних елементів (і після занепаду палацових держав мікенського типу) тут в решті решт і склалася давньогрецька іонійська група. Ці процеси знайшли свій відбиток у міфі про походження іонійців від Іона, сина бога Аполлона, та Креуси, дочки афінського царя Ерехтея. За міфологічною традицією [19], Іон розділив

[19] *Hdt.* V. 66; VII. 94; VIII. 44. Звичайно, це не історична хроніка, а лише міф, проте безоглядно ігнорувати міфологічну традицію також непродуктивно: від міфу не слід очікувати буквальності, він утримує в собі лише зверхособистісну, колективно значиму і надзвичайну дійсність. (Про функціональність міфу загалом див. серед іншого спеціально: *Burkert W.* Mythisches Denken / Philosophie und Mithos. Hrsg. von H. Poser. — Berlin; New York, 1979. — S. 16 ff., 29; *Топоров В. Н.* История и мифы // Мифы народов мира. Т. 1. — М., 1987. — С. 572-574; *Дьяконов И. М.* Введение / Мифология древнего мира. — М: Наука, 1977. — С. 5-54, пор.: 233-282, з характерним епіграфом з Баратинського; подібним епіграфом розпочинає заключну частину свого розмірковування над співвідношенням «історичного» та «міфологічного» і такий знавець всієї мінойсько-ахейської цивілізації, як Ю. В. Андрєєв, на завершення ж він констатує: «.... на высшем уровне исторического познания уже не имеют большого значения вопросы исторической подлинности того или иного лица или события. Здесь не так уж важно знать, был ли реальной личностью мифический царь Минос; происходила ли на самом деле

населення Аттики на чотири самостійні племінні об'єднання, філи (φυλαί) — Егікореїв, Аргадеїв, Гелеонтів і Гоплетів (Αἰγικορεῖς, Ἀργαδεῖς, Γελέοντες, Ὅπλητες), на чолі яких згодом стануть філобасілевси, басілевси філ. Кожна з філ, у свою чергу, поділялася на три фратрії, які першопочатково виступали в ролі релігійних об'єднань близькоспоріднених родів [20], фратрії ділилися на 30 родів-геносів, а рід (γένος) складався з 30 мужів [21], які називаються в традиції геннетами (γεννῆται).

Троянская война, а если происходила, то когда и между кем; где плавали Одиссей и аргонавты и, наконец, где следует искать Атлантиду и что она собой в действительности представляла. Но зато только здесь мы начинаем понимать, что каждый из этих мифов представляет собой очень ценный и интересный документ, позволяющий заглянуть в самые сокровенные и загадочные глубины духовной жизни древнего человека». — див.: *Андреев Ю. В.* Поэзия мифа и проза истории. — *Л.*: Лениздат, 1990. — С. 222.

[20] Аналіз, у т. ч. й філологічний, термінів «філа» й «фратрія» та їх латинських відповідників див. особливо: *Яйленко В. П.* Архаическая Греция и Ближний Восток. — С. 9-17; *він же:* Общность коммуникативной и социальной терминологии архаической Греции и раннего Рима: историко-лингвистический аспект // ВДИ. — 1993. — № 3. — С. 88-99.

[21] Безумовно, ці цифри надто точні, а пропорції надто чіткі, щоб бути історичними. Взагалі, вся ця родова організація, яка ще з часів Грота і Курціуса, через Моргана і Енгельса (попри всю несхожість методологічних установок кожного з них), стрункo представлена в абсолютній більшості праць з історії античної Греції в цілому і Афін в особливості, вже давно, і сьогодні дедалі частіше, піддається критиці. Віховою ж у цьому відношенні стала дисертація французького дослідника Ф. Бурйо (Bourriot F. Recherches sur la nature du génos: étude d'histoire sociale Athénienne - périodes archaïque et classique. I-II. — Lille - Paris, 1976; див. також: *Roussel D.* Tribu et cite. Etudes sur les groupes sociaux dans les cites grecques aux époques archaïque et classique. — Paris, 1976), який послідовно відстоює тезу про штучність і пізнішу сконструйованість родів і, отже, всієї родової організації. З того часу жодне серйозне обговорення проблеми соціальної історії Греції архаїчної (і класичної) доби не обходиться

Першопочатково рід вибудовувався за принципом спільності походження, об'єднуючи геннетів, що вели свою генеалогію від спільного предка. Проте цей першопочатковий варіант роду в історичній традиції щодо Аттики не засвідчений. Тут між геннетами вже немає обов'язкової кровної спорідненості, хоча в основі утворення цієї низової ланки знаходиться весь попередній досвід родоплемінного суспільства, за зразками якого вибудовується й нова організація звільнених від контролю палацового комплексу маси сільських общин Аттики. Поряд з геннетами — близькими родичами, до їх складу включаються елементи чужинні, що не мають кровних зв'язків з іншими членами роду, навіть прийшлі, з ахейських мігрантів тощо. Роди вибудовуються штучно, з місцевих та прийшлих елементів,

без дискусії щодо проблеми роду палких прибічників концепції Буріо та Русселя — з одного боку та скептично, чи, вірніше, традиціоналістськи налаштованих науковців — з іншого. Так, Честер Старр, один з найвідоміших сучасних антикознавців, безапеляційно констатує: «Genos має бути просто відкинутий...» (*Starr G. Chester.* The Aristocratic Temper of Greek Civilization. — New York - Oxford. 1992. — P. 33, 33 n. 8), а Йєн Морріс, молодший його співвітчизник, категорично заявляє, що теорія роду буквально «висаджена в повітря» тезами її критиків (*Morris I.* Burial and Ancient Society. The Rise of the Greek City-State. — Cambridge. 1988. — P. 62, 68). Не вдаючись у детальний аналіз проблеми, зауважимо, що заперечення існування в гомерівський період стрункої родової організації не мусить автоматично приводити до заперечення наявності родових зв'язків взагалі. Пізніша зконструйованість у даному випадку афінських родів типу Алкмеонідів, Філаїдів тощо (якщо вона й справді пізніша, що аж ніяк не так вже й однозначно — див. серйозні й обґрунтовані сумніви щодо цього: *Ober J.* Mass and Elite in Democratic Athens. — Princeton, 1989. — P. 55 ff.) передбачає наявність певної історичної пам'яті, якщо не історичних прецедентів, що знаходилися біля витоків такого логічного конструювання. Пор. також критику заперечень історичності родової організації у: *Колобова К. М.* К вопросу о возникновении афинского государства. — С. 50 (але пор. до цього її ж твердження на с. 44!).

поступово, як це випливає зі свідчень схоліастів і лексикографів, що базувалися на давній традиції та коментували її. Так, в схоліях до «Аксіоха» Платона (*Schol.* Plat. Axioch. 371e) зазначається: «Арістотель говорить, що весь народ в Афінах був розділений на землеробів та ремісників і утворював чотири філи, а в кожній філі було три частини, які називаються тритіями та фратріями. У кожній з цих останніх було по тридцять родів, а кожен рід складався з 30 мужів. Ці останні, зараховані до родів, називаються геннетами» (переклад мій) [22]. Подібна ж інформація міститься у Патмоському лексиконі (Lex. Patm. s. v. γεννῆται): «Кожен рід мав 30 мужів, об'єднаних (букв.: «вишикуваних». — *В. С.*) у роди (τοὺσ εἰς τὰ γένη τεταγμένους); вони називалися геннетами» і в Гарпократіона (Harpocrat. s. v. γεννῆταί) [23]: «Проте не просто родичі і не кровноспоріднені називалися геннетами і членами

[22] Ἀριστοτέλης φησί, τοῦ ὅλου πλήθους διηρημένου Ἀθήνησιν εἵς τε τοὺς γεωργοὺς καὶ τοὺς δημιουργούς, φυλὰς αὐτῶν εἶναι δ′, τῶν δὲ φυλῶν ἑκάστης μοίρας εἶναι τρεῖς, ἃς τριττύας τε καλοῦσι καὶ φρατρίας, ἑκάστης δὲ τούτων τριάκοντα εἶναι γένη, τὸ δὲ γένος ἐκ τριάκοντα ἕκαστον ἀνδρῶν συνεστάναι. τούτους δὴ τοὺς εἰς τὰ γένη τεταγμένους γεννήτας καλοῦσιν.

[23] Наведемо весь контекст щодо геннетів: Γεννῆται: οἱ τοῦ αὐτοῦ γένους κοινωνοῦντες. διηρημένων γὰρ ἁπάντων τῶν πολιτῶν κατὰ μέρη, τὰ μὲν πρῶτα καὶ μέγιστα μέρη ἐκαλοῦντο φυλαὶ, ἑκάστη δὲ φυλὴ τριχῇ διῄρητο, καὶ ἐκαλεῖτο ἕκαστον μέρος τούτων τριττὺς καὶ φρατρία. πάλιν δὲ τῶν φρατριῶν ἑκάστη διῄρητο εἰς γένη λ′, ἐξ ὧν αἱ ἱερωσύναι αἱ ἑκάστοις προσήκουσαι ἐκληροῦντο. ἔστι δὲ παρὰ πολλοῖς τῶν ῥητόρων τοὔνομα, ὡς καὶ Δημοσθένης ἐν τῇ πρὸς Εὐβουλίδην ἐφέσει. Ἰσαῖος δ' ἐν τῷ περὶ τοῦ Ἀπολλοδώρου κλήρου τοὺς γεννήτας συγγενεῖς ὠνόμασεν· οὐχ οἱ συγγενεῖς μέντοι ἁπλῶς καὶ οἱ ἐξ αἵματος γεννῆταί τε καὶ ἐκ τοῦ αὐτοῦ γένους ἐκαλοῦντο, ἀλλ' οἱ ἐξ ἀρχῆς εἰς τὰ καλούμενα γένη κατανεμηθέντες. Φιλόχορος δ' ἐν τῇ δ′ φησὶ πρότερον ὁμογάλακτας ὀνομάζεσθαι οὓς νῦν γεννήτας καλοῦσιν.

одного й того ж роду, а люди споконвіку поділені на так звані роди (τὰ γένη)». У *Lex. Rhet. Seguer.* P. 227 також наполягається на відсутності кровної спорідненості між членами роду: «Про те, хто такі геннети. Генос — це з'єднання, утворене з 30 мужів, члени якого називалися геннетами, не за народженням близькі один одному і не за однією кров'ю, але подібно до того як демотами та фраторами називалися ті, що мають якусь спільність в установленнях, так і геннетами [*називалися ті, що мали якусь спільність*] в родинних святах чи богах, звідки вони називалися оргеонами» (переклад мій). Філохор (*Philoch.* Ad Phot. 344; Suda. S. v. ὀργεῶνες), пояснює: «Необхідно приймати як фраторів, так і оргеонів та гомогалактів, яких ми називаємо геннетами» [24]. В «Ономастіконі» Поллукса (*Poll.* Onom. VIII. 111) сказано, що геннети та гомогалакти причетні роду (οἱ μετέχοντες τοῦ γένους γεννῆται καὶ ὁμογάλακτες), а у схоліаста до «Крітона» Платона (*Schol.* Plat. Crit. 51 E; *Phot.* 332) — що «геннети — це ті, що причетні до одного й того ж роду і мають спільні свята; гомогалакти ж і фратори споріднені з геннетами» [25].

У цих повідомленнях безумовно пізнішим вкрапленням є порівняння геннетів з оргеонами, зв'язаними з влаштуванням орфічного культу, який виник під впливом Елевсіну близько 700 р. до Р. Проте і це порівняння слідує єдиному логічному ряду, в якому основою для зближення виступає не кровне родство, а причетність до родових інституцій. Таким чином, зближення гомогалактів (витоки яких можливо дійсно слід шукати в родових і навіть матріархальних традиціях, уже реліктових навіть за міграційної доби) з новоутвореними тепер геннетами може слугувати як на користь штучної сконструйованості родів Аттики, так і про включення в процесі такого

[24] περὶ δὲ τῶν ὀργεώνων γέγραφε καὶ Φιλόχορος· τοὺς δὲ φράτορας ἐπάναγκες δέχεσθαι καὶ τοὺς ὀργεῶνας καὶ τοὺς ὁμογάλακτας, οὓς γεννήτας καλοῦμεν.

[25] γεννῆται οἱ τοῦ αὐτοῦ γένους μετέχοντες καὶ ἀπ' ἀρχῆς ἔχοντες κοινὰ ἱερά· οἱ δὲ ὁμογάλακτας, φράτορας, συγγενεῖς τοὺς γεννήτας.

конструювання мігрантів з ахейського оточення [26]. Вони, ці геннети, очевидно і виступали главами сімей-ойкосів — отже, всього на території Аттики мало б проживати 10800 великих патріархальних сімей; основним соціальним інститутом гомерівського та ранньоархаїчного періодів і виступав саме такий ойкос, до якого, поряд з сім'єю глави ойкоса, належали також раби патріархального типу, залежні особи, вільні дружинники і знатні друзі тощо.

Філи, фратрії, роди перебрали, серед іншого, на себе і функції основних військових одиниць, що засвідчено у поемах Гомера (детальніше про це див. нижче) порадою мудрого Нелея шикувати ахейське військо перед боєм за філами та фратріями. Що ж стосується зв'язку роду з військовою організацією, то на це вказує і наведена вище дефініція геннетів: τοὺσ εἰς τὰ γένη τεταγμένους, де τεταγμένος походить від τάττο — *«шикувати військо»*, *«вибудовувати військовий стрій»* тощо, тобто досить чітко вказує на зв'язок роду з військовою організацією. Як уже зазначалося, включення до родової організації маси переселенців значною мірою обумовлювалося потребами зміцнення обороноздатності окремих общин і Аттики загалом, позбавленої захисту палацових держав мікенського типу.

Філи, фратрії та роди, вся створювана шляхом реставрації на новій основі родова організація виступала і в ролі регулятора внутрішньообщинних відносин, набувала політичних функцій, була хранителем звичаєвого, освяченого релігійною традицією права (τὰ θέσμια, οἱ θεσμοί), тобто усного, неписаного релігійного права (νόμοι ἄγραφοι).

Про загальну примітивізацію суспільства після занепаду мікенської палацової цивілізації досить виразно говорять і результати археологічних розкопок на території Аттики — як

[26] *Див.* про це особливо: *Колобова К. М.* К вопросу о возникновении афинского государства. — С. 51-53, прим. 40-45, з більш повним переліком джерел та посиланнями на спеціальні дослідження.

і Греції загалом. Згідно з ними, в субмікенський [27] період посилюються тенденції, які визначалися ще наприкінці мікенської доби: зменшується населення та скорочується кількість місць проживання; посилюється ізольованість Греції (і Аттики) від цивілізацій Стародавнього Сходу та однієї грецької області від іншої; закритий в собі грецький світ повертається до сільськогосподарської в основних своїх виявах форми економіки [28]. Осередками розвитку стають територіальні чи територіально-родові общини — деми та коми (κωμαι), низовими ланками яких виступають згадані вище великі патріархальні сім'ї. Їхнє життя вкрай примітивізується, набуває рис патріархального общинного ладу. Залишившись без опіки палаців, общини Аттики відчувають серйозний дефіцит металів. Навіть вироби з бронзи в цей час

[27] Розібратися у складному нашаруванні різночасових свідчень допомагають порівняльно-історичний метод та археологічні дослідження. Взяті в комплексі, свідчення Гомера, паралелі з розвитком інших народів та археологічні дані дозволили значно прояснити «темні віки», наповнити їх реальним змістом. Виявилося, що в археологічному відношенні XI-IX ст. до Р. Х. можуть бути розділені на три субперіоди: субмікенський (1135-1025 рр. до Р. Х.), протогеометричний (1025-900 рр. до Р. Х.) та геометричний (900-700 рр. до Р. Х.). Часто, враховуючи значимість для реконструкції більшої частини архаїчної доби саме археологічних джерел, цю археологічну періодизацію переносять і на характеристику архаїки загалом. Щодо різних датувань указаних періодів, запропонованими Кюблером, Крайкером, Снодграссом, Десборо та Янгом див. особливо: *Боузек Я.* К истории Аттики XI-VIII вв. до н. э. // ВДИ. — 1962. — № 1. — С. 105; більш нові принципи датування вказаних періодів для Греції загалом використані у: *Полякова Г. Ф.* От микенских дворцов к полису. — С. 89-127, *Туманс Х.* Рождение Афины. — С. 29-30 з усіма примітками та особливо у: *Patzek B.* Homer und Mykene: mündliche Dichtung und Geschichtsschreibung. — München: Oldenburg Verlag, 1992. — S. 73 ff.

[28] Про посилення ізоляції Аттики в субмікенський період див. особливо: *Полякова Г. Ф.* От микенских дворцов к полису. — С. 117, прим. 101.

стають рідкістю. Що ж стосується заліза, яке до XII ст. до Р. Х. завозилося з Хетського царства і вважалося рідкісним металом [29], то процес його масового освоєння в Греції субмікенського періоду лише розпочинався. Вражає своєю примітивністю, особливо після вишуканих мікенських форм, і кераміка цієї доби [30]. Подібним же чином характеризуються і захоронення — цілком уніфіковані, однотипні в своїй бідності, що свідчить про відсутність помітного майнового та суспільного розшарування серед населення. Все це й визначає у найзагальніших рисах картину післямікенського регресу, про який звичайно говориться у дослідженнях [31].

Але чи був цей регрес абсолютним? — Археологія не може дати вичерпну відповідь на це питання [32]. Заслуговує на увагу

[29] В останні десятиліття археологічні джерела засвідчили безсумнівний факт використання заліза ахейцями доміграційної доби і уявлення про технічну перевагу дорійських пришельців над місцевими жителями безнадійно застаріли. Див. про це: *Полякова Г. Ф.* От микенских дворцов к полису. — С. 118 з відповідними посиланнями.

[30] Хоча є й інші міркування з цього приводу, яких дотримується й І Полякова, констатуючи: «... несмотря на примитивизацию керамических изделий, уровень производства предметов из металла, отдельных амфор (как можно судить по сохранившимся экземплярам) был достаточно высок» *(Полякова Г. Ф.* От микенских дворцов к полису. — С. 117, прим. 103, 104 з основними дослідженнями цього питання).

[31] Тут ми слідуємо загальному методологічному принципу, сформульованому чітко у Я. Боузека: «... периодам заметных изменений в стиле керамики и в погребальном обряде отвечает определенная социальная структура общества, к которому принадлежал покойник. Это значит, что по характерным чертам этих изменений можно охарактеризовать общественный строй того времени» (*Боузек Я.* К истории Аттики XI-VIII вв. до н. э. — С. 104).

[32] Проблема континуїтету чи дисконтинуїтету при переході від (мінойсько-)ахейської до власне грецької, полісної цивілізації не вирішена в науковій літературі й досьогодні. У російськомовній історіографії крайні точки зору систематизовані у працях

в цьому зв'язку теза, згідно з якою реставрація родових відносин у Греції на початку «темних віків» не означала механічного й послідовного відтворення тієї примітивної племінної організації, з розкладу якої розпочиналася історія

Е. Д. Фролова і Ю. В. Андреєва, які не одне десятиліття вели непряму дискусію між собою (див. хоча б: *Фролов Э. Д.* Рождение греческого полиса. — *Л.*, 1988. — С. 58 сл. і більш ранні його роботи подібного плану: *Фролов Э. Д.* Рождение греческого полиса / Становление и развитие раннеклассовых обществ (город и государство). — *Л.*, 1986. — С. 29 сл.; пор.: *Андреев Ю. В.* Начальные этапы становления греческого полиса / Город и государство в древних обществах. — *Л.*, 1982. — С. 4 сл.; *він же:* К проблеме послемикенского регресса // ВДИ. — 1985. — № 3. — С. 16 слл.; *він же:* Архаическая Греция / История Европы. Т. 1. — М., 1988. — С. 217 слл.; і аж до однієї з останніх його праць: *Андреев Ю. В.* В ожидании «греческого чуда» (Духовный мир микенского общества) // ВДИ. — 1993. — № 4. — С. 14 сл., де він у черговий раз категорично формулює: «Не вдаваясь в детальное рассмотрение крайне сложной и запутанной проблемы культурного континуитета в хронологическом промежутке с XI по IX в. до н. э., заметим лишь, что пока еще никто не смог доказать, что цивилизация, государство и классовое общество в общепринятом значении этих трех терминов непрерывно продолжали существовать в Греции на протяжении этих трех столетий, а не возникли заново уже в течение архаичного периода, т. е., в VIII-VI в. до н. э.»; пор. також цитовану вище працю Г. Ф. Полякової щодо культурної спадкоємності між обома епохами в релігійній сфері: «Обычно наше внимание привлекает социальный аспект изменений, происшедших в послемикенское время, и мы не останавливаемся на судьбе религии и культа. Между тем религия классической Греции своими корнями уходит в минойско-ахейскую эпоху, и, зная, какую роль играли религиозные представления в жизни любого греческого коллектива, ни о каком глубоком разрыве, дисконтинуитете, между двумя эпохами по существу нельзя говорить» (*Полякова.* От микенских дворцов к полису. — С. 116 прим. 94); це місце цитує й Е. Д. Фролов (*Фролов.* Рождение греч. полиса ... — *Л.*, 1986. — С. 31 прим 13, де він помилково вказує на прим. 96), з посиланнями на відомі праці М. Нільссона і монографію С. Я. Лурьє (*Лурье С. Я.* Язык и

ахейської цивілізації ще на початку II тис. до Р. Х. Шлях, який пройшли грецькі общини протягом майже тисячі років, не міг не позначитися на їх характері. Незважаючи на їх певну «варваризацію» під впливом в тому числі й прийшлих, не-ахейських елементів, вони залишалися носіями якщо й не рафінованої культури палаців, то принаймні деяких елементів духовної та матеріальної культури епохи бронзи

культура микенской Греции. — М.; *Л.*, 1957); але знову ж таки тут показовим є обгрунтований скептицизм багатьох дослідників мінойсько-ахейської цивілізації щодо паралелей з пізнішою добою у міфологічній та власне релігійній сфері, одним з яких завжди залишався й згадуваний вже Ю. В. Андрєєв — відстоюючи тезу про післямікенське формування зводу відомих нам грецьких міфів, він зауважує: «Можно догадаться, что мифологические мотивы и целы сцены достаточно широко представлены в дошедших до нас произведениях крито-микенского искусства самых различных жанров: во фресковой и вазовой живописи, в мелкой пластике и в особенности в многочисленных образцах глиптики. Похоже, однако, что это была какая-то совсем другая мифология, сильно отличающаяся от известных нам греческих сказаний и мифов. Именно этим и объясняется, по-видимому, столь острый дефицит привычных фигур и сюжетов, дефицит, который тщетно пытаются восполнить исследователи, разделяющие концепцию известного шведского ученого М. Нильссона, склонного думать, что в основных чертах греческая мифология, так же как и олимпийская религия, сформировались уже в микенскую эпоху» *(Андреев Ю. В.* Поэзия мифа. — С. 36).

У сучасній зарубіжній історіографії проблема континуїтету та дисконтинуїтету знайшла своє висвітлення в численних статтях та узагальнюючих працях. Серед них однією з найповніших сьогодні здається дисертація Барбари Пацек, видрукувана як монографія за підтримки Deutsche Forschungsgemeinschaft *(Patzek B.* Homer und Mykene.), особливо друга її частина, присвячена безпосередньо вказаній проблемі (Teil II. Die Archäologie der dunklen Jahrhunderte und die Frage nach den historischen Zusammenhängen zwischen der mykenischen und der frühgriechischen Kultur).

в цілому. Новий шлях до цивілізації, яку грецький світ мав вибудовувати вже вдруге впродовж своєї історії, розпочинався, таким чином, в іншій культурній атмосфері, з вищого загалом ступеню, ніж це було характерно для більшості народів світу. Відповідно й темпи проходження цього шляху виявилися значно вищими.

В Аттиці основними етапами на шляху становлення полісу впродовж «гомерівської» та архаїчної доби [33] були криза патріархального общинного устрою і сінойкізм Тесея, закони Драконта, реформи Солона, тиранія Пейсістрата і Пейсістратидів та, на завершення, реформи Клісфена.

І.2. КРИЗА ПАТРІАРХАЛЬНОГО ОБЩИННОГО УСТРОЮ

Процес розкладу патріархального общинного устрою та створення безпосередніх умов для народження ранньогрецького полісу в Аттиці може реконструюватися лише за даними історичної традиції, гомерівських поем та, особливо

[33] Звичний поділ історії полісного етапу на гомерівський (він же передполісний період чи період «темних віків»), архаїчний і класичний є надто приблизний і сьогодні вже не дуже зручний. Більш адекватним з точки зору розуміння процесів становлення грецького поліса здається виділення після міграційної доби, яка припадає на XIII-XI ст. до Р. Х., лише двох періодів — архаїчного та класичного. При цьому архаїчний період в свою чергу підрозділяється на архаїку ***ранню*** (X-IX ст.), ***середню*** (VIII ст.) та ***високу*** чи ***пізню*** (VII-VI ст. до Р. Х.). Таке розуміння архаїки знаходимо уже в роботах Андрєєва Ю. В. і Яйленка В. П., які при цьому максимально орієнтуються на сучасну, головним чином англо-американську історіографію (див., напр., поміщення гомерівського і архаїчного періодів в одному розділі Ю. В. Андрєєвим в його узагальнюючих працях, в т. ч. в: История Европы. Т. 1. — М., 1988; ще характерніше див.: *Яйленко В. П.* Архаическая Греция / Античная Греция. Т. 1. — С. 128-193; про умовність терміну «темні віки» див. також: *Полякова Г. Ф.* От микенских дворцов к полису. — С. 114, прим. 91).

археологічних джерел [34]. Взяті заразом, вони дозволяють досить впевнено говорити, що цей процес протікав швидкими темпами.

Аттика, Афіни були фактично єдиним місцем у Греції, де, як було сказано вище, не сталося *різкого* обезлюднення (депопуляції) наприкінці мікенської доби [35]. Отже і прірва, яка пролягла між мінойсько-ахейською та наступною, полісною цивілізацією, тут могла бути не надто катастрофічною. Не кажучи вже про пам'ять (і історичну, і генетичну), яку сприйняли жителі Аттики від своїх попередників у часі та цивілізації, вони зберегли і суто практичні знання та навички — освоєння навколишнього світу, його обживання розпочиналося тут не з нуля.

[34] Констатація очевидного факту обмеженості джерельної бази даного періоду афінської історії і значимості в цьому зв'язку результатів археологічних досліджень — locus communis всіх праць з розглядуваної теми, див., напр.: *Боузек Я.* К истории Аттики XI-VUI вв. до н. э. — С. 104; *Полякова Г. Ф.* От микенских дворцов к полису. — Passim; і особливо — *Колобова К. М.* К вопросу о возникновении афинского государства. — С. 44: « Бесписьменность греческих племен в период так называемого «темного века», наступившего после опустошительных событий XII-XI вв. до н. э., частые передвижения, о которых впоследствии говорил Фукидид, скудные данные погребений и так называемой «субмикенской керамики» не дают возможности с большей или меньшей степенью достоверности характеризовать историю социально-общественного развития греческих племен и народностей вплоть до начала VIII в., когда темная ночь, опустившаяся на Грецию, начинает постепенно все более проясняться. Однако события VIII в. до н. э. дают основания лишь для вывода о том, что ранние стадии развития греческих общин, заселивших территорию южных Балкан, остаются за пределами, недоступными для исследования».

[35] Аргументацію щодо цього див. у вказ. праці Г. Ф. Полякової, де наводиться й необхідна література. З новіших же досліджень див. особливо: *Welwei K. — W.* Athen. Von neolitischen Siedlungsplatz zur archaischen Grosspolis. — Darmstadt, 1992. — S. 51 f., 66. По це ж говорить і Туманс, посилаючись на спеціальні дослідження *(Туманс Х.* Рождение Афины. — С. 31).

Підтвердженням такого висновку, — поряд із значним легендарним та міфологічним матеріалом, що сягає своїм корінням глибин мінойсько-ахейської доби, — може бути і факт виникнення в Афінах середини XI ст. до Р. Х.[36], під впливом мікенських форм, протогеометричного стилю кераміки. Форма протогеометричних виробів стає більш довершеною, орнамент — різноманітнішим. Основу цього орнаменту складають чітко виведені за допомогою лінійки та циркуля геометричні фігури — концентричні кола, трикутники, ромби, квадрати, хрести, меандр та зигзаги, які звичайно наносяться чорно-бурим лаком на жовтий фон глиняного посуду. Ранні форми цього стилю на археологічному матеріалі прослідкуються лише в Афінах, що інколи трактується як свідчення про початок об'єднання Аттики довкола свого центру [37].

Поступово, вже у межах геометричного періоду, з цих елементів вибудовуються фігурні композиції, улюбленими сюжетами яких виступають сцени поховань, війни, полювання, зображення колісниць, зброї, коней, бронзових триніжків та кораблів. Простий (інколи вважається — до примітивності) та ясний (чи доведений до схематизму, до стилізації?) за технікою відтворення, підкорений чіткому ритмові, логічній послідовності у передачі сюжету, орієнтований на суто реальний (жодних казкових чудовиськ!, жодних

[36] Чи кінця XI ст. — див.: *Боузек Я.* К истории Аттики XI-VIII вв. до н. э. — С. 106, де йдеться навіть про «економічне відродження» Аттики в протогеометричний період. Пор. до цього більш зважену оцінку сучасних дослідників, думку яких загалом резюмує й Х. Туманс, коли говорить про те, що в протогеометричну епоху в економіці та культурі Аттики спостерігається деяке зростання *(Туманс Х.* Рождение Афины. — С. 31).

[37] *Боузек Я.* К истории Аттики XI-VIII вв. до н. э. — С. 106 прим. 9. Про початок об'єднання Аттики довкола Афін у протогеометричний період і про поступовість такого об'єднання аж до 700 р. до Р. Х. включно говорить і К. М. Колобова, рішуче заперечуючи датування об'єднавчих процесів серединою VIII ст. до Р. Х. *(Колобова К. М.* К вопросу о возникновении афинского государства. — С. 54-55).

екзотичних тварин!) світ людини та її оточення (замість грифонів — козулі та коні, замість восьминогів — домашні гуси) геометричний стиль знаменував собою рішучі зміни в менталітеті, пробудження творчих сил грецького народу, який, вивільнившись з-під контролю палаців, починав долати тенденції післямікенського регресу[38].

Очевидно, у тісному зв'язку зі змінами в менталітеті знаходиться і широке розповсюдження в X-IX ст. до Р. Х.. практики трупоспалювання та супроводжуючі її захоронення в урнах — практики, що приходить на зміну традиційним для ахейської доби трупопокладенням [39].

Посилює відчуття революційності епохи й широке використання виробів із заліза. Протягом X-IX ст. до Р. Х. воно поступово замінює бронзу як у повсякденному, господарчому житті, так і в сфері «воєнного виробництва» [40].

Очевидно, впродовж X-IX ст. до Р. Х. починає долатися економічна замкнутість окремих областей Еллади. Піонером у цьому були Афіни, геометрична кераміка яких поширюється серед поселень Егейського басейну. Не виключена можливість і поновлення в цей час контактів з країнами Східного Середземномор'я, хоча процес подолання ізольованості окремих грецьких общин та цілих областей, ще раз повторимо, тільки розпочинався. Хоча в цивілізаціях Сходу антична продукція майже не представлена, проте у самих предметах афінського виробництва помітний східний вплив [41].

[38] Детально, з прикладами конкретних матеріальних пам'яток, див *Боузек Я.* К истории Аттики XI-VIII вв. до н. э. — С. 106-113.

[39] Докладніше про це див.: *Боузек Я.* К истории Аттики XI-VIII вв. до н. э. — С. 106, з зауваженням, що поряд з кремацією померлих зберігається і звичай трупопокладення. Див. також: *Туманс Х.* Рождение Афины. — С. 31, з посиланнями на дослідження Мерша, Десборо та Снодграса.

[40] *Боузек Я.* К истории Аттики XI-VIII вв. до н. э. — С. 106, з посиланнями на Десборо, Крайкера та Кюблера.

[41] Детально про це, з необхідною літературою див: *Полякова.* От микенских дворцов к полису. — С. 120.

Загалом же геометричний період може характеризуватися як рубіжний між «темними століттями» та наступною архаїчною добою. У багатьох відношеннях його здобутки стали кроком уперед після паузи, коли суспільство завмерло, ніби задумавшись над вибором подальшого шляху. Значно більша у порівнянні з попереднім, мікенським, етапом грецької історії доступність металів позбавила будь-якого економічного сенсу повернення до палацової системи, що базувалася в тому числі й на необхідності централізованого розподілу дефіцитних олова, міді, інших компонентів бронзи та виробів з них.

Таким чином, нова державність не могла розбудовуватися на територіальній основі, з економічної функції, з координації виробничих зусиль, зацікавлених хоча б до певної міри у трудовій кооперації тісно зв'язаних між собою родових общин, з регулювання взаємин між ними.

Осередками господарчого життя в межах маси дрібних общин стають вже згадувані патріархальні сім'ї-ойкоси, вивільнені з-під податкового гніту та дріб'язкового контролю палацової держави. Регулятором взаємин між сім'ями стає не якась зовнішня сила, а сама родова чи територіально-родова община, яка значно посилюється після ліквідації держави, перебравши на себе частково й функції останньої. Пік цього посилення співпадає, мабуть, з процесом активної реставрації общинних відносин, які могли послабитися в умовах існування відірваної від общинного загалу політичної влади, з ліквідацією помітного майнового та соціального розшарування, з торжеством егалітарних принципів, що було характерно для міграційного і післяміграційного, субмікенського періоду.

Проте подібна ситуація зберігатися довго не могла. Впродовж «темних століть» (протогеометричного та геометричного стилю за археологічною періодизацією) внутрішньообщинне життя значно ускладнюється. З успіхами економіки виникає диференціація майнова; в загальному

процесі життєдіяльності общин по-необхідності з'являється й диференціація суспільна: з маси рядових общинників поступово виділяється аристократія — політична (з авторитетних у вирішенні внутрішньообщинних проблем старійшин, глав наймогутніших родів та найчисельніших сімей), військова (з особливої ролі у справах війни та воєнної організації) чи будь-яка інша (з релігійного авторитету, авторитету таланту, авторитету багатства тощо). Про це свідчить в особливості поява серед маси як і раніше бідних захоронень поховань більш багатих, супроводжуваних навіть золотими виробами, які перестали зустрічатися ще з кінця мікенської епохи. Про це свідчать і розписи на геометричній кераміці, в особливості на так званих Діпілонських вазах з Афін [42], що явно орієнтуються на прошарок общинників, для якого головним у житті є війна та підготовка до війни — на родову знать. Це, зрештою, цілком очевидно засвідчує (хоча й на загальногрецькому, а не суто афінському матеріалі) й наше основне нарративне джерело — гомерівські поеми [43].

[42] Про Діпілонські вази та про інші пам'ятки цієї доби див. особливо: *Coldstream J. N.* Geometric Greece. — London, 1977. — P. 30 ff., 109 ff., а також вказані вище праці Колобової, Боузека та Туманса.

[43] Поеми Гомера досліджуються з наукових позицій вже щонайменше три століття і тут не місце вдаватися в деталі. Повторимо лише коротке резюме Г. Полякової: «Большой археологический материал, накопленный учеными в течение десятилетий, позволили увидеть, что предметы, известные по поэмам Гомера, сопоставимы с реально существующими вещами. Это безусловно показывает, что гомеровский эпос нельзя рассматривать как плод поэтической фантазии, вымысел, фикцию, хотя, как заметил Финли, всякий согласится, что «Илиада» полна преувеличений, искажений, чистого вымысла и вопиющих противоречий; но кто может решить, при помощи каких тестов, где фикция, а где — нет? (*Finley M.* The Trojan War // JHS. — 1964. — 84. — P. 1). В самом деле, мир, окружающий человека, описан настолько реалистично, что появляется глубокое убеждение в возможности перенесения представлений о реальности быта на реальности другого уровня — человеческих отношений

І.3. СУСПІЛЬСТВО ЗА ДАНИМИ ГОМЕРІВСЬКИХ ПОЕМ

Сьогодні вже можна вважати встановленим, що «Іліада» та «Одіссея» в основному відображають реалії X-IX і навіть VIII ст. до Р. Х., коли вони й були остаточно оформлені[44].

(социальных и политических), событий, взаимоотношений государств и т. д. Художественное воздействие Гомера так велико, что оно обезоруживает его исследователей, заставляя видеть истину там, где он ее видит. «Илиада» — эпическое произведение, создававшееся в течение многих поколений многими певцами, но ее художественное совершенство, композиционная стройность и характер ее сравнений ... необъяснимы только с точки зрения устного народного творчества и представлений о безымянных создателях «Илиады» ... — перед нами произведение, испытавшее сильное воздействие одного творца, которого следует считать в этом смысле ее автором» (*Полякова Г. Ф.* От микенских дворцов к полису. — С. 109, з усіма примітками і посиланнями).

[44] Чи навіть XI-VIII ст. Щодо так званого «гомерівського питання» і широкого кола пов'язаних з ним проблем див., серед іншого: *Андреев Ю. В.* Об историзме гомеровского эпоса // ВДИ. — 1984 . — № 4 . — С. 3-11; *він же:* Раннегреческий полис*Гордезиани Р. В.* Проблемы гомеровского эпоса. — Тбилиси, 1978; *Казанский Б. В.* Нынешнее состояние гомеровского вопроса / Классическая филология. Сборник докладов конференции в мае 1956 г. — С. 3-23; *Клейн Л. С.* Анатомия «Илиады». — СПб, 1998; *Кравчук А.* Троянская война: Миф и история. — М., 1991; *Лосев В. Р.* Гомер. — М., 1960, з бібліографією по Гомеру на стор.: 13-19, 43-46; 101-107, 128-145, 158-161; 171-174, 175-180; 190; 192-195; 199; 204 сл. ; 215-233; 257-261; *Сахарный И. А.* Гомеровский эпос. — М., 1976; *Туманс Х.* Рождение Афины. — С. 36-42; *Цымбурский В. Л., Файер В. В.* Рецензия на: *Клейн Л. С.* Анатомия «Илиады» // ВДИ. — 2002. — № 1. — С. 179-189; *Шталь И. В.* Гомеровский эпос. — М.: Высшая школа, 1975. У неросійськомовній історіографії див. особливо спеціальний огляд: *Heubeck A.* Die homerische Frage. Ein Bericht über die Forschung der letzten Jahrzehnte / Zweihundert Jahre Homerserforschungen. Rückblick und Ausblick / CR. — Bd. 2. Hrsg. J. Latacz. — Stuttgart, 1991, а також інші статті з указаної збірки.

Таким чином, у хронологічному відношенні власне «гомерівський період» співпадає з геометричним субперіодом і є своєрідним підсумком історичних процесів, що мали місце впродовж усіх «темних віків». Попри всю своєрідність (реальність ніби в призмі переломлюється у свідомості поета [45]), безумовним достоїнством поем є те, що вони «говорять» з нами живою мовою. «Словесний портрет», накладений на загальну схему археологічних реконструкцій, дозволить нам чіткіше розгледіти картину епохи в цілому, у т.ч. і в Аттиці[46].

Свідчення Гомера, безумовно, підтверджують тезу про значне ускладнення суспільного життя наприкінці «темних віків». Водночас, вони підтверджують і висновок про перехідний характер епохи: перед нами вже не родовий лад, не егалітарне суспільство; але перед нами ще й не лад державний, не суспільство диференційоване. Зрештою, гомерівські поеми підтверджують і факт переходу до активного використання заліза, що цілком узгоджується й зі свідченнями археологічних джерел. Воно ще не витіснило з широко вжитку бронзу і значною мірою потрактовується в поемах як предмет розкошу [47]. Якщо так чи інакше залізо

[45] Що дає змогу ще й сьогодні деяким дослідникам вважати описи Гомера поетичним вимислом (Див., напр.: *Patzek B.* Homer und Mykene... — S. 149 ff).

[46] Ми тут приєднуємося до тих істориків, які вбачають у поемах Гомера джерело для реконструкції реалій, притаманних у тій чи іншій мірі всьому грецькому світові. Спеціальні аргументи на користь залучення свідчень Гомера для дослідження Аттики «темних віків» див.: *Туманс Х.* Рождение Афины. — С. 41 сл.; *Андреев Ю. В.* Раннегреческий полис... — С. 5-12; *він же:* Об историзме гомеровского эпоса... — С. 3-11. Див. також лаконічну констатацію необхідності аналогій та паралелей з гомерівським суспільством при дослідженні соціально-економічної та політичної сфери в грецьких общинах «темних віків» у: *Schuller W.* Griechische Geschichte. 3 überarb. u. erw. Aufl. — München, 1990. — S. 8, 102-103.

[47] Це — звичайна констатація, що не потребує спеціальних

згадується в «Іліаді» 23 рази, то бронза — 329 разів; відповідно в «Одіссеї» текстів із залізом — 25, а з бронзою — 103 [48]. Про рідкісність та цінність заліза свідчить і відоме місце з XXIII пісні «Іліади», де Ахілл на тризні по Патроклу оголошує змагання та призи для переможців, серед них — і залізний круг (чи диск), награбований ним після вбивства героя Етіона (Il. XXIII. 826-835), «який не можна прожити й за п'ять років і який можна роздавати ще й іншим людям». Усе це не обов'язково результат свідомої архаїзації Гомером зображуваної епохи, як часто вважається. Ми вже бачили, що впродовж принаймні XI-IX ст. до Р. Х. залізо залишається ще досить рідкісним металом і тільки поступово утверджується в усіх життєво важливих сферах суспільства. Про таку поступовість свідчать і гомерівські поеми. У них згадуються залізні вироби широкого діапазону — кинджал, що входив у комплект озброєння Ахілла (Il. XVIII. 34), бойова булава (Il. VII. 141), про яку згадує Нестор, сокири та ніж для різання худоби (Il. XXIII. 30, Od. XXI. 97). Знає Гомер уже й сталь, яку він називає «чорною» — очевидно, це було кричне залізо. З такої сталі була виготовлена бляха на щиті Агамемнона та десять смуг на його броні (Il. XI 35, 24). Сам процес загартування заліза описаний у IX пісні «Одіссеї» (Od. IX 390-394), де палаючий кілок, яким Одіссей осліпив Поліфема,

аргументацій. Так, серед іншого, зауважує в своїй узагальнюючій праці і О. Ф. Лосєв, коли коротко резюмує: «Железо у Гомера не только редкость, но, несомненно, является большой роскошью и драгоценностью» (*Лосев А. Ф.* История античной эстетики. Ранняя классика / История античной эстетики. Т. I. Москва: Высшая школа, 1963). Детально про метали в гомерівських поемах див. особливо: *Gray D. H. F.* Metal working in Homer. Tourn. Hill / Studies. — 1954. — V. 74. — P. 1-15, а загальний нарис щодо цього питання в указаній вище праці І. Л. Сахарного.

[48] Ця статистика виведена ще Белохом у сімдесятих роках дев'ятнадцятого століття і з того часу фактично «кочує» з праці у працю спеціальних досліджень, хоча й не завжди супроводжується відповідними посиланнями.

заставляє так шипіти око циклопа, як шипить вода, коли в неї занурює коваль розжарену сокиру, щоб зробити її міцнішою. Не дивно, отже, що залізо міцно входить у суспільну свідомість, у мовні звороти, набуває значення символу: залізними бувають у поемах рука, терпіння, душа, серце, тіло; залізні двері Тартару; особливо ж показовою є символічна заміна — якщо в «Іліаді», створеній раніше, небо ще мідне, то в пізнішій за часом «Одіссеї» воно вже виявляється залізним. Можна дійсно сказати, що впродовж гомерівського періоду «мідно-бронзовий вік» у Греції змінюється «віком залізним» у сфері ментальній [49].

Господарчу основу суспільного життя складало землеробство та скотарство [50], що підтверджує загалом висновок про повернення грецького світу після краху мінойсько-ахейської цивілізації до сільськогосподарських форм економіки. Проте рівень розвитку сільського господарства, який проступає в «Іліаді» та «Одіссеї», цілком певно свідчить про те, що гомерівське суспільство вже досить далеко відійшло від примітивних колективістських трудових принципів. Головною економічною ланкою в поемах є вже не рід, не родова община, а мала патріархальна сім'я та її автономне домогосподарство — ойкос.

З приводу земельної власності серед дослідників і сьогодні немає спільної думки. Проте вірогідно, що в перших століттях гомерівського періоду земля могла знаходитися у власності

[49] З приводу порівнянь, перифразів, метафор, епітетів тощо див. особливо дуже повну підбірку у Н. Л. Сахарного (*Сахарный.* Гомеровский эпос. — С. 139-212), з посиланнями на більш спеціальні дослідження. Для нас тут важливими є зауваження (хоча й полемічного характеру) щодо звичності і традиційності вживаних у Гомера (і, ширше, в народній творчості, а отже — і в менталітеті народу) цих тропів.

[50] Тут немає потреби детально аналізувати ці та інші галузі господарювання. Про них див. короткий і разом з тим цілком репрезентативний огляд хоча б у: *Лосев А. Ф.* Ранняя классика. — II. — § 2.

родової чи територіально-родової общини. На це вказує сам термін, що позначав земельний наділ, — клер, тобто «жереб» [51], оскільки в незапам'ятні часи, ще за панування общинно-родових принципів [52], сім'я отримувала його, як на те вказує семантика терміну, в результаті жеребкування, під час періодичного перерозподілу общинної землі. На це вказує і те, що в Греції навіть у пізніші часи була розпоширеною практика заборони продавати «перший наділ», тобто першопочатковий общинний наділ, отриманий, очевидно, саме за жеребом. На це, зрештою, вказує й той факт, що принаймні ще в VI ст. до Р. Х. існував закон, згідно з яким майно померлого, в разі відсутності в нього прямих нащадків, залишалося в роді.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що в гомерівську добу *могла* існувати якщо й не родова власність на землю та інші види майна, то принаймні її пережитки, у тому числі й у сфері ментальній, в утриманні колективною свідомістю уже затемнених новими порядками спогадів про належність землі всьому загалові — як основного засобу виробництва, як властиво джерела самого життя усієї общини. З огляду на такі уявлення заповідати майно не-родичам у гомерівському суспільстві заборонялося. Що ж стосується основного багатства, землі, то вона взагалі вважалася в кінцевому рахунку власністю всієї общини, хоча в її межах клери могли вільно переходити з рук у руки; клери й знаходилися в основі ойкісного господарства, господарства патріархальних сімей, що займалися, як уже сказано, землеробством та скотарством. Власне, об'єднання цих сімей і знаходилося в основі гомерівського полісу.

Термін «поліс», який вперше зустрічається у поемах Гомера, продовжував вживатися, змінюючи свій внутрішній

[51] *Lenschau Th.* Κλήρος / RE. — Bd. 11. — 1922. — Sp. 810.

[52] Див. про це особливо реконструкції *Д.* Томсона: Томсон *Д.* Исследования по истории древнегреческого общества. — М., 1958. — С. 303-306, 329 сл.

зміст, упродовж майже всієї античної історії [53]. З огляду на це, а також для того, щоб відрізнити його від явища більш пізнього, гомерівський поліс у науковій літературі називається ще «протополісом» [54]. Для нас, одначе, важливо перш за все визначитися не стільки з термінологією, стільки з її реальним наповненням, її змістом.

У гомерівську добу, тобто наприкінці «темних віків», термін поліс означав поселення, яке виступає в ролі господарчого та управлінського центру для споріднених родів, фратрій, та навіть філ [55] . У свідомості тогочасних греків саме

[53] Детальніше про поліс йтиметься далі. Зараз тільки зауважимо, що спеціальні дослідження проблеми полісу в зарубіжній історіографії детально проаналізовані в: *Gavantka W.* Die sogenannte Polis: Entstehung, Geschichte und Kritik der modernen althistorischen Grundbegriffe der griechische Staat, der griechische Staatsidee, die Polis. — Stuttgart, 1985. Див. також критичні огляди сучасних тенденцій у дослідженні проблеми полісу, з акцентом на необхідність повернення до ретельного вивчення античних авторів та інших письмових пам'яток, у збірці текстів, видрукуваних за результатами семінару, що відбувся в Оксфорді в 1986/7 р.: The Greek City: from Homer to Alexander / Ed. by Oswyn Murray and Simon Price. — Oxford: Clarendon Press, 1990.

[54] Подібну термінологію особливо активно використовують у вказаних працях Ю. В. Андрєєв, Т. В. Блаватська, Е. Д. Фролов і В. П. Яйленко, а в англомовній історіографії — К. Ренфрю, при всіх розбіжностей у трактуванні її змісту. Детально про історію терміну *прото-місто, proto-urban* тощо див. особливо: *Андреев Ю. В.* Островные поселения Эгейского мира в эпоху бронзы. — Л., 1989. — С. 6 сл.; *він же:* Ранние формы урбанизации // ВДИ. — 1987. — № 1 . — С. 3-18.

[55] Про це в російськомовній літературі див. практично всі вказані вище статті та монографії Ю. В. Андрєєва (частина з них була перекладена й мовами німецькою та англійською). Своєрідним підсумком багаторічних роздумів цього, нині вже, на жаль, покійного вченого стала його остання праця «Цена свободы и гармонии», де він щодо полісу гомерівської доби, спираючись на досвід своїх попередніх досліджень, констатує: «.... если вернуться к самым

це поселення не відділяється чітко від його мешканців, а отже поліс може бути зрозумілим і як община, що сформовується в його межах і усвідомлює свою єдність на ментальному рівні — через, у тому числі, й віддачу себе під покровительство загальнополісного божества[56].

истокам греческого полиса, то на первом месте нам придется поставить другое значение этого слова - «не государство» и не «гражданская община», а именно «город» хотя - это нужно сразу же оговорить - совсем не в том смысле, который вкладывается в это понятие в наше время. ... греки, по-видимому, уже в древнейшие времена своей истории (в микенскую эпоху и следующий за ней период темных веков) называли «полисом» любое огороженное стеной или хотя бы обнесенное земляным валом с частоколом место. Чаще всего полисом становилась вершина какого-нибудь крутого укрепленного самой природой холма или скалы, господствующей над окрестной низиной. Таких возвышенностей в Греции с ее невероятно изрезанным рельефом можно было найти сколько угодно, и некогда по-видимому, даже самая захудалая сельская община могла позволить себе роскошь иметь свой собственный полис, т. е. убежище, в котором все ее население могло укрыться при появлении врага. В некоторых местностях - там, где население было особенно плотным и между соседними общинами существовали поэтому весьма напряженные от ношения, такие укрепленные пункты могли располагаться на очень небольшом удалении друг от друга, так что из одного полиса иногда можно было видеть другой или даже несколько ближайших полисов. Так изображают наши источники ситуацию, существовавшую в Аттике до так называемого «Тесеева синойкизма». В это время ее территорию (общая площадь - около 2200 км2) делили между собой целых двенадцать полисов, составлявших так называемое «Кекропово двенадцатиградье» (Андреев Ю. В. Цена свободы и гармонии. Несколько штрихов к портрету греческой цивилизации. — СПб: Алетейя, 1998. — С. 55).

[56] «... the Homeric conception of the polis — defined by its walls, inhabitants, and divine protection...», див.: *Scully S.* Homer and the sacred city. — Ithaca: Cornell University Press, 1990. — P. 112-13. Пор. до цього також: *Demand N.* The Greek City // The Ancient History

Своїми коренями гомерівський поліс сягає поселень мікенського та субмікенського періодів, причому не всіх підряд, але тих, що могли надати в разі небезпеки притулок жителям довколишньої сільськогосподарської території, співродичам та співплемінникам. Сліди таких поселень виявлені археологічно в приегейському регіоні: у Смірні на Іонійському узбережжі Малої Азії, де воно розташовувалося на виступі берегової смуги, на о. Андросі (на віддаленій від берега плоскій вершині), на о. Хіосі (на схилах високого пагорбу, неподалік від берегу моря)[57] і т.д. Очевидно, такими поселеннями були й гомерівські Троя та поліс казкового народу феаків-мореходів на о. Схерії[58]. Вони вже мають стіни для захисту всього племені, а в полісі феаків, крім того, існують ще й гавані зі складськими приміщеннями та розташованою там же агорою — площею, яка використовувалася для проведення народних зборів і була, мабуть, водночас осередком торгівлі та обміну. Все це дає підстави деяким дослідникам розглядати поліс як (прото)місто, хоча в своїй масі гомерівські поліси були невеличкими, ізольованими одне від одного поселеннями, об'єднаннями селян-общинників, основним заняттям яких було сільське господарство і особливо — землеробство.

Землеробство користується у Гомера особливою симпатією. Воно вважається благородним заняттям, яким не гребуть навіть

Bulletin. — 1992. — 6. — 2. — P. 80-88, з посиланнями на іншу працю того ж автора *(Demand, N. H.* Urban relocation in archaic and classical Greece. — Norman: University of Oklahoma Press, 1990), яка залишилася для нас недоступною.

[57] Див. особливо щодо цього спеціальне дослідження Ю. В. Андрєєва, де скрізь по тексту наведена й наявна література та джерела з питання: *Андреев.* Островные поселения... Passim. Див. також посилання на археологічні дослідження у: *Туманс.* Рождение Афины. — С. 29-36 і короткий аналіз стану проблеми у: *Schuller.* G. G. — S. 8, 102-103.

[58] Див. про це детальніше: *Андреев.* Раннегреческий полис.

басілевси. Зазвичай у цьому зв'язку згадується сцена із знаменитого «щита Ахилла», у якій виведено й царя, що мовчки стоїть на борозні із скіпетром в руках поміж робітників «із радістю в серці» [59]. Та й Одіссей похваляється перед Еврімахом умінням жати та поле зорати не менш, ніж своєю військовою звитягою (Od. XVIII 365-387). Однією з ознак примітивності циклопів для нього є те, що вони не орють плугами та не засівають свої благодатні землі (Od. IX 120-125).

Основними зерновими культурами в гомерівський період залишалися ячмінь, полба та пшениця, що здавна культивувалися у Середземномор'ї. Обробка землі в цей час уже виключно плужна. Плуг буває двох типів — простий, зроблений з одного куска дерева та складений — з декількох частин, «той, що новину піднімає глибоко». Орють волами або мулами. Землю ретельно готують під посіви: зрошують, прокопуючи спеціальні канави, збагачують органічними добривами — в «Одіссеї» перед воротами царського «палацу» красується приготована для вивозу на поля велика купа гною, на якій дрімає Аргус, старий пес Одіссея (Od. XVII 296-299). В цілому ж техніка землеробства залишається досить простою: урожай жнуть серпами, обмолот проводять на току биками, зерно мелють ручними млинами, а в бідних сім'ях — розтирають у ступах. Усі ці загалом нескладні роботи виконуються силами однієї сім'ї. Лише в багатих ойкосах використовується праця батраків-фетів та рабів. Очевидно, саме таке господарство зображене на знаменитому щиті Ахілла, викуванім для ахейського героя богом-покровителем ковальського мистецтва Гефестом. На ньому представлена вся картина польових робіт: землю переорють тричі за допомогою парних плугів, а на кожному повороті плуга орачі отримують келих вина. Далі на тому ж щиті зображено ще більший наділ, що належить царю-басілевсу. За ходом робіт «з великою

[59] Βασιλεὺς δ' ἐν τοῖσι σιωπῇ σκῆπτρον ἔχων ἑστήκει ἐπ' ὄγμου γηθόσυνος κῆρ.

радістю в серці» наглядає сам володар, перед очами якого поденники жнуть серпами дозрілу ниву, в'яжуть снопи, хлопчики підбирають колосся, а неподалік, у затінку дуба робітники з м'яса принесеного в жертву бика готують обід.

Не меншою повагою користуються у Гомера садівництво та городництво. Після довгих мандрів, повернувшись на рідну Ітаку, Одіссей застає свого батька Лаерта в саду, коли той підчищає дерева (*Od.* XXIV 221-234). Палац Алкіноя оточений плодовими садами та городами, а перед печерою німфи Каліпсо, поряд з розкішними деревами зі співучими птахами, розбито виноградник, цвітуть фіалки й селера. Загалом, садівництво та городництво становило необхідну складову частину будь-якого великого ойкоса. З городніх культур вирощували горох, боби, цибулю та мак. У садах розводили груші, яблуні, гранатові та фігові дерева. В особливій честі були здавна оливи — їхні плоди використовувалися в їжу, маслинова олія була не тільки надзвичайно цінним харчовим продуктом, але й застосувалася для виготовлення льняних тканин, для натирання тіла, у світильниках, у релігійних ритуалах тощо. З неменшим пієтетом відгукується Гомер і про виноградарство. Зернові культури, олива та виноград складали основу сільського господарства, вже згадувану «середземноморську тріаду» грецького світу ще з мінойсько-ахейських часів. Відтоді виноград став одним з основних, якщо не основним, джерелом задоволення потреб античної людини в глюкозі та цукристих сполуках у цілому. Його вживали в їжу у свіжому та сушеному вигляді, проте особливого значення набуло впродовж «темних віків» вино. Про вино Гомер говорить багато і з очевидною насолодою. Розрізнюються різні його сорти: лемноське, прамнійське, фракійське і особливо маронейське. Вино нагороджується різноманітними епітетами — воно «медове», «солодке», «іскристе», «темне», «темно-червоне». Нестор пригощає своїх гостей одинадцятилітнім вином. Вином супроводжується жертвоприношення богам. Ним поливають

погребальні багаття Патрокла та Гектора. Сила й хоробрість людини походять від хліба й вина. Надзвичайно смачним було вино, яке Одіссей віз з собою із Фракії — ним він опоїв циклопа Поліфема, котрий через свою нецивілізованість дотоді не знав цього божественного напою (божественного, бо воно порівнюється з нектаром та амброзією — їжею богів). На вже згадуванім щиті Ахілла поряд з іншими сценами мирного та воєнного життя поміщена любовно вимальована картина винограднику та збору винограду — з грою на формінзі, з піснями та танцями виноградарів, що супроводжують свято збору урожаю.

Поряд із землеробством, основу гомерівського домогосподарства, як уже зазначалося, складало й скотарство. Очевидно, й самі прийшлі грецькі племена, особливо дорійці, на момент їх появи на Балканському п-ові були скотарями. Про загалом високий статус скотарів вкачують різні епізоди поем. Пастухами виступають у Гомера Анхіс, брат Пріама (*Il.* V. 313), Еней, син Анхіса (Il. XX. 188), семеро братів Андромахи (*Il.* VI. 423). З інших джерел Троянського циклу ми знаємо, що й сам Паріс пас на Іді отари, коли до нього спустилися з Олімпу три богині для вирішення колізії з золотим яблуком [60].

Особливо характерним заняття скотарством було для багатих ойкосів. Крім уже згадуваної великої рогатої худоби, що відігравала роль тяглової сили, в поемах згадуються коні, з якими гомерівські герої розмовляють, наче з найвірнішими друзями, а також отари овець та кіз, стада свиней — їх тримали в спеціальних загонах, випасали га гірських пасовиськах, на лугах, під наглядом пастухів, про яких Гомер згадує з незмінною симпатією. Робота пастухів була досить важкою. З посохом в руках та сірінгою (сопілкою), вони подовгу жили вдалині від поселення, оберігаючи свої отари від хижих звірів та грабіжників. Про тривіальність грабунку чи крадіжок худоби свідчать численні згадки про це у Гомера. Так, мессенці украли на Ітаці 300 овець з самими пастухами. У Іфіта було вкрадено

[60] Див. про це: *ЛосевА. Ф.* Ранняя классика.

120 кобил та мулів, «придатних уже для роботи», а згодом ще й Геракл пограбував того ж Іфіта, забрав у нього ще 12 коней, а самого його вбив[61]. Одіссей, зустрівшись з тінню визваного з Аїду, царства мертвих, Агамемнона запитує, чи не в полі він був убитий ворогом, пограбуючи його худобу[62]. Перо, дочку Нелея, видавали заміж лише за умови пограбування Іфікла та захоплення в нього цілого стада корів, і лише пильність пастухів зірвала цю акцію (*Od.* XI. 288-297). Зрештою, й сам «божественний старець» Нестор з гордістю оповідає про те, як у молоді літа, коли йому ще й двадцяти не виповнилося, він напав на сусідню Еліду й захопив там величезне стадо худоби, а коли через декілька днів епейці виступили походом на Пілос, то він убив їх головного героя Ітімонея та розігнав усе військо (*Il.* XI. 670-761).

Усі ці приклади цілком ясно підтверджують думку про те, що худоба, поряд із землею, розглядалася як основна форма багатства. Поряд з цим, привабливість перспективи заволодіння сусідськими отарами посилювалася ще й тим, що худоба розглядалася у гомерівську добу і як мірило вартості. Так, наприклад, одна полонянка, уміла в роботах (πολλὰ δ' ἐπί στατο ἔργα) коштує 4 (*Il.* XXIII. 700-705) [63], інша ж, віддана сім'ї Лаерта Евріклея, — 20 биків (*Od.* II. 430-Ш); озброєння

[61] Про все це див. розповідь: *Od.* XXI. 15-30.

[62] *Od.* XI 401-403: «Чи зловорожі мужі у той час тебе вбили на суші, / Як викрадав ти корів і прекрасні овечок отари / Чи як міста воював і жінок захопить намагався?» (Переклад Бориса Тена).

[63] Вірніше, *тільки* чотири і при цьому як нагорода переможеному, тоді як мідні триніжки у цій же сцені оцінюються в дванадцять волі і є нагородою для переможця у змаганнях, влаштованих Ахілесом на тризні Патрокла: Πηλεΐδης δ' αἶψ' ἄλλα κατὰ τρίτα θῆκεν ἄεθλα δεικνύμενος Δαναοῖσι / παλαισμοσύνης ἀλεγεινῆς, τῷ μὲν νικήσαντι μέγαν τρίποδ' ἐμπυριβήτην, / τὸν δὲ δυωδεκάβοιον ενὶ σφίσι τῖον Ἀχαιοί· ἀνδρὶ δὲ νικηθέντι γυναῖκ' ἐς / μέσσον ἔθηκε, πολλὰ δ' ἐπίστατο ἔργα, τίον δὲ ἑ τεσσαράβοιον.

Діомеда оцінюється відповідно в 9, а лікійського царя, що бився на боці троянців, Главка — у 100 биків тощо (*Il.* VI. 235-236).

Безумовно, все це багатство розподілялося вже серед общинників вкрай нерівномірно і зосереджувалося в руках глав патріархальних сімей, стимулювало приватну ініціативу, підриваючи все більше общинну рівність. Взагалі, ойкос у гомерівську епоху поступово перетворюється на самостійну суспільну та економічну ланку, яка в процесі своєї життєдіяльності мало контактує із зовнішнім для неї світом. У своїй масі ойкісне виробництво мало натуральний характер і орієнтувалося виключно на задоволення власних потреб. Кожна сім'я сама прагне забезпечувати себе одягом, найпростішим домашнім начинням, знаряддями праці, а можливо — навіть зброєю. Евмей сам виготовляє для себе шкіряні сандалі (*Od.* XIV. 23-24). Одіссей похваляється тим, що він власноруч змайстрував подружнє ліжко в своєму домі (*Il.* XXIII. 190-204). Прядуть шерсть в оточенні своїх прислужниць вірна Одіссеєві Пенелопа (*Od.* XVIII. 315-318) та дружина царя Алкіноя (*Od.* VI. 305-307). Спеціалісти-ремісники зустрічаються в поемах дуже рідко, їх Гомер називає деміургами, тобто «такими, що працюють на демос». Часто вони навіть не мали власної майстерні, а запрошувалися замовником додому й працювали з його матеріалом. Серед таких деміургів у поемах називаються гончарі, ковалі-зброярі, теслярі та кожум'яки [64].

Всередині общин торгівля якщо й існувала, то залишалася головним чином міновою. її суб'єктами були переважно глави заможних ойкосів, де елемент товарності був виражений більше, ніж в домогосподарствах простих общинників. За надлишки продукції своїх господарств вони могли вимінювати метал та вироби з металу, посуд, виконаний у протогеометричному а згодом і геометричному стилі, рідкісні тканини,

[64] Див. досить повну підбірку посилань на Гомера: *Лосев А. Ф.* Ранняя классика. — II. — § 2.

прикраси, чужоземних рабів тощо. Практикувався взагалі простий натуральний обмін — річ на річ, без перерахунку на грошовий еквівалент, тим паче, що таким еквівалентом, як ми бачили, була така непрактична одиниця як бики (або ж ще: бронзові та залізні предмети, просто зливки металу, які, щоправда, також співвідносяться у їх вартіснім вимірі з биками, тощо). Міжобщинний, а тим паче міжобласний обмін, у такій ситуації залишався нерозвиненим і навіть спорадичним, про що свідчать уже згадувані археологічні джерела. Подібним же чином і торгівля зовнішня, з цивілізаціями Сходу, була слабкою, хоча й дещо пожвавішала в останні століття гомерівського періоду. Для греків, до того ж, вона була пасивною за характером: ініціаторами виступали фінікійці, які розгорнули масштабну колонізаційну та торговельну активність ще в IX чи навіть у X ст. до Р. Х. Як і в інших країнах, у Греції фінікійські купці займалися головним чином посередницькою торгівлею, втридорога збуваючи греками різні заморські товари: вироби з золота й бурштину, благовонні масла, скляні намиста, слонову кістку, не гребуючи при цьому й морським піратством та розбоєм, промишляючи продажем в рабство людей. Так попав у рабство в особливості свинопас Одіссея Евмей, якого ще маленьким передала фінікійцям його годувальниця. Не дивно тому, що Гомер суто негативно, з неприхованим презирством ставиться не тільки до фінікійських купців, але й до торгівлі в цілому. В цьому він точно слідував умонастроям епохи.

Звичайно, умови загалом натурального господарства не дозволяли використовувати у скільки-небудь значних масштабах працю рабів. Крім того, необхідно зазначити, що далеко не всі дослідники згідні розглядати гомерівське «дуліос» як аналог класичного терміну «дулос», «раб» (подібні сумніви виникали й щодо мікенських «доело» чи «доеро»). Певним компромісом у цій ситуації є визнання гомерівського рабства рабством особливого типу, патріархальним, при якому: 1) рабство було головним чином домашнім, тобто праця

рабів використовувалася в домогосподарстві і спрямовувалася на виробництво безпосередньо «засобів для існування»; 2) були відсутні чіткі відмінності між рабами та вільними; 3) практикувалося м'яке поводження з рабами і була характерною відданість останніх своїм власникам [65].

Саме рабство гомерівської епохи виростало з воєнної активності племен і було зовнішнім, екзогенним. Продуктивність праці у великому ойкосі дозволяла включити до нього — на різних умовах — чужинців, уцілілих супротивників, яких, замість того, щоб убити, почали розглядати як жадану здобич. Головним чином це стосувалося дітей, а ще більше — жінок, котрих використовували не лише для виконання робіт, але й як наложниць, навіть при наявності законної дружини. Саме така доля уготована Агамемноном для Хрісеїди, а після її звільнення на вимогу війська — для здобичі Ахілла, Брісеїди, така доля чекає й троянок [66]. 50 прислужниць-рабинь виконували домашню роботу в палаці царя Алкіноя — мололи на ручних млинах зерно, пряли пряжу, ткали, полоскали разом

[65] Див. щодо рабства в гомерівському суспільстві спеціальні дослідження: *Ленцман Я. А.* Рабство в микенской и гомеровской Греции. Москва, 1963; *Доватур А. И.* Рабство в Аттике в VI-V вв. до н. э. Ленинград, 1980; *Зайцев А. И.* Культурный переворот в Древней Греции VIII–V вв. до н. э. — Л., 1985. — С. 34, прим. 34. Див у радянській історіографії також коротку, але таку, що грунтується на фундаментальних дослідженнях попередніх років ремарку Ю.В. Андрєєва в «Історії Європи»: «Хотя рабство как особая форма эксплуатации, так же как и неизменно сопутствующая ему работорговля, хорошо знакома Гомеру, рабы не могут быть признаны основной производительной силой гомеровского общества» (История Европы. Т. 1. — М., 1988. — С. 217).

[66] Про таку долю жінок із стану переможеного ворога недвозначно говорить Нестор, формулюючи у такий спосіб звичайну практику тогочасного суспільства: «Нет, да никто из ахеян не думает в дом возвратиться / Прежде, покуда троянской жены на одре не обымет» τὼ μή τις πρὶν ἐπειγέσθω οἶκον δὲ νέεσθαι \\ πρὶν τινα πόρ Τρώων ἀλόχῳ κατακοιμηθῆναι (*Il.* II. 354-355).

з царівною Навсікаєю, що показово, у морі білизну. Стільки ж рабинь було й у домі Одіссея. Рабині разом з Пенелопою слідкують за домашнім господарством. З них лише 12 зрадили своїм господарям, допомагаючи «женихам» — стара няня та годувальниця Одіссея Евріклея, разом з рештою тридцятьма двома, у найважчі часи залишається вірною Пенелопі. Рабичоловіки, у тих випадках, коли вони згадуються на сторінках поем, звичайно пасуть худобу, що свідчить про значну їх самостійність — бути пастухом, як ми бачили, було справою непростою і вкрай відповідальною. Загалом же праця рабів у поемах Гомера не орієнтувалася на отримання прибутку. Раби органічно включаються до складу патріархальної сім'ї. Нові раби вводяться в дім за таких же обрядів, що й наречена: їх підводять до домашнього вогнища, посипають голови горіхами й фігами. Раби працюють поруч з їхніми хазяями, сідають з ними за один стіл, ділять з ними радість і горе, а після смерті — захоронюються на сімейному чи родовому цвинтарі. Показово, що Одіссей, повернувшись після двадцятилітньої відсутності на Ітаку, знаходить притулок в уже згадуваного «божественного свинопаса» Евмея; останній і допомагає своєму господарю розправитися з «женихами» та покарати зрадливих рабів. Ця кара яскраво описано Гомером — син Одіссея Телемах, Евмей та ще один раб, Філонтій вішають у дворі на корабельному канаті 12 рабинь, а козопаса Мелантія, обрізавши йому вуха, ніс, руки та ноги, ще живим кидають ненажерливим псам. Для Гомера — це явно торжество справедливості. У науковій же літературі радянської доби цей епізод, як правило, наводиться для обгрунтування тези про зміцнення рабовласницьких відносин у часи, коли створювалася «Одіссея». Відзначається в цьому зв'язку й той факт, що коли в «Іліаді» основним джерелом поповнення рабів залишається ще війна, то в більш пізній «Одіссеї» таким джерелом уже виступає піратство та зв'язана з ним работоргівля. У свою чергу зауважимо, що подібні розправи, в принципі, були можливими в патріархальних

сім'ях і над їх молодшими членами, та й взагалі над кожним, хто насмілювався порушити традиційні установлення.

Загалом, гомерівські поеми підтверджують висновок про значне ускладнення всього життя грецького суспільства впродовж «темних віків» — висновок, який було зроблено вище, на основі сучасних археологічних даних. Успіхи господарювання, підвищення ефективності індивідуальної праці призводять до посилення та зміцнення патріархальних сімей. Вони могли бути різними за розмірами. Так, сім'я Пріама об'єднувала під дахом одного дому 50 його синів з їхніми дружинами та 12 дочок з чоловіками, до чого треба додати, звісно, ще й численних онуків патріарха. Подібною була й сім'я Нестора, одружені сини та заміжні дочки якого також живуть у батьківському домі. Сім'я ж Одіссея, навпаки, була невеликою і складалася лише з його дружини, сина та батька Лаерта, який, до того ж, жив окремо.

Про патріархальний устрій, що панував у таких сім'ях, досить чітко, хоча й не деталізовано [67], йдеться у гомерівських поемах. Безумовно, не в залежності від їхніх розмірів, главами сімей були чоловіки, мужі. Саме на них лежала відповідальність за достаток сім'ї, за добування засобів для існування — війною, грабунками чи вмілим хазяйнуванням. Ця обставина й обумовлює їхнє панівне становище, перетворює глав сімей, чоловіків взагалі, не лише на розпорядників сімейного майна, а й на фактичних його володарів. Відповідно, становище жінки в гомерівську епоху стає хоча й не безправним, але більш підкореним. Уже саме одруження часто набуває відтінку купівлі-продажу нареченої, яка називається епітетом «алфесібея» — букв. «та, що приносить биків». Згадаймо в цьому зв'язку: батько Нестора, Нелей, обіцяв свою дочку Перо тому, хто приведе йому биків Іфікла; дівчата на виданні часто виступають у ролі своєрідних

[67] Як справедливо зауважує Х. Туманс, «Гомер не уделяет этой теме особого внимания: он повествует о подвигах героев, а их семейная жизнь его не интересует» *(Туманс Х.* Рождение Афины. — С. 89).

призів у змаганні героїв; їх обіцяють як винагороду за виконання певного доручення, тощо. При цьому, як було уже сказано, чоловік залюбки брав собі з полонянок наложниць, присутність яких у домі дружина повинна була терпіти. У той час, коли чоловік був главою сім'ї, роль дружини зводилася до ролі матері його законних дітей та до ролі ключниці, домоправительки, що керує прислугою [68].

Характерно, що таке співвідношення статусів чоловіка та жінки знайшло своє відображення й у плануванні житла. Палаци Алкіноя, Менелая та Пріама тут можна не брати до уваги, оскільки вони були створені творчою фантазією Гомера, спрямованої на максимально можливе відтворення вже погано йому відомої мінойсько-ахейської цивілізації. Більш наближеним до реальності є, безумовно, дім Одіссея. Головну частину житла утворює мегарон — чоловіча зала. Він, цей мегарон, не був надто високим і знаходився, певно, на одному рівні з двором. У всякому випадку, коли Одіссей, подершись з жебраком Іром, витягує останнього до воріт, то не видно, щоб він при цьому долав якісь сходи, чи приступку. Зала ця могла бути досить великою — у ній приймають гостей, у ній проходять бенкети. Пол зали нічим не застилався і був, очевидно, просто щільно втоптаним. Мегарон водночас

[68] Пор. до цього загальний присуд, який виносить для сім'ї Одіссея і сім'ї у гомерівському суспільстві загалом Х. Туманс: «Эта семья — идеал, а основа идеала — взаимная любовь супругов, причем такая любовь, которая побеждает время, расстояние и все жизненные препятствия. Поэтому естественно, что семья со времен Гомера, а скорее всего гораздо раньше, оказывается в числе основных, традиционных ценностей греков. Уже у Гомера семья, ойкос, есть основная социальная ячейка. А позднее она приобретет и политический смысл как производительница и воспитательница граждан» *(Туманс Х.* Рождение Афины. — С. 90). Тут можна було б зауважити щодо своєрідності цієї любові в сім'ї Одіссея (як і в сім'ї гомерівської — і не тільки гомерівської — доби), але ж...: «*И* море, и Гомер — все движется любовью... ».

слугував і столовою для всієї сім'ї, і кухнею, де готувалася їжа, а оскільки про якісь спеціальні димоходи мови немає, то дим від вогнища, яке теж знаходилося в залі, виходив, очевидно, прямо через якийсь отвір у дахові. Тільки з мегарону, через кам'яний поріг у дворі, можна було пройти на жіночу половину, де знаходилися кімнати прислужниць, а звідти — піднятися в кімнату Пенелопи. З жіночої половини був вхід до комори зі зброєю, а також до комори з міддю, золотом, залізом, різним домашнім начинням та скринями, повними всякого добра. Зрештою, з жіночої половини вели двері й у кімнату Одіссея із хрестоматійним ліжком, яке колись виготував сам Одіссей зі стовбура дерева.

Попри всю свою простоту, моногамна патріархальна сім'я знаменувала собою значний крок уперед. Обособлення її в межах роду підривало єдність останнього, призводило, відповідно, до ускладнення всієї суспільної структури, до серйозних змін у владних стосунках. Основну масу патріархальних сімей складали сім'ї простих селян, общинників, демосу, головним багатством яких був земельний наділ, уже згадуваний клер. Теоретично вони залишалися рівними, але в дійсності в їхні ряди вже проникло майнове розшарування. У Гомера ми знаходимо епітети «поліклерой», тобто «багатонадільні» , та «аклерой», «безнадільні» [69]. Очевидно,

[69] ἠγαγόμην δὲ γυναῖκα πολυκλήρων ἀνθρώπων εἵνεκ᾽ ἐμῆς ἀρετῆς. Букв.: «Взяв я дружину з *багатоклерних людей* за свою доброчинність»; пор. до цього загалом дуже гарний переклад Б. Тена («Взяв я дружину, проте, *із чужого заможного роду* — / За доброчинність мою...»), де, одначе, привнесено відсутні в оригіналі слова «чужого» і «роду», а замість «багатоклерний» чи «багатонадільний», як в оригіналі, вжито прикметник «заможний». Так само й щодо «аклерой», у знаменитій відповіді Ахілла Одіссеєві, що відвідав загиблого героя в Аїді: μὴ δή μοι θάνατόν γε παραύδα, φαίδιμ᾽ Ὀδυσσεῦ. / βουλοίμην κ᾽ ἐπάρουρος ἐὼν θητευέμεν ἄλλῳ / ἀνδρὶ παρ᾽ ἀκλήρῳ, ᾧ μὴ βίοτος πολὺς εἴη, / ἢ πᾶσιν νεκύεσσι καταφθιμένοισιν ἀνάσσειν. Букв.: «Не утішай мене в смерті моїй, Одіссею пресвітлий! / Волів би, як поселянин,

цими останніми були найбідніші общинники, у яких не вистачало ні сил, ні коштів для того, щоб зберігати своє господарство. Впавши в бідність, вони змушені були віддавати за борги, або просто вимінювати на найнеобхідніше для життя, свої клери багатим сусідам і, таким чином, перетворюватися на безнадільних батраків-фетів. «Гнані нуждою», — є така метафора у Гомера, — вони блукали «від общини до общини» (κατὰ δῆμον), наймалися на поденну роботу за мізерну платню, жебрали біля воріт багатих ойкосів, викликаючи лише гнів та глузування. Так один з женихів Пенелопи, Еврімах, промовляє, звертаючись до Одіссея (Od. XVIII. 357-364), котрий вирядився у жебрацьку одежу:

Чи не схотів би ти, гостю, у мене в далекому полі
Попрацювати, якщо я за певну найму тебе плату, —
Тин городити з тернини, великі дерева валити?
Вдосталь туди я тобі постачав би готового хліба,
Дав би й одежу тобі і сандалії дав би на ноги.
Тільки ти звик до неробства поганого так, що не схочеш
Братися вже до роботи, лише старцюванням ***по людях***
Будеш і далі утробу свою годувать ненаситну![70] (Пер. Б. Тена).

батракувати я краще на іншого, / *безнадільного мужа*, в якого не великі життєві припаси / ніж над всіма мертвими, що загинули вже царювати»; пор., знову ж таки, у Тена: «Не утішай мене в смерті моїй, Одіссею пресвітлий! / Краще уже батраком я на ниві чужій працював би / У *бідняка*, що й самому скупого прожитку не досить, / Ніж володарив над мертвими тут, що життя позбулися». Таким чином, якби дослідник спирався лише, повторимо, на загалом дуже гарний переклад, то він просто не знайшов би в джерелі інформації про існування багатоземельних і безземельних общинників, обмежившись загалом неінформативним визначенням «заможний» і, відповідно, «бідний». Усе це ще раз засвідчує настійну необхідність у дослідженнях користуватися автентичними текстами, а не перекладами, якими досконалими вони б не здавалися.

[70] ξεῖν', ἦ ἄρ κ' ἐθέλοις θητευέμεν, εἴ σ' ἀνελοίμην, / ἀγροῦ ἐπ' ἐσχατιῆς - μισθὸς δέ τοι ἄρκιος ἔσται - / αἱμασιάς τε λέγων καὶ δένδρεα μακρὰ φυτεύων; / ἔνθα κ' ἐγὼ σῖτον μὲν ἐπηετανὸν παρέχοιμι, εἵματα δ' ἀμφιέσαιμι ποσίν θ' ὑπο-

Позбавлені захисту общини, фети мало чим різнилися від метанастів, чи навіть рабів, їх кожен міг безкарно вбити, прогнати, не заплативши за виконану роботу, перетворити на своїх рабів. Власне, рабство для них було, можливо, чи й не кращим виходом — ми пам'ятаємо, що в багатих ойкосах становище рабів було не таким уже й поганим.

Як було сказано вище, археологічні дані досить певно вказують на початок виділення в геометричний період аристократії. Поеми Гомера дозволяють конкретизувати цю тезу [71]. З «Іліади» та «Одіссеї» також можна зробити висновок, що верхівку тогочасного суспільства становить родова знать.

Перш за все — це вожді-басілевси грецьких родів, фратрій та племен, глави найбільших патріархальних сімей, нащадки героїв, що уособлюють славу та силу всього общинного колективу. У поемах вони нагороджуються спеціальними епітетами — «арістой» (букв.: «ті, що відзначаються відвагою», «кращі»), «агатой» («добрі», «благородні»), «кальой» («прекрасні, «хороші») на противагу «какой», тобто «простим», «поганим», «ницим» рядовим общинникам. Знать усім вирізняється з-поміж маси народу, демосу. Гомерівські герої відзначаються своїм розумом, мудрими порадами при вирішенні важливих питань. Вони й фізично довершені — Агамемнон високий, могутній, «ніби бик серед стада корів» виділяється з-поміж інших героїв, Одіссей нижче на зріст, проте також широкоплечий, широкогрудий з жилавими, мускулистими руками, міцної статури; широкоплечий Менелай та інші вожді в ахейському війську, проте всіх перевершує велетенським зростом, могутньою силою та шириною пліч Аякс Теламонід [72].

δήματα δοίην. / ἀλλ' ἐπεὶ οὖν δὴ ἔργα κάκ' ἔμμαθες, οὐκ ἐθελήσεις ἔργον ἐποίχεσθαι, ἀλλὰ πτώσσειν κατὰ δῆμον / βούλεαι, ὄφρ' ἄν ἔχῃς βόσκειν σὴν γαστέρ' ἄναλτον.

[71] Детально щодо проблеми виділення аристократії з маси демосу за геометричної доби див. особливо: *Туманс Х.* Рождение Афины. — С. 72-76.

[72] Див. про це особливо: *Шталь И. В.* Художественный мир

Зрештою, герої вирізняються й своєю етикою, аристократичним «моральним кодексом», який обумовлює всі їхні вчинки. В його основі — розуміння того, що почесті та високе становище в суспільстві дарується *«арете»* — доблестю, доброчинністю, довершеністю (розумовою, фізичною, моральною) героя. Той хто втрачає арете — втрачає і таке становище. В умовах відсутності гнітючої влади єдиного правителя, монарха, анакта, кожен може добитися суспільного визнання, честі та слави яким супроводжується арете, всіма своїми силами й талантами слугуючи роду-племені[73]. Як

гомеровского эпоса. — М.: Наука, 1983. — С. 156-164; *Сахарный И. А.* Гомеровский эпос. — С. 50-64.

[73] Як справедливо зауважує Н. Сахарний, «В гомеровских героях поэтизировано доблестное борение за жизненные интересы племени. Эту доблесть должны были прежде всего проявлять вожди племен. Они носители и воплощение силы и славы общинного коллектива, воплощение силы и славы общинного коллектива, воплощение его самоутверждения и самозащиты» *(Сахарный И. А.* Гомеровский эпос. — С. 50, пор.: с. 63). Пор. до цього також полемічно загострені формулювання Х. Туманса щодо, на його думку, традиційного для радянської історіографії погляду на гомерівське суспільство як на таке, що було розколоте на два протилежні соціальні табори: демос і аристократію; на противагу притаманному західним дослідникам погляду, за яким у цьому суспільстві була відсутня хоч скількись значна соціальна стратифікація. При цьому, Туманс виводить ці полярні, на його погляд, концепції з оцінки гомерівської аристократії: якщо перші, вважає він, наголошують на виявленнях аристократичного індивідуалізму, що інколи навіть протистоїть волі всього колективу, то другі говорять про тісну залежність аристократів-басилеїв від общини та їх орієнтацію на суспільну думку *(Туманс Х.* Рождение Афины. — С. 73-75, з посиланнями, у тому числі, й на Ю. В. Андрєєва, і це при тому, що погляди Андрєєва на гомерівське суспільство були, звичайно, більш об'ємними, і в іншому місці *(Андреев Ю. В.* Архаическая Греция. — С. 217 слл.) він з цього ж приводу заявляє таке: «В западной историографии широко распространен ошибочный взгляд на гомеровское общество как вполне сложившееся классовое общество

зазвичай констатується в дослідженням, звідси в гомерівських героїв поняття «сорому», «айдос». Айдос — узгодження свого вчинку із судженням народу. Воно, це судження, обов'язкове для членів роду і для басілея, як в особистій, так і в суспільній справі, оскільки в Гомера все це нерозривно зв'язано [74].

Такими героями, що зберігають незаплямовану практичними міркуваннями чистоту своїх честолюбних устремлінь, у Гомера виступають Гектор та Сарпедон, а з ахейського стану — в особливості Ахілл, Діомед та Аякс Теламонід. Гектор не може відступитися під натиском Ахілла, бо соромиться троянців та «довго-одежих троянок»; Аякс соромить ахейців, нагадуючи їм, що для втікача «нема попереду ні спасіння, ні слави», Ахілл знає, що на нього чигає смерть у Троянській війні, але ж іде в бій, прагнучи добути дзвінкого металу слави.

«феодального типа» с четко оформленной иерархией сословий, резким обособлением военной знати от подвергавшейся жестокому угнетению массы простонародья. В действительности гомеровские поэмы изображают общество, еще только вступившее на стадию классообразования, в котором разрыв между высшими и низшими социальными слоями хотя уже и наметился, но еще не достиг масштабов подлинно классового антагонизма. Гомеровская знать, несмотря на особое, привилегированное положение, все еще сохраняет тесные связи с массой рядовых общинников и уже в силу этого не может считаться ни сословием, ни тем более классом в том значении этого слова, которое вкладывает в него марксистская историческая наука. Повседневная жизнь аристократов гомеровского времени, не исключая и «царей», была патриархально простой и грубой, далекой от какой бы то ни было роскоши и изысканности и, по существу, лишь немногим отличалась от той жизни, которую вело в то время подавляющее большинство греческого крестьянства»).

[74] Це — буквальна цитата з Сахарного *(Сахарный И. А.* Гомеровский эпос. — С. 51), у якого в цитованій праці взагалі четверта глава називається «Герои айдос, чести и славы».

Звичайно, гомерівські поеми вже за своєю природою орієнтовані на певну архаїзацію та поетизацію епохи [75]. Перерахованих якостей для обґрунтування претензій знаті на особливе становище наприкінці «темних віків» стає замало. Більш того, в процесі самоусвідомлення родова знать цей зв'язок між геройськими вчинками та привілейованим становищем, так би мовити, перевернула: ті, хто належить до знатних родів, уже тільки з огляду на це стають «кращими», «арістой» і заслуговують своїх привілеїв [76]. Знать постійно

[75] З приводу особливостей стилю Гомера, у зв'язку з використовуваними в поемах історико-культурними реаліями, навіть з особливостями діалектної основи поем (так званого гомерівського діалекту давньогрецької мови), існує література, яку сьогодні вже важко навіть оглядіти. Див. щодо цього цінне своїми загальними начерками проблем, які випливають із таких особливостей, цитоване вище дослідження Лосєва (*Лосев А. Ф.* Ранняя классика), особливо весь параграф четвертий другої глави, з оглядом спеціальної літератури та висновків, що випливають з неї, і загальною, дуже суперечливою (згадаймо про дискусію щодо континуїтету та дисконтинуїтету при переході від ахейської до гомерівської доби!) констатацією: «Если базироваться на этих выводах, то, очевидно, необходимо признать, что диалектный состав гомеровского языка есть не что иное, как некоторого рода *реставрация* именно "микенского" диалекта. Этот вывод был бы очень важен потому, что гомеровские мифы, как мы знаем, тоже восходят к микенской культуре и что, таким образом, можно было бы себе конкретно представить, как старинная органичность греческого языка совмещается у Гомера с его искусственным использованием рапсодами VIII-VI вв. до н. э. Гомеровское творчество в этом случае оказывалось бы реставрацией некогда цельного языка и мифологии». Див. також новішу працю Л. О. Гіндіна, який розпочинає своє дослідження з визначення специфіки гомерівських поем як історичного джерела (*Гиндин Л. А.* Население гомеровской Трои: Историко-филологические исследования по этнологии древней Анатолии. — М.: Наука, 1993. — С. 7-13).

[76] Деталізовану аргументацію див. особливо: *Шталь И. В.* Художественный мир..., особливо с. 160-162.

підкреслює своє походження від знаменитих героїв минулого і навіть намагається його сакралізувати: не тільки виведенням свого роду від божества, але й апеляцією до цього божества, намаганням наблизити себе до нього, встановити зв'язок з ним, заручитися його підтримкою. У Гомера постійними епітетами для численних героїв є такі епітети, як «божественний», «богоподібний», «богорівний» — один тільки Одіссей у поемах «божественним» називається 23 рази [77]! Реально ж основою влади та впливу знаті стає, безумовно, багатство. Власне, для Гомера багатство та знатність — поняття майже синонімічні, його герої люблять бучні бенкети, похваляються своїми статками, перераховують зливки заліза та міді, золото й срібло, отари худоби [78]. Знаті належать кращі

[77] Статистику вживання у Гомера цих епітетів по головним героям див. спеціально: *Шталь И. В.* Художественный мир... С. 186.

[78] Орієнтацію гомерівських героїв на матеріальні, земні блага зауважує цілком справедливо й Х. Туманс, коли виводить її з релігійної сфери, а вірніше — з відсутності чітко сформованих релігійних уявлень і релігії, як цілісної системи поглядів та світоглядних орієнтирів: «Отсутствие ясной концепции о загробной судьбе и воздаянии приводит к выводу, что все ценное для человека заключено в этой, земной жизни. Отсюда возникает стремление к гомеровских героев взять от жизни «все, что возможно» (тут посилання на: *Мень А.* Магизм и единобожие / История религии. Т. 2. — М., 1991. — С. 197). Поэтому система ценностей гомеровских греков «посюсторонняя и ориентирована на материальные, земные блага. Герои живут в погоне за славой и быстротечными радостями. В этом состоит единственная цель их жизни. По сути, это глубоко материалистическое миропонимание и оно станет одной из важнейших особенностей греческой культуры (тут також посилання на: Мень А. Магизм и единобожие. — С. 195)»: *Туманс Х.* Рождение Афины. — С. 55. Щоправда, подальший хід розмірковувань Туманса стосовно концепції людини в гомерівському суспільстві, базовані на положеннях Едварда Доддса і Бруно Снелля, є сумнівними (пор. критику їхньої гіпотези щодо ролі ірраціонального в становлені античної грецької цивілізації у: *Шталь И. В.* Художественный мир... — С. 241-257).

та більші землі, а вожді-басілевси, крім того, отримують ще й спеціальний наділ, уже згадуваний вище «теменос» — один з небагатьох термінів, що зберігалися від мікенських часів. Не слід забувати, й що значну частину вже згадуваних поліклерой, багатонадільних, складали, очевидно, також аристократи, — словом, все свідчить про те, що знать стає водночас і знаттю землевласницькою. Зрештою, найбільші ойкоси за своєю соціальною належністю також були аристократичними. У них, крім рабів та домашніх, шукали притулку й переселенці-метанасти і збіднілі члени роду. Розраховуючи на допомогу та покровительство свого багатого співродича, вони складали його почет, а інколи — й невеличку дружину, яка супроводжувала його на війну та в грабіжницькі походи, підтримувала у внутрішніх, міжобщинних та міжродових конфліктах, слухняно відстоювала його точку зору в народних зборах тощо.

Значні людські та матеріальні ресурси, якими розпоряджалися аристократи, дозволяли їм дійсно відігравати суттєву роль у вирішенні загальнообщинних проблем. Особливо важливими впродовж гомерівської епохи безумовно залишалися проблеми захисту общини від чужих зазіхань, організації власної експансії, взагалі військова сфера. Багатство дозволяло придбати аристократам комплект важкого озброєння — бронзовий панцир, шолом, поножі, кований щит, меч та спис, які залишалися недоступними простим общинникам. Тільки аристократу в той час було доступне й утримування коня. До цього слід додати, що володіння зброєю та мистецтво верхової їзди (чи управління колісницями, як у Гомера) потребувало не тільки значних коштів, але й спеціальної атлетичної підготовки, тренувань, занять спортом. Звісна річ, все це не можливо без вільного часу, незайнятого повсякденною працею. Не дивно тому, що в подальшому в Греції розів'ється справжній культ дозвілля — символу свободи

та достатку [79]. Вершники, коноводи, поряд із важкоозброєними піхотинцями, складали, таким чином, військову еліту, яка за соціальним статусом звичайно співпадала з родовою, землевласницькою знаттю. У бою аристократи виступали в перших рядах народного ополчення, їх Гомер називає «*промахой*» (букв.: «ті, що б'ються попереду»). Саме вони, вибігаючи вперед, зав'язували поодинокі сутички з подібними до них суперниками. Часто битва взагалі зводилася виключно до поєдинку наймогутніших героїв ворогуючих станів: чий герой переможе, за тим військом і залишається перемога — так Гектор б'ється з Патроклом та Аяксом, Менелай — з Парісом, а доля всієї Троянської війни визначається поєдинком Ахілла з Гектором.

Багатство знаті, її особлива роль у справах війни обумовлювали та морально виправдовували претензії аристократів на домінування в общині. Загальне ускладнення суспільного життя призводить до помітних змін у співвідношенні між різними складовими частинами уже згадуваної родоплемінної тріади влади. Це видно вже з ролі народних зборів — агори, оплоту общинної демократії. Для Гомера вони ще не втратили остаточно свого значення. Згадки про агору розкидані буквально по всіх поемах: вона скликається для вирішення питання щодо продовження війни, для з'ясування причин мору, для відправки на батьківщину з острову феаків чужинця Одіссея, для розгляду скарги Телемеха на безчинства женихів у його домі, для участі в судових процедурах тощо. Відсутність практики «сходок народних» у кіклопів — то одна

[79] Про це див.: *Ставнюк В. В.* Творець «світової держави» // Пам'ять століть. — 1997. — № 4. — С. 124-125. Детально ж щодо грецької полісної цивілізації як «цивілізації дозвілля» див. особливо: *Фролов Э. Д.* Факел Прометея. Очерки античной общественной мысли. 2-е изд., испр. и доп. — *Л.*: Изд-во ЛГУ, 1991. — С. 7-14; *він же:* Парадоксы истории — парадоксы античности. Санкт-Петербурі Изд-во С. — Петерб. ун-та, 2004. — С. 292-297; *Андреев Ю. В.* Цена свободы и гармонии. — С. 198 *слл.*

з ознак їхнього дикунства для поета. Одначе фактичне значення народних зборів при формальному їх проведенні вже сходить на ніщо. Народна маса, прості общинники не беруть участі в обговоренні питань — вони лише виявляють своє ставлення до промовця криком, брязкотом зброї — реакцією, на яку не дуже зважають їхні вожді. Народ не має права навіть дорадчого голосу. Коли один з простих ополченців під стінами Трої, «муж із народу» Терсіт під час зборів намагається висловити свою думку, критикуючи Агамемнона, його «замирює» Одіссей. Характерною при цьому є поведінка народу: зі співчуттям прислуховуючись до виразника його настроїв Терсіта, він не сміє так само відкрито виступити на підтримку останнього; навіть навпаки — народ з готовністю вітає Одіссея, кепкуючи з посоромленого правдолюбця.

Таким чином, родоплемінна тріада влади наприкінці «темних віків» зазнала істотних змін. Реальна влада зосереджується все більше в руках найвпливовіших представників військової та землевласницької знаті — басілевсів. В пізніші часи під цим терміном розуміли одноособового правителя з необмеженою, монархічною владою, царя. У гомерівську ж добу басілевс, звичайно, таким правителем ще не був [80]. Згадка Одіссея про необхідність абсолютного єдиновладдя є, очевидно, певною архаїзацією, намаганням проникнути в реальності мікенської доби. У дійсності ж гомерівські басілевси були тільки племінними жерцями та суддями, яких могла мати кожна філа, фратрія чи навіть рід. Зовні вони дійсно видаються з-поміж маси народу чи навіть і знаті: їх супроводжують глашатаї, пурпурова одежа підкреслює їхню велич, скіпетр — символ влади, за повір'ями, вручає їм сам Зевс-громовержець, та й походження своє вони

[80] «При всем могуществе и богатстве басилеев их власть не может считаться царской властью в собственном значении этого слова. Поэтому обычная в русских переводах Гомера замена греческого «басилеи» русским «царь» может быть принята лишь условно» (*Андреев Ю. В.* Архаическая Греция. — С. 217 слл).

ведуть від верховного олімпійського бога, що вказує, як уже зазначалося, на певну спробу сакралізації їхньої влади. Проте в усіх своїх проявах влада басілевсів зберігає патріархальні ознаки і, що особливо показово, суттєво обмежується іншими знатними особами. Навіть сама передача у спадок їхньої влади ще не стає нормою, а часто здобувається в результаті тривалого суперництва, змагання, агону честолюбних, знатних особистостей. Так, очевидно, за свій розум та інші таланти був обраний басілевсом Ітаки Одіссей, адже батько його, Лаерт, як це випливає з поем, басілевсом не був. Та й Телемах, визнаючи, що басілевсом бути непогано, не претендує на успадкування влади свого батька, терпляче зносить претензії на Пенелопу (і на царську владу?) численних женихів — знатних юнаків Ітаки. Зрештою, й винагорода, яку басілевси отримують від народу, має характер добровільних приношень і не могла бути фіксованою та регулярною. Що ж стосується так званих обов'язкових зборів, про які згадує Гомер, то вони, очевидно, практикувалися з метою відшкодувань затрат басілевсів на виконання ними функцій суддів, жерців та вождів — представників усього народу.

Як жерці, басілевси завідують культами, слідкують за виконаннями загальнозначущих релігійних ритуалів, приносять жертви від імені керованих ними общин. Так поступає Нестор, коли до нього в Пілос прибуває Телемах; так поступає й Агамемнон під стінами Трої, та й ще раніше, в Авліді, де в жертву Артеміді він на вимогу війська змушений принести свою рідну доньку, Іфігенію.

Як судді, басілевси вважалися хранителями та тлумачами звичаєвого права, — закон, разом зі скіпетром, вручав їм також Зевс, — хоча на практиці до них зверталися, мабуть, нечасто. В усякому випадку, на щиті Ахілла, серед типових сцен, що передають картини мирного життя, судова справа розглядається на агорі, перед очами старійшин роду, басілевси ж при цьому не згадуються (якщо тільки не проводити знак рівності між ними та старійшинами).

Найбільш повно влада басілевсів як племінних вождів проявляється під час війни. Недаремно такий знавець грецького політичного досвіду як Арістотель називає в своїм трактаті «Політика» древню царську владу незмінюваною стратегією (військовим командуванням). Басілевси стоять на чолі ополчень своїх родів, фратрій та філ, показуючи особистий приклад в бою, ведучи за собою співплемінників, за що не тільки їм, але й їх нащадкам виявлялися почесті й шана[81]. Проте навіть під час війни влада басілевсів не була абсолютною. І тоді їм доводилося, — хоча б формально, лише для затвердження своїх рішень, — скликати народні збори, долати опозицію з боку інших представників знаті, в тому числі й тих, що складали раду старійшин.

Рада старійшин (геронтів), так зване Буле, складає третю ланку родоплемінної тріади. Функціонально воно ще зберігає до певної міри своє першопочаткове значення. Геронти виступають представниками родових общин та великих, впливових патріархальних сімей. Вони виділяють із свого середовища посольство для умилостивлення розгніваного Ахілла; вони приносять клятву від імені ними репрезентованих общин, вони зрештою, як ми бачили, беруть участь у розгляді судових справ та у вирішенні найважливіших загальнообщинних справ. Проте по суті своїй Буле гомерівської епохи не стільки рада старійшин, скільки саме рада представників знаті, не в залежності від їх віку, — орган, що проводить, коли разом з басілевсом, а коли й на противагу йому, відкриту проаристократичну політику.

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що гомерівський період в історії Стародавньої Греції носить дійсно перехідний

[81] Порада Нестора щодо вибудови війська ахейців за філами та фратріями, хоч і не реалізується на практиці (гомерівські герої слідують тактиці дружинного бою), але визнається мудрою — очевидно, як така, що належить мудрості сучасного самому Гомерові суспільства (*Колобова К. М.* К вопросу о возникновении афинского государства. — С. 45).

характер. Загибель палаців призвела до вивільнення з-під їх гнітючої опіки патріархальної моногамної сім'ї, в рамках якої міцніє приватна власність та приватна ініціатива. Успіхи економіки, поряд з іншими обставинами, унеможливлюють реставрацію територіальної, централізованої, монархічної держави. Центр ваги в історичному розвитку переміщується на невеличкі, ізольовані одна від одної, сільські в своїй масі общини-поліси, які виконують дві найважливіші функції: захисту землі та населення і регулювання внутрішньо-общинних відносин. Остаточне ж оформлення полісів як основного феномену античної еллінської цивілізації завершиться вже в наступний, архаїчний період.

І.4. «СІНОЙКІЗМ ТЕСЕЯ»

Результатом успіхів господарювання, поліпшення умов життя та деяких інших, не зовсім зрозумілих для нас сьогодні факторів, стало різке зростання на рубежі IX-VIII ст. до Р. Х. населення Афін [82]. Про це свідчить, в особливості, і збільшення числа джерел питної води на місцевій ринковій площі, агорі. Як уже зазначалося, наприкінці LX — середині VIII ст. до Р. Х. Афіни стали центром ремеслового виробництва і обміну, центром споживання, а значить і центром тяжіння для родової знаті та найбільш підприємливих,

[82] Щодо демографічного вибуху, його можливих причин тощо див. особливо: *Зайцев А. И.* Культурный переворот... — С. 35; там же див. основну літературу з проблеми. Див. також вказ. працю Полякової (С. 123) з посиланнями на роботи Ч. Старра. Детально про це див., головним чином, цитовані вище роботи Фролова. Роль демографічного фактору підкреслює в своїх роботах Ю. В. Андрєєв *(Андреев Ю. В.* Раннегреческий полис... — С. 114; *він же:* Античный полис и восточные города-государства // Античный полис и восточные города-государства. — *Л.*, 1979. — С. 20-21; *він же:* Начальные этапы... — С. 8-9, 14-16. Див. критику поглядів Андрєєва і, непрямо, Старра та Снодграсса Фроловим *(Фролов.* Рождение греческого полиса. — С. 43, 43 прим. 28); тощо.

ініціативних вихідців з простонароддя, родових общинників, демосу всієї Аттики. Афіни, таким чином, поступово перетворюються з родового поселення у (прото)місто [83] — τὸ ἄστυ пізніших джерел[84].

Цей процес перетворення, до певної міри, реконструюється за даними як писемних, так і археологічних джерел [85]. Найдавніші Афіни обмежувалися Акрополем, де збереглася від тих часів уже згадувана вище стіна циклопічної будови (так званий Пеларгікон), та невеличким поселенням біля його підніжжя [86]. Акрополь слугував резиденцією найвпливовіших місцевих родів — не даремно і в пізніші часи центральна частина Афін, що прилягала до Акрополя, носила назву Кідафінея, славних Афін.

За ранньоархаїчної доби Афіни розширюються головним чином на південь та схід від Акрополя, де в цей час з'являються — Буколій, Епілікій, Пританей та інші будови релігійного та світського характеру. Саме тут, безпосередньо біля підніжжя пагорбу, розташовувалася і ринкова площа — так звана «стара агора» [87].

---

[83] Щодо терміну *прото-поліс* див. вище.

[84] Див. про значення цього терміну у лириків VII — початку V ст. до Р. Х., а також у Геродота, Фукідіда, Плутарха і лексикографів римської та візантійської доби особливо у: *Зельин К. К.* Борьба политических группировок. — С. 117-124.

[85] В радянській історіографії про хід розбудови Афін впродовж всієї архаїчної доби див. найгрунтовніше: *Колобова К. М.* Древний город Афины...

[86] Як зауважує Фукідід, Акрополь, з огляду на таке давнє заселення, називається афінянами «полісом»: καλεῖται δὲ διὰ τὴν παλαιὰν ταύτῃ κατοίκησιν καὶ ἡ ἀκρόπολις μέχρι τοῦδε ἔτι ὑπ' Ἀθηναίων πόλις..

[87] Серед недавніх досліджень афінської агори як архітектурного ансамблю в контексті становлення афінського поліса див. статтю Т. Л. Шир «Агора і демократія» у збірці матеріалів конференції, присвяченої 2500-річному ювілею афінської демократії, що відбулася в Афінах у грудні 1992 р.: The Archaeology of Athens and

Неподалік від Акрополя розпочиналася вже сільська округа, хора — отже мешканці Афін не покидали заняття сільським господарством [88]. Тут, біля Акрополя, на місці дислокації пізнішого дему Колліта, в архаїчну добу справлялося свято «Діонісій у полях». Згодом Афіни починають обростати передмістями. Одне з них, Керамейк (від слова *керамевс* — гончар), розрослося з невеличкої спочатку гончарної площі так, що агору, яка знаходилася поблизу, довелося пересувати далі. Дем Колліт, який спочатку був окраїною, згодом перетворився на один з центральних районів міста. Для забезпечення торгових потреб на березі моря виросло дві гавані — спочатку Фалерон, а згодом і Пірей [89].

Attica under the *Democracy*. Proceedings of an International Conference celebrating 2500 years since the birth of democracy in Greece, held at the American School of Classical Studies at Athens, December 4-6, 1992. Ed. W. D. E. Coulson, O. Palagia, T. L. Shear, H. A. Shapiro, F. J. Frost. — Oxford: Oxbow Books, 1994 (Oxbow Monograph 37). VIII, 250 p. Загальний огляд цієї збірки, здійснений І. Суриковим, див.: ВДИ. 1997. № 3. С. 232-237.

[88] Пам'ять про такий спосіб життя, властивий афінянам у давнину і утриманий ними аж до початку Пелопоннеської війни, представлена у Фукідіда (*Thuc.* II. 14-16). Так, розповідаючи про переселення афінян до властиво міста з ініціативи Перікла, він пише: Οἱ δὲ Ἀθηναῖοι ἀκούσαντες ἀνεπείθοντό τε καὶ ἐσεκομίζοντο ἐκ τῶν ἀγρῶν παῖδας καὶ γυναῖκας καὶ τὴν ἄλλην κατασκευὴν ἢ κατ' οἶκον ἐχρῶντο, καὶ αὐτῶν τῶν οἰκιῶν καθαιροῦντες τὴν ξύλωσιν· πρόβατα δὲ καὶ ὑποζύγια ἐς τὴν Εὔβοιαν διεπέμψαντο καὶ ἐς τὰς νήσους τὰς ἐπικειμένας. χαλεπῶς δὲ αὐτοῖς διὰ τὸ αἰεὶ εἰωθέναι τοὺς πολλοὺς ἐν τοῖς ἀγροῖς διαιτᾶσθαι ἡ ἀνάστασις ἐγίγνετο. ξυνεβεβήκει δὲ ἀπὸ τοῦ πάνυ ἀρχαίου ἑτέρων μᾶλλον Ἀθηναίοις τοῦτο.

[89] Топографію Афін і Аттики загалом див. особливо: *Judeich W.* Topographie von Athen. 2. Aufl. München, 1931; *Hill I. T.* The Ancient City of Athens. Its Topography and Monuments. — Chicago, 1969; *Brommer F.Die* Akropolis von Athen. — Darmstadt, 1985; *Travlos J.* Bildlexicon zur Topographie des antiken Attika. — Tubingen, 1988; *Camp J. M.* Die

Але посилення Афін не обмежилося лише перетворенням їх на (прото)місто. Паралельно, і все швидшими темпами, йшло й об'єднання маси общин Аттики довкола Афін і афінського Акрополя, зселення їх до одного центру, так званий сінойкізм [90]. Міфологічна традиція, утримана в наших основних джерелах [91], пов'язує завершення цього процесу з іменем напівлегендарного Тесея. Очевидно, процес об'єднання Аттики спостерігався двічі: спочатку— ще до занепаду мінойсько-ахейської цивілізації, коли й могла розгортатися діяльність афінського царя Тесея, і вдруге — в післяміграційну добу, з прискоренням темпів у середині VIII ст., хоча Елевсін, останній центр несінойкованої Аттики, залишався незалежним від Афін аж до VII ст. до Р.Х. [92].

Agora von Athen. Ausgrabungen im Herzen des klassischen Athen. — Mainz, 1989. В усіх цих працях наводилась значна література з основних проблем аттичної топографії.

[90] Детально аналіз сінойкізму як способу інтеграції і консолідації населення грецьких областей ранньоархаїчної доби див., головним чином, у вказаних роботах Фролова, з посиланнями на: *Латышев В. В.* Очерк греческих древностей. Ч. 1. Изд. 3-е. — СПб., 1897. — С. 24-26; *Лепер Р. Х.* Следы синойкизма двенадцати государств Аттики; *Колобова К.* М., *Глускина Л. М.* Очерки истории Древней Греции. — *Л.*, 1958. — С. 102-106; *КолобоваК. М.* Древний город Афины... — С. 14-15, 21, 23-24), *Колобова К. М.* К вопросу о возникновении афинского государства. — С. 48-49, а також на класичні роботи К. Белоха, В. Еренберга і Г. Бенгтсона. Додамо тільки, що систематичний матеріал з усіх грецьких сінойкізмів зібрано у роботі: *Moggi M.* I sinecismi interstatali greci. V. 1. Dalle origini al 338 a. C. — Pisa, 1976.

[91] Головними наративними джерелами з сінойкізму для нас є свідчення Фукідіда (*Thuc.* IL 14-16), Арістотеля (Aristot., fr. 384 Rose^3 - фрагмент з утраченої частини «Афінської політії») і Плутарх (*Plut.* Theseus. 24-25).

[92] Див. про це: *Фролов.* Рождение... — *Л.*, 1986. — С. 44-47. Там же (С. 45 прим. 31) вказується на античну хронографічну традицію, репрезентовану Пароським мармуром (Marm. Par., ep. 20, vs. 34-

Поступовість процесу об'єднання Аттики довкола Афін дозволяє конкретизувати утримана пізніми джерелами традиція про об'єднання окремих демів чи κῶμαι. У ній ідеться про вже згадувані Ἐπακρία чи Ἐπακτρία χώρα, Браврон, Торік та Месогею, у межах яких деякими дослідниками прослідковуються процеси об'єднання поселень [93]; Трікомію, яку утворили деми Кропія, Пелекес та Евпіріди; і, нарешті, Тетраполіс, до складу якого входили Марафон, Трікоріт, Пробалінт та Еноя [94].

Очевидно, об'єднання Аттики й дійсно могло розпочинатися з об'єднання найбільш споріднених з огляду на спільність походження, релігійних традицій, різноманітних суспільних установлень і практики родів, демів та поселень. Заключним же актом сінойкізму стала ліквідація самостійності «дванадцятиграддя Кекропа» і приєднання Елевсіну, з утвердженням Афін як незаперечного центру всієї Аттики. У свідомості ж афінян ці процеси об'єднання поступово трансформувалися в уявлення про одномоментний сінойкізм, приписаний фантазіями поколінь Тесею, а діяльність останнього обросла реальними деталями більш відомої їм доби.

За Плутархом *(Plut.* Theseus. 25. 1), Тесей звернувся до жителів Аттики із закликом від імені Афін: «Прийдіть сюди

36), яка датує сінойкізм Тесея 1259 р. до Р. Х. Щодо утвердження в античній традиції Тесея в ролі засновника не лише афінського поліса, а навіть і афінської демократії див. особливо: *Glynn R.* Herakles, Nereus and Triton: A Study of Iconography in Sixth Century Athens // AJA. 1981. 85. P. 121-132; див. також: *Зелъин К. К.* Борьба политических группировок... — С. 122, прим. 66-67; *Колобова К. М.* К вопросу о возникновении афинского государства. — С. 41-55, особливо 54-55).

[93] Див. особливо: *Зелъин К. К.* Борьба политических группировок. — С. 108-110.

[94] Детальніше про це, з джерелами та літературою див.: *Колобова К. М.* К вопросу о возникновении афинского государства. — С. 48, прим. 26-31.

усі народи!». Він обходив общини-деми та окремі роди, причому люди бідні та незнатні легко давали себе умовити, а багатим та знатним довелося надати певних політичних гарантій: Тесей обіцяв ліквідувати царську владу (отже — вони не підпадали під владу афінського царя-басілевса та зв'язаної з ним місцевої, афінської знаті), і встановити політичний устрій, де їм будуть гарантовані права та привілеї — ἀβασίλευτον πολιτείαν (*Plut.* Theseus. 24-25) [95].

[95] Μετὰ δὲ τὴν Αἰγέως τελευτὴν μέγα καὶ θαύμαστὸν ἔργον ἐις νοῦν βαλόμενος, συνῴασε τοὺς τὴν Ἀττικὴν κατοικοῦντας ἐις ἓν ἄστυ, καὶ μιᾶς πόλεως ἕνα δῆμον ἀπέφηνε, τέως σπορά δας ὄντας καὶ δυσανακλήτους πρὸς τὸ κοινὸν πάντων συμφέρον, ἔστι δ' ὅτε καὶ διαφερομένους ἀλλήλοις καὶ πολεμοῦντας. ἐπιὼν οὖν ἔπειθε κατὰ δήμους καὶ γένη, τῶν μὲν ἰδιωτῶν καὶ πενήτων ἐνδεχομένων ταχὺ τὴν παράκλησιν αὐτοῦ, τοῖς δὲ δυνατοῖς ἀβασίλευτον πσλιτεϊαν προτείνων καὶ δημοκρατίαν, αὐτῷ μόνον ἄρχοντι πολέμου καὶ νόμων φύλακι χρησομένήν, τῶν δ' ἄλλων παρέξούσαν ἅπασιν ἰσομοιρίαν, τοὺς μὲν ταῦτ' ἔπειθεν, οἱ δὲ τὴν δύναμιν αὐτοῦ δεδιότες, μεγάλην οὖσαν ἤδη, καὶ τὴν τόλμαν, ἐβούλοντο πειθόμενοι μᾶλλον ἢ βιαζόμενοι ταῦτα συγχωρεῖν. καταλύσας οὖν τὰ παρ' ἑκάστοις πρυτανεῖα καὶ βουλευτήρια καὶ ἀρχάς, ἓν δὲ ποιήσας ἅπασι κοινὸν ἐνταῦθα πρυτανεῖον καὶ βούλευτήριον ὅπου νῦν ἵδρύται τὸ ἄστυ, τὴν τε πόλιν Ἀθήνας προσηγόρευσε, καὶ Παναθήναια θυσίαν ἐποίησε κοινήν. ἔθυσε δὲ καὶ Μετοίκια τῇ ἕκτῃ ἐπὶ δέκα τοῦ Ἑκατομβαιῶνος, ἣν ἔτι νῦν θύουσι, καὶ τὴν βασιλείαν ἀφεὶς ὥσπερ ὡμολόγησε, διεκόσμει τὴν πολιτείαν ἀπὸ θεῶν ἀρχόμενος· ἦκε γὰρ αὐτῷ χρησμὸς ἐκ Δελφῶν μαντευομένῳ περὶ τῆς πόλεως· Αἰγείδη Θησεῦ, Πιτθηίδος ἔκγονε κούρης, // πολλαῖς τοι πολίεσσι πατὴρ ἐμὸς ἐγκατέθηκε // τέρματα καὶ κλωστῆρας ἐν ὑμετέρῳ πτολιέθρῳ. // ἀλλὰ σὺ μή τι λίην πεπονημένος ἔνδοθι θυμὸν// βουλεύειν· ἀσκὸς γὰρ ἐν οἴδματι ποντοπορεύσεις. τοῦτο δὲ καὶ Σίβυλλαν ὕστερον ἀποστοματίσαι πρὸς τὴν πόλιν ἱστοροῦσιν, ἀναφθεγξαμένην· Ἀσκὸς βαπτίζῃ· δῦναι δέ τοι οὐ θέμις ἐστίν. Ἔτι δὲ μᾶλλον αὐξῆσαι τὴν πόλιν βουλόμενος, ἐκάλει

Таким чином, в традиції з іменем Тесея фактично пов'язується і проведення сінойкізму, і початок сформування

πάντας ἐπὶ τοῖς ἴσοις, καὶ τὸ "δεῦρ' ἴτε πάντες λεῴ" κήρυγμα Θησέως γενέσθαι φασί, πανδημίαν τινὰ καθιστάντος. οὐ μὴν ἄτακτον οὐδὲ μεμειγμένην περιεῖδεν ὑπὸ πλήθους ἐπιχυθέντος ἀκρίτου γενομένην τὴν δημοκρατίαν, ἀλλὰ πρῶτος ἀποκρίνας χωρὶς Εὐπατρίδας καὶ Γεωμόρους καὶ Δημιουργούς, Εὐπατρίδαις δὲ γινώσκειν τὰ θεῖα καὶ παρέχειν ἄρχοντας ἀποδοὺς καὶ νόμων διδασκάλους εἶναι καὶ ὁσίων καὶ ἱερῶν ἐξηγητάς, τοῖς ἄλλοις πολίταις ὥσπερ εἰς ἴσον κατέστησε, δόξῃ μὲν Εὐπατριδῶν, χρείᾳ δὲ Γεωμόρων, πλήθει δὲ Δημιουργῶν ὑπερέχειν δοκούντων. ὅτι δὲ πρῶτος ἀπέκλινε πρὸς τὸν ὄχλον, ὡς Ἀριστοτέλης φήσι, φησί, καὶ ἀφῆκε τὸ μοναρχεῖν, ἔοικε μαρτυρεῖν καὶ Ὅμηρος, ἐν νεῶν καταλόγῳ μόνους Ἀθηναίους δῆμον προσαγορεύσας. ἔκοψε δὲ καὶ νόμισμα, βοῦν ἐγχαράξας ἢ διὰ τὸν Μαραθώνιον ταῦρον ἢ διὰ τὸν Μίνω στρατηγόν ἢ πρὸς γεωργίαν τοὺς πολίτας παρακαλῶν. ἀπ' ἐκείνου δέ φασι τὸ ἑκατόμβοιον καὶ τὸ δεκάβοιον ὀνομασθῆναι. Προσκτησάμενος δὲ τῇ Ἀττικῇ τὴν Μεγαρικὴν βεβαίως, τὴν θρυλουμένην ἐν Ἰσθμῷ στήλην ἔστησεν, ἐπιγράψας τὸ διορίζον ἐπίγραμμα τὴν χώραν δυσὶ τριμέτροις, ὧν ἔφραζε τὸ μὲν πρὸς ἕω·

Τάδ' οὐχὶ Πελοπόννησος, ἀλλ' Ἰωνία,
τὸ δὲ πρὸς ἑσπέραν
Τάδ' ἐστὶ Πελοπόννησος, οὐκ Ἰωνία.

καὶ τὸν ἀγῶνα πρῶτος ἔθηκε κατὰ ζῆλον Ἡρακλέους, ὡς δι' ἐκεῖνον Ὀλύμπια τῷ Διί, καὶ δι' αὐτὸν Ἴσθμια τῷ Ποσειδῶνι φιλοτιμηθεὶς ἄγειν τοὺς Ἕλληνας. ὁ γὰρ ἐπὶ Μελικέρτῃ τεθεὶς αὐτόθι νυκτὸς ἐδρᾶτο, τελετῆς ἔχων μᾶλλον ἢ θέας καὶ πανηγυρισμοῦ τάξιν. ἔνιοι δέ φασιν ἐπὶ Σκείρωνι τὰ Ἴσθμια τεθῆναι, τοῦ Θησέως ἀφοσιουμένου τὸν φόνον διὰ τὴν συγγένειαν· Σκείρωνα γὰρ υἱὸν εἶναι Κανήθου καὶ Ἡνιόχης τῆς Πιτθέως. οἱ δὲ Σίνιν, οὐ Σκείρωνα, καὶ τὸν ἀγῶνα τεθῆναι διὰ τοῦτον ὑπὸ Θησέως, οὐ δι' ἐκεῖνον.ἔταξεν οὖν καὶ διωρίσατο πρὸς τοὺς Κορινθίους, Ἀθηναίων τοῖς ἀφικνουμένοις ἐπὶ τὰ Ἴσθμια παρέχειν προεδρίαν, ὅσον ἂν τόπον ἐπίσχῃ

нового явища — афінського поліса [96]. Ідеологічним обгрунтуванням утворюваної загальноаттичної общини виступала, очевидно, релігія. Разом з родами, демами та поселеннями сінойкувалися і місцеві культи [97]. В ході сінойкізму були

καταπετασθὲν τὸ τῆς θεωρίδος νεὼς ἱστίον, ὡς Ἑλλάνικος καὶ Ἄνδρων ὁ Ἁλικαρνασσεὺς ἱστορήκασιν.

[96] Поліса не в розумінні міста-держави, але общини-держави, що співпадає з громадянським колективом; ми приєднуємося тут до точки зору тих дослідників, що вказують на неадекватність розуміння поліса як міста-держави. Див. про це чітко в указаній праці Зайцева: «Античный полис представляет собой один из вариантов нередко возникающего... города-государства, но часто встречающееся определение полиса как города-государства проходит мимо его важнейших конституирующих особенностей» (*Зайцев.* Культурный переворот... — С. 28-29, там же див. посилання на основні дослідження з проблеми поліса). Про історію проблеми див. вказ. праці Ю. В. Андрєєва, О. І. Зайцева, Е. Д. Фролова, а крім того — Г. А. Кошеленка, особливо його узагальнюючу статтю: *Кошеленко Г. А.* Введение. Древнегреческий полис / Античная Греция. Т. 1. — М.: Наука, 1983.- С. 9-36. Варто вказати й на праці В. Гавантки, в якій також прослідковується історія дослідження проблеми поліса в зарубіжній, головним чином німецькомовній літературі (*Gavantka W.* Die sogenannte Polis...), Ч. Старра (*Starr C. G.* Individual and Community: The Rise of the Polis 800-500 B. C.- New York, 1986. — P. 34-51, з оглядом дискусій; пор. також його коротке резюме: «The *polis,* in sum, was fundamentally a voluntary union of citizen, bound together tightly by social and religious ties», in: *Idem.* The Aristocratic Temper... — P. 11) та Й. Моррса (*Morris I.* Burial and Ancient Society. — P. 7 ff.).

[97] «Вместе с членами рода переселялись и родовые культы. Если попытку Корнеманна, стремившегося по размещению культов в Афинах восстановить историю синойкизма Аттики, и нельзя признать вполне удачной, то все же невозможно отрицать, что история культов и развитие генеалогических преданий теснейшим образом были связаны с политическим моментом — объединением Аттики и усилением центральной власти — и с моментом социальным — фактом переселением знатных родов в Афины и их окрестности» (*Зельин К. К.* Борьба политических группировок... С. 124).

започатковані спочатку Афінеї (Ἀθήναια), з часом — Сінойкії (Συνοίκια [98]) а на завершення всього процесу об'єднання Аттики — Панафінеї (Παναθήναια), які мали на меті релігійно оформити єдність співобщинників і підкреслити при цьому роль Афін як центру всієї общини. В святі Панафіней на ментальному рівні долалася роздрібненість Аттики, община сакралізувалася й отримувала релігійний *raison d'être* в святкових ритуалах і встановлених церемоніях [99].

Характерно, що міфологічна традиція тісно пов'язує сінойкізм, а отже — і початок утворення полісу, з кризою патріархального общинного ладу, ускладненням соціально-економічного життя, поглибленням суспільного розшарування. За Плутархом, паралельно з сінойкізмом було введено розподіл населення на три соціо-професійні групи — *евпатридів* (εὐπατρίδαι), геоморів та деміургів. Евпатріди («нащадки благородних батьків») становили родову аристократію всієї Аттики, не в залежності від дислокації роду [100].

---

[98] Так у Фукідіда *(Thuc.* II. 15); у Плутарха ж *(Plut.* Thes. 24) Сінойкії називаються «Метойкіями».

[99] На важливості духовної і особливо релігійної єдності утворюваної общини-поліса останніми роками особливо наполягає Ч. Старр (див. хоча б: *Starr.* The Aristocratic Temper... — P. 9 ff.).

[100] *Plut.* Theseus. 25. 2. В. П. Яйленко розуміє евпатридів та геоморів як стани, що власне і утворювали ранньоархаїчну общину-демос, як споконвічних землевласників, на противагу всім суспільним елементам, що були з якихось причин виключені з системи общинного землеволодіння (див.: *Яйленко.* Архаическая Греция. — С. 187, 189 слл.). Енгельсове розуміння розподілу на три вказані стани підтримує Е. Д. Фролов *(Фролов.* Рождение... — С. 46-48), до висновків якого приєднується в своєму розумінні афінського суспільства архаїчного періоду Шишова І. О. (див.: *Шишова И. А.* Раннее законодательство и становление рабства в античной Греции. — Л., 1991. — С. 18, 22, особливо — с. 56 слл., а також с. 39 прим. 68, 69, де наводиться основна література з проблеми евпатридів і аттичної знаті загалом). Детальний аналіз цих та інших античних соціальних категорій в джерелах та історіографії див. крім

Вони виводили своє походження від богів та героїв, свято берегли чи заново конструювали деталі історії своїх родів — на відміну від простонароддя, яке поступово втрачало свою генетичну пам'ять і ратувало за укріплення загально-общинних зв'язків. Очевидно, саме в процесі сінойкізму, чи навіть відразу ж після його завершення, і сформувалися остаточно ті аристократичні роди, представники яких братимуть найактивнішу участь в суспільно-політичних перетвореннях наступних століть афінської історії [101]. Останні

літератури, згаданої вище: Soziale Typenbegriffe im alten Griechenland und ihre Fortleben in der Sprache der Welt. I-IV. — Berlin, 1981-1985, коротку але інформативну статтю Х. Майера (*Meier Chr.* Adel / Geschichtliche Grundbegriffe. Hrsg. von O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck. Bd. I. — Stuttgart, 1972. S. 1-11) і особливо праці У Донлана з проблем давньогрецької знаті, — як згадувані у В. П. Яйленка, так і ні, — в т. ч.: *Donlan W.* The Aristocratic Ideal in Ancient Greece. Attitudes of Superiority from Homer to the End of the Fifth Century B. C. — Lawrence (Kansas), 1980; *idem.* Social Vocabulary and its Relationship to Political Propaganda in Fifth-Century Athens // QUCC. 1977. 27. P. 95-111. Серед іншого зазначимо, що гіперкритицизм у визначенні евпатридів як представників знаті приводить за умови послідовного розвитку цієї засади до радикального висновку щодо відсутності в архаїчну добу знаті взагалі, аристократії як такої (див. критику такого підходу в фундаментальній праці Ельке Штайн-Гелькескамп: *Stein-Hölkeskamp E.* Adelskultur und Polisgeselschaft: Studien zum griechischen Adel in archaischer und klassischer Zeit. — Stuttgart, 1989. S. 24 Anm. 34; але пор. тут також: *Starr.* The Aristocratic Temper. P. 11).

[101] «Греческий род (γένος) выступает перед нами во всех письменных источниках, начиная с поэм Гомера, как продукт уже значительно более позднего развития, имеющего мало общего с первоначальной родо-племенной организацией... Иначе говоря, после ряда веков, отделяющих греческое общество от микенского, мы не можем претендовать на исследование, которое раскрыло бы перед нами постепенный переход от родового строя к классовому обществу на территории греческих племен. Греческий γένος в доступный для исследования период мог означать выделившуюся на основе

дві групи, — *геомори* (γεωμόροι — букв.: «ті, що отримали наділ при розділі землі, землевласники»), тобто незнатні землевласники і землероби взагалі, та *деміурги* (δημιουργοί), ремісники, об'єднували основну масу вільних рядових общинників-демоса.

Біля витоків такого соціо-професійного розподілу знаходився весь попередній розвиток Аттики, усвідомлення окремих, особливих інтересів і статусу родової знаті, виділення її з усього загалу, демосу, який поступово починає асоціюватися не з усією общиною, а тільки з простонароддям. Воно, це простонароддя, також перестає бути єдиним. Розділ демосу за професійною ознакою вказує на початок виділення з його середовища демосу ремісничого та, можливо, торгового, [102] — якщо тільки цей розподіл дійсно був зафіксований утворенням групи деміургів, у чому античні

родовых связей в особый класс родовую знать, отделенную от остального народа своими родовыми преимуществами и правами; причем эти права узурпировались в узко ограниченных интересах своего рода, восходящего, как правило, к своему божественному прапредку (богу или богине), связанному с изначальной генеалогией каждого данного рода *(Колобова К. М.* К вопросу о возникновении афинского государства. — С. 44).

[102] Заперечення чіткої соціальної градації в народжуваному полісі ранньоархаїчного періоду, які постулює В. П. Яйленко (див.: *Яйленко В. П.* Архаическая Греция / Античная Греция. Т. 1. — М., 1983. — С. 128-193, особливо категорично — С. 154 *слл.*, 163 *слл.*) викликали різку критику його положень у Фролова *(Фролов.* Рождение... — *Л.*, 1986. — С. 58 прим. 11) і Шишової *(Шишова.* Раннее законодательство... — С. 20). Зазначимо, однак, що в своїх розмірковуваннях Яйленко зовсім не самотній, а його теза про те, що «Славные афинские роды VI-V вв. были по большей части такой же фикцией, как и не менее славные сиракузские роды того же времени, происходившие от гаморов, основу которых составили крестьяне из коринфской деревни Тенеи *(Strabo.* VIII. 6. 22)» *(Яйленко.* Архаическая Греция. — С. 162) перекликається з уже наведеними тезами Буріо і Русселя, які заперечують наявність в епічній традиції даних про родове чи племінне суспільство і

автори не одностайні. Так, Діонісій Галікарнасський у суспільному поділі Аттики вбачає радше політичний, ніж професійний зміст, констатуючи: «Евпатрідами називали людей із знатних ойкосів (ἐκ τῶν ἐπιφανῶν οἴκων) і заможних (καὶ χρήμασι δυνατούς), яким належала першість у полісі. Агройками (ἀγροίκους) ж — решту політів, які не мали жодної ваги в общинах (οἳ τῶν κοινῶν οὐδενὸς ἦσαν κύριοι)» (переклад наш)[103]. Агройки (ἀγροίκοι : від ὁ ἀγρός — поле, пізніше, з виділенням в межах поліса міста — село) в даному контексті, у значенні соціо-професійної групи, має розглядатися, очевидно, як «ті, що поле обробляють», «ті, чиє заняття пов'язане з полем» — тобто основна маса демосу, а не просто сільські жителі на противагу жителям міста, як це інколи розуміють: в умовах ранньоархаїчної Аттики, з Афінами, що тільки-но починають оформлюватися в протоміський центр, таке протиставлення не здається історичним [104]. До певної міри прояснює ситуацію Аристотель *(Arist.* Athen. pol. 13. 1-2), згадуючи (в зв'язку з більш пізніми подіями) евпатрідів, деміургів і агройків як окремі соціальні групи, з котрих після

відповідну їм родову організацію. *Genos* і *genea,* за їх твердженням, не передбачали об'єднання на родовій основі скільки-небудь широкого загалу. Основним соціальним інститутом гомерівського і ранньоархаїчного періодів був *ойкос,* до якого поряд з сім'єю глави ойкоса належали також раби, залежні особи, вільні дружинники і знатні друзі тощо (див. вище, прим. 5). Щоправда, Яйленко тут не послідовний і не розвиває тезу про фіктивність афінської родової організації — вже кількома сторінками нижче він говорить про «могутні роди» тощо.

[103] *Dion. Halic.* II, 8: «. . εὐπατρίδας μὲν ἐκάλουν τοὺς ἐκ τῶν ἐπιφανῶν οἴκων καὶ χρήμασι δυνατούς, οἷς ἡ τῆς πόλεως ἀνέκειτο προστασία, ἀγροίκους δὲ τοὺς ἄλλους πολίτας, οἳ τῶν κοινῶν οὐδενὸς ἦσαν κύριοι». Пор. тут: *Колобова К. М.* К вопросу о возникновении афинского государства. — С. 50, прим. 37, 39.

[104] Про еволюцію значення цього терміну (і епітету агройки взагалі) впродовж архаїчної та класичної доби див.: *Ставнюк.* Коментарі / Арістотель. Нікомахова етика. — С. 61 прим. 6.

спроби Дамасія узурпувати владу було обрано 10 архонтів [105]. Порівнюючи свідчення Плутарха, Діонісія та Аристотеля, можна, серед іншого, висловити припущення, що терміни γεωμόροι та ἀγροίκοι є синонімічними і під ними мається на увазі основна маса общинників-демотів, основним заняттям яких було сільське господарство (тому вони й називаються ἀγροίκοι) і багатство яких полягало у земельних ділянках, отриманих у незапам'ятні часи від общини-демосу [106] (тому вони й називаються γεωμόροι).

У зв'язку з проведенням сінойкізму, ускладненням суспільно-економічного життя, сформуванням основ полісної організації, слід, очевидно, розглядати і процес утворення навкрарій, хоча точне його датування залишається дискусійним ще й сьогодні[107]. Навкраріями називалися військово-територіальні округи, жителі яких виставляли для загально-

[105] μετὰ δὲ ταῦτα διὰ τῶν αὐτῶν χρόνων Δαμασίας αἱρεθεὶς ἄρχων ἔτη δύο καὶ δύο μῆνας ἦρξεν, ἕως ἐξηλάθη βίᾳ τῆς ἀρχῆς. εἶτ' ἔδοξεν αὐτοῖς διὰ τὸ στασιάζειν ἄρχοντας ἑλέσθαι δέκα, πέντε μὲν εὐπατριδῶν, τρεῖς δὲ ἀγροίκων, δύο δὲ δημιουργῶν, καὶ οὗτοι τὸν μετὰ Δαμασίαν ἦρξαν ἐνιαυτόν.

[106] Безумовно, на час проведення сінойкізму першопочаткова общинна власність на землю вже давно розклалася і земельні ділянки, які отримували глави ойкосів у своє користування, давно перетворилися на їх власність. Ми тут приєднуємося до точки зору тих дослідників, яку чітко сформулювала К. М. Колобова: «Если когда-либо в Аттике и существовала общинная собственность на землю, засвидетельствованная много веков спустя наличием общинной земли в демах (во время реформы Клисфена), то ее начала потеряны; может быть, земли, отдаваемые от народа в Пилосском государстве в аренду, как-то связаны с первоначальным представлением о наличии, кроме родовых поселков, и земель фратрий и фил» (*Колобова К. М.* К вопросу о возникновении афинского государства. — С. 48).

[107] Про склад навкрарій, їх кількість, час виникнення, особливості функціонування див.: *PodleckiA. J.* The Life of Themistocles. A Critical survey of the literary and archaeological evidence. — Montreal: McGill-

полісних потреб оборони морського узбережжя по одному кораблю з екіпажем та по два вершники. Утворювалися навкрарії на основі існуючого розподілу території Аттики між родовими філами — кожна філа ділилася на 48 округів. Характерно, однак, що до навкрарій «приписувалися» не лише члени філи, але й представники чужих родів, вихідці з інших філ і навіть, можливо, іноземці-метойки. Таким чином, створення навкрарій можна розглядати як один з перших кроків до розподілу населення Аттики не за родовою, а за територіальною ознакою. Завершення ж цього процесу, — як і завершення процесу утворення афінського полісу в цілому, — станеться лише після проведення реформ Клісфена, в самому кінці архаїчного періоду.

В числі перших кроків по утворенню афінської общини-поліса була здійснена спроба створення і нової системи влади. Тесею традиція приписує ліквідацію булевтеріїв і прітанеїв окремих родових поселень, у яких дотоді засідали місцеві ради старійшин, правителі-архонти та інші «власті» (так у Плутарха [108]). їх замінили центральні органи влади, які розташувалися в Афінах. У процесі створення цієї політичної організації, яка мала оформляти тільки-но народжувану загальноаттичну общину-поліс, була, очевидно, здійснена і спроба досягнення певного суспільно-політичного компро-

Queen's Univ. Press., 1975. — P. 203 not. 14, на основі фрагмента Клідема; *Strasburger H.* Trierarchie / RE. — 1939. — Bd. 13-S. 107; *Papastavru J.* Themistokles. Die Geschichte eines Titaten und seiner Zeit. Ertr. und Forsch., 92. — Darmstadt: Wiss. Buchges., 1978. — S. 36, з відповідною літературою. У російськомовній історіографії див.: *Бузескул В. П.* История Афинской демократии / Вступ. ст. Э. Д. Фролова; науч. редакция текста Э. Д. Фролова, М. М. Холода. — СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2003. — С. 68. Я також про це вже мав нагоду писати, див.: *СтавнюкВ. В.* Фемістокл і Афіни: діяльність Фемістокла в контексті еволюції афінського поліса. — К.: Прайм-М, 2004. — С. 186 прим. 112.

[108] *Plut.* Theseus. 25. 2: καταλύσας οὖν τὰ παρ' ἑκάστοις πρυτανεῖα καὶ βουλευτήρια καὶ ἀρχάς …

місу — адже утворення полісу це завжди результат такого компромісу. Здається, саме про це, хоча й дуже нечітко, говорить Плутарх: «Евпатрідам він (Тесей — *В.С.*) доручив завідування релігійними обрядами, заміщення посад, роз'яснення законів і витлумачення світських та релігійних справ. При всьому тому, він поставив їх ніби нарівні з рештою політів, оскільки евпатріди, як здавалося, перевищували решту славою, геомори — корисністю, яку вони приносили, а деміурги — числом» (*Plut.* Theseus. 25. 2.).

Проте реального збалансування інтересів різних соціо-професійних груп не сталося. На шляху досягнення суспільно-політичного компромісу, як і сформування афінського полісу, «реформами Тесея» було зроблено хоча й важливий, але тільки перший крок. Реальна влада після сінойкізму VIII ст. до Р. Х. зосередилася в руках родової знаті[109].

[109] Яйленко В. П. в указаній праці говорить про зосередження влади в ранньоархаїчній афінській общині (у нього — в «ранньоархаїчному полісі») в руках «евпатридів-геоморів» *(Яйленко.* Архаическая Греция. — С. 187), що загалом відповідає концепціям У Донлана й інших дослідників, які під цими термінами розуміють знать Аттіки (див., напр., *Stein-Hölkeskamp.* Adelskultur und Polisgeselschaft... — S. 8; пор.: *Schuller W.* G. G. — S. 11. Тим незрозумілішим здається подальше визначення Яйленком цього ранньоархаїчного поліса як олігархічного, навіть беручи до уваги полісемантизм терміну ὀλίγοι (див. про це: *Stein-Hölkeskamp.* Adelskultur und Polisgeselschaft. — S . 8: «В джерелах п'ятого століття з'являються. такі терміни як *oligoi, dunatoi,* а також *kaloikagatoi, eugeneis i chrestoi* для позначення належності до еліти»). Тут треба мати на увазі ще й всю умовність зафіксованої в пізнішій античній традиції соціально-етичної термінології архаїчної доби. Такий її знавець як А. І. Доватур дуже аргументовано наголошує на троїстій долі цих термінів: частина їх прослідковується й далі у консервативно орієнтованих колах громадянства, частина засвоюється мовою демократії, але з їх переосмисленням, частина ж забувається, хоча й не відразу (*Доватур А. И.* Феогнид и его время. — *Л.*, 1989. — С. 70; див. також аналіз вказаної термінології в: *Starr* The Aristocratic Temper. P. 17-29).

Основою впливу аристократії залишалися родові інститути, які були реорганізовані з урахуванням сінойкізму, але не зруйновані. Вже згадувані вище філи, фратрії та роди залишалися надійним оплотом традиційних відносин. Ключову роль у них відігравала знать, глави родів і впливових сімей — через фактичний контроль за землями цих об'єднань, за дотриманням встановлених норм і звичаїв, релігійних обрядів і ритуалів тощо. Це, здається, знаходить певне підтвердження і в археологічних джерелах, особливо в організації некрополів цієї доби, яка, на думку деяких дослідників, свідчить про те, що похоронний обряд був «формою самовираження еліти» [110]. Війна також залишалася справою краще озброєних, навчених та орієнтованих на агон аристократів. Отже, захоплення знаттю ключових позицій і в керівництві утворюваної афінської общини було справою закономірною, морально виправданою і зрозумілою [111].

[110] *Morris.* Burial and Ancient Society. — P. 8. Див. також щодо цього: *Starr* The Aristocratic Temper... — P. 39, n. 27. Характерно, що Морріс проводить паралель між монополією еліти (agatoi) на офіційні некрополі (типу Кераміка) народжуваного поліса «та її монополією на доступ до життєво важливих ресурсів, у першу чергу — до землі».

[111] Основи впливу знаті можна визначати по-різному, але заперечувати його в досолонівських Афінах — гіперкритицизм: про такий вплив свідчить уся антична традиція, від ліричних поетів архаїчної доби — і до таких пізніх джерел, якими є, скажімо, біографії Плутарха. Про закріплення знаттю ключових позицій в ранньоархаїчний період і особливо — в VIII ст. до Р Х. свідчить і соціально-етична термінологія, (ἀγαθός, εσθλός, κακός, δειλός etc.), яка відбивала аристократичну точку зору щодо розподілу людей на «добрих» і «поганих» за походженням. Той факт, що ця термінологія в кінці архаїчного періоду втрачає свою соціологічну конкретність і визначається здебільшого не походженням, але вихованням, впливом середовища тощо свідчить серед іншого і про еволюцію самого грецького, в т. ч. й афінського суспільства. Згадуваний уже А. І. Доватур дуже точно пояснює цю колізію: «Так прежнее представление о передаче выдающихся качеств, — пише він в наведеній вище

Очевидно, перехід домінування до рук знаті супроводжувався (чи навіть розпочинався, принаймні на емпіричному рівні [112]) обмеженням а згодом і ліквідацією влади чотирьох

праці, — уступает место новому взгляду, согласно которому определяющим является влияние окружающей среды. Можно, правда задаться вопросом: не думали ли они так же, как и Феогнид, т. е. не приписывали ли и они решающее влияние воспитанию, влиянию среды, а не происхождению, с той лишь разницей, что для них пребывание в определенной среде для лиц определенного происхождения было чем-то само собой разумеющимся? Ответ дает нам самый факт отсутствия такого вопроса. Носители аристократических воззрений не задавались этим вопросом, так как никто не оспаривал их принадлежность к «добрым», а если и слышались протесты, то они не затрагивали основ этих воззрений. Во II книге «Илиады» Ферсит протестует против привилегированного положения Агамемнона и других царей при дележе добычи. Одиссею нет надобности вступать с ним в спор. Чтобы заставить его замолчать, достаточно удара скипетром по спине и плечам» (*Доватур.* Феогнид... — С. 67.). Sui generis opinio communis праць з античності є лаконічна ремарка Мартіна Оствальда, який, не вдаючись у деталізацію, просто констатує: «З часів незапам'ятних політичне лідерство в Аттиці знаходилося в руках людей, чиї претензії на соціальну першість базувалися на поєднанні земельних багатств з належністю до древніх і видатних сімей та кланів» (*Ostwald M.* From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law (Law, Society, and Politics in Fifth-Century Athens). — Berkeley, Los Angeles, London, 1986. — P. 3). Натомість, Честер Старр розгортає яскраву, хоча й дещо ілюзорну картину впливів аристократії, котра, за його конструкціями, і стала провідною силою в процесі створення і розвою не лише полісу, але й усієї античної і, ширше, (західно)-європейської цивілізації (*Starr.* The Aristocratic Temper. — P. 3 ff.).

[112] Див. схоже у: *Starr.* The Aristocratic Temper... — P. 19, і особливо P. 9 з посиланнями на деталізований аналіз цього процесу у: *Starr Ch.* Decline of the Early Greek Kings // Historia. — 1961. — Bd. 10. — P. 129-138 = *Starr Ch.* Essays on Ancient History. — Leiden, 1979. — P. 134-43; *Whibley L.* Greek Oligarchies: Their Character and Organisation. — London, 1896. — P. 68-72.

філобасілевсів з афінським басілевсом на чолі — як уже зазначалося, це було однією з умов сінойкізму. Перехід цей розтягнувся у часі і мав характер поступового позбавлення царської влади її достоїнства. Спочатку від неї були відділені повноваження військові, які передавалися окремій посадовій особі, що обиралася з числа евпатрідів, — полемарху, тобто воєначальнику. В умовах, коли в надрах родового суспільства народжувалися нові зв'язки та відносини, з'явилася і нова посада— *посада архонта* (букв.: «того, що править», «правлячого», «правителя»). Він наглядав за справами суто світського характеру, пов'язаними з утвердженням моногамного шлюбу, сімейного права та приватної власності. Можливо уже в цей час архонт відав і справами, які стосувалися іноземців, що проживали в Аттиці — так званих *метойків* (від слів мета — біля, ойкео — поселяюся). Згодом його повноваження і вплив значно зростуть, за його іменем почнуть називати календарний рік у Афінах, а сам він почне називатися *архонтом-епонімом* (грецьке *епонімос* — «той, хто дає назву»). Басілевс, у свою чергу, перетворився з патріархального царя на виборну особу і утримав за собою функції здебільшого релігійного, жрецького характеру [113].

Таким чином, басілевс, архонт-епонім і полемарх утворювали виборну Колегію архонтів, правителів. Спочатку вони обиралися довічно, а згодом — на десять років. Значно пізніше, вже у VII ст. до Р. Х. і також з евпатрідів, почала обиратися ще одна колегія — колегія шести фесмофетів (інше читання тесмотетів), охоронців, слуг тесмосів (τα θέσμια, οί θεσμοί) — тобто норм усного, звичаєвого, освяченого віковічною традицією права. Фесмофети надавали архонтам консультації з правових питань і вели карні справи. Згодом усі посадові особи були об'єднані в одну колегію, Колегію

[113] Пізніше у порівнянні з посадами басілевса та полемарха утворення посади архонта Аристотель аргументує тим, що архонт-епонім в історичні часи не відав жодними справами, «успадкованих від батьків» (*Atist.* Athen. Pol. III. 3).

дев'яти архонтів (архонт-басілевс, архонт-полемарх, архонт-епонім та шість фесмофетів), до якої обиралися вже щорічно [114]. Відбувши річний термін, екс-архонти автоматично ставали довічними членами другого важливого політичного органа, який спочатку називався просто Буле, тобто Радою, а після Солона, — коли утворилася ще одна Рада, — Ареопагом, чи Радою Ареопагу.

Походження Ради Ареопагу вважалося божественним і тоне у пітьмі віків. її, за деякими здогадками, першопочатково утворювали філобасілевси на чолі з афінським басілевсом, разом з радниками з числа представників знатних родів. Рада Ареопагу засідала на пагорбі, посвяченому богові війни Аресу [115], який знаходився напроти афінського акрополя; звідси й походить сама назва. За словами Арістотеля (*Arist.* Athen. pol. 3. 6), рада ареопагитів була блюстителем законів — тесмосів (τὰ θέσμια, οί θεσμοί) і розпоряджалася більшістю найважливіших справ у афінському полісі. Вже самі засідання Ареопагу, оточені ореолом таємничості, викликали у народу повагу, змішану зі священним страхом. Вони відбувалися вночі при світлі смолоскипів, під відкритим небом. Обвинувач

[114] Про афінські магістратури див. як загальновідомі праці з історії афінського політичного устрою (одна з багатьох праць — майже класична книга Гігнета: *Hignett G.* A History of the Athenian Constitution to the End of the Fifth Century B. C. — Oxford, 1952. — 432 p.), так і спеціальні дослідження з кожної окремо взятої посади (так щодо архонтату див.: *Cadoux T. J.* The Athenian Archons from Kreon to Hypsichides // JHS. — 1948. — V 68. — P. 70-123; *Badiaen F.* Archons and strategoi // Antichthon. — 1971. — V. 5. — P. 1-34 тощо). У зв'язку з визначенням місця аристократії у владній структурі народжуваного поліса див. вже згадувану працю Ельке Штайн-Гелькескамп, особливо параграф «Institutionen und «Politik» *(Stein-Hölkeskamp E.* Adelskultur und Polisgeselschaft ... . — S. 94-103).

[115] Про всі можливі варіанти етимології, а також про саму Раду Ареопагу див. особливо одну з останніх грунтовних праць: *Wallace R. W.* The Areopagus Council to 307 B. C. — Baltimore; London, 1989.

ставав на «камінь непрощення», обвинувачений — на «камінь правди». Обидва вони приносили клятву богам у правдивості своїх свідчень, накликаючи в разі її порушення прокляття богів на себе і на весь свій рід. Члени Ареопагу подавали голоси в дві урни — в «урну милосердя» та в «урну смерті». Очевидно, в архаїчну епоху, як і в попередню, гомерівську, найбільш розпоширеним покаранням була смерть або вигнання, — що було майже рівноцінним: людина, виключена з числа членів свого роду, фратрії та філи, фактично втрачала не тільки громадянство, але й засоби для існування. До права вигнання додавався ще й закон родової відповідальності: за провину, допущену однією особою, виганялася за межі общини вся сім'я, а якщо це був аристократ — то й весь його рід. У разі ж родового прокляття, не тільки виганялися живі представники роду, але й кістки померлих предків виривалися з могил і викидалися геть за межі общин. У такий спосіб община очищалася від злочинів, скоєних на релігійній основі і спрямованих проти всього колективу чи проти встановлених норм та порядків. Рід, на який падало прокляття, виганявся з общини в особі як живих, так і мертвих його представників і, отже, назавжди переставав існувати.

Таким чином, розвиток Аттики впродовж «темних віків» та на початку архаїчного періоду знаменувався поступовим визріванням передумов для утворення афінського поліса, сформуванням у загальних рисах, з маси роздрібнених общин, його структуроутворюючого елементу — єдиного колективу, афінської общини. Завершення ж процесу становлення афінського поліса припадає на VII-VI ст. до Р. Х., коли перебіг подій у Афінах набував особливої гостроти та динаміки. «Кілонова змова», закони Драконта та реформи Солона, тиранія Пейсістрата і реформи Клісфена — ось лише вузлові вузлові пункти цього процесу.

І.5. КРИЗА ПАТРІАРХАЛЬНОГО УСТРОЮ В АТТИЦІ І ПОШУКИ ШЛЯХІВ ЇЇ ПОДОЛАННЯ. «КІЛОНОВА СМУТА» [116]

Об'єднання Аттики в межах однієї афінської общини і намагання політично її оформити; наростання після сінойкізму урбанізаційних тенденцій і поступове перетворення Афін спочатку в протоміcто, а зрештою й у власне місто; зростання масштабів і значення ремеслового виробництва, поступове втягування общинників у товарно-грошові відносини і розвиток торгівлі, в тому числі й морської; поступові зміни у сільському господарстві, — все це процеси, які були характерні для архаїчної Греції взагалі і для Афін в особливості. Хоча за темпами розвитку Афіни і поступалися приістмійським общинам, в тому числі й своєму постійному супернику в регіоні, Мегарам, проте і в Аттиці поступове наростання вищевказаних процесів призвело до кризи патріархального устрою, в умовах якого продовжувало існувати формально об'єднане в афінську общину населення Аттики.

Як і скрізь, криза патріархального общинного устрою в Афінах проявилася у зростанні майнового розшарування і в змінах менталітету суспільства; у зміцненні приватно-власницьких відносин і вивільненні особистості з-під гніту (але й з-під опіки!) родової організації; у зростанні індивідуалізму і послабленні дії родових зв'язків та інститутів,

[116] Щодо цих питань у вітчизняній історіографії див.: *Ставнюк В. В.* "Кілонова смута" та закони Драконта (в контексті становлення афінського поліса) // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2000. — № 1. — С. 215-226; *він же:* Криза патріархального укладу в Аттиці та пошуки шляхів її подолання / Україна — Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва (м. Маріуполь, 27-29 травня 1999 р.). Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції. Т. 1 (частина). — Маріуполь, 1999. — С. 117-121.

тощо. В умовах кризи патріархального общинного устрою аристократія посилює наступ на демос. Його успішності сприяє понад усе влада (економічна, політична, судова, релігійна), яка зосередилася після сінойкізму в руках знаті. У цьому є певний парадокс: влада знаті грунтувалася на збереженні старих патріархальних порядків; водночас, експлуатація знаттю цих порядків призводить до їх кризи. Раціоналістичне осмислення цього «зачарованого кола» було ще попереду. Поки ж що аристократія намагалася максимально використати в своїх інтересах існуючий устрій, — нерозуміючи, що рубає сук, на якому сидить.

Розвиток товарно-грошових відносин і зв'язані з їх проникненням у афінську общину зміни в менталітеті [117]

[117] Найосновнішу літературу щодо соціально-економічних зрушень в Аттиці напередодні реформ Солона див: *Фролов.* Рождение ... *Л.*, 1986. — С. 55 прим. 8. Не варто ігнорувати руйнівні впливи товарно грошових відносин на общинні організми — вони засвідчені неодноразово в світовій історії. Історико-матеріалістична теза про взаємовплив суспільного буття і суспільної свідомості насправді не така вже й ортодоксально-догматична і до певної міри дійсно може перегукуватися з тойнбіанською концепцією «викликів» і «відповідей», на що звертають увагу в цікавій, хоча й небезперечній статті І. М. Дьяконов та В. А. Якобсон: «... общественное бытие действительно определяет общественное сознание, но лишь в конечном итоге и очень опосредованно. Но и общественное сознание тоже определяет общественное бытие — тоже, разумеется, лишь в конечном счете и очень опосредованно. Противоречия в этих двух утверждениях на самом деле нет: общественное бытие и общественное сознание находятся между собой в сложном взаимодействии и взаимосвязи. Кибернетический термин «обратная связь» не вполне точно отражает суть дела, но, за неимением лучшего, он может быт здесь применен. В других терминах эта взаимосвязь выражается в известной теории Тойнби об «ответах», которые дает общество на «вызовы» истории. Необходимо только помнить, что на один и тот же «вызов» общество может дать несколько «ответов», которые не всегда совместимы друг с другом или поначалу кажутся несов-

посіяли в душах людей жадобу багатства. Аристократи, разом з афінськими купцями з демосу, залюбки пускаються в торгівлю. Родові, кланові зв'язки та «договори гостинності», які мала знать по всій Елладі, сприяли її успішності. Торгують вином, олією, сушеним та свіжим інжиром (фігами) і особливо — хлібом, якого так не вистачало у самій Аттиці [118]. Поряд з морською торгівлею розвивалося й піратство, у якому знать також мала свою частку [119]. З кінця VH ст. до Р. Х. аристократія зосереджує у своїх руках і карбування монети, прагнучи поставити під свій контроль її обіг у Аттиці: знатні і багаті роди — кожен з них карбує монету з гербом власного роду [120]. Ця остання обставина особливо наочно показує, що багатство стає одним з важливих елементів престижу роду, об'єктом агону, змагання для аристократів, засобом демон-

местимыми» (*Дьяконов И. М., Якобсон В. А.* Гражданское общество в древности // ВДИ. — 1998. — № 1. — С. 24). Пор. також: *Starr.* The Aristocratic Temper ... — P. 22, який спеціально підкреслює роль економічного зросту VII-VI ст. у прискоренні процесів трансформації афінського суспільства.

[118] «Хотя примерно со второй половины VIII в. ряд центров обошел Афины по уровню производственной деятельности и сопутствующей ей торговли, Аттика продолжала оставаться аграрным (оливковое масло) и «промышленным» (керамика) экспортером» (*Яйленко.* Архаическая Греция. — С. 187; там же, у прим 101, з посиланням на Бердмана, додана аргументація — афінські вази, що датуються VII ст., знайдено в Аль-Міні). Див. також більш деталізовану картину в: *Яйленко В. П.* Архаическая Греция и Ближний Восток. — Москва 1990. — С. 145 слл.).

[119] Про морську торгівлю та пов'язане з нею піратство як один з витоків економічної сили аристократії див.: *Starr* The Aristocratic Temper... P. 47, де наводяться й посилання на більш спеціальну літературу.

[120] Так звані Wappenmünzen. Про них, як і загалом про можливість появи монети в досолонівських Афінах, див. короткий огляд.: *Schuller.* G. G. — S. 114, з основними точками зору і літературою з цього питання.

страції (поряд з військовими та політичними посадами, славою предків, релігійним впливом тощо) своїх переваг та домінування над суперниками [121]. Народився новий тип афінського аристократа-землевласника — він прагне зробити своє господарство рентабельним, активно здає в оренду власні землі, зазіхає і на землі общини, заорюючи окраїни та пустки [122].

Зайняття лихварством, до якого не гребує вдаватися знать, призводить до появи іпотеки — застави під позику земельних наділів. На заставлених клерах кредитори встановлюють боргові камені, так звані горой [123], які свідчать про те, що земля ця невільна: у разі невчасного повернення боргу, вона переходила в руки кредитора. Обезземеленим селянам відкривалися два шляхи: найбільш ініціативні з них переходили в Афіни, поповнюючи ряди міського демосу — ремісників, купців, дрібних крамарів і просто люмпенізованих

[121] Про агональний дух давньогрецького суспільства загалом і в особливості її аристократичної частини впродовж VIII-V ст. до Р. Х. говорить детально О. І. Зайцев *(Зайцев.* Культурный переворот...). Щодо важливості багатства як conditio sine qua non для аристократичного ойкоса див., перш за все, грунтовний аналіз джерел і наявних точок зору в працях Міхаеля Шталя *(Stahl M.* Aristokraten und Tyrannen im archaischen Athen: Untersuchungen zur Überlieferung, zur Sozialstruktur und zur Entstehung des Staates. — Stuttgart, 1987, особливо — Другу частину, підрозділ «Die Definition des aristokratischen Oikos: Reichtum». — S. 83 ff.) та Честера Старра *(Starr.* The Aristocratic Temper ... — P. 12 ff.

[122] «Джерела засвідчують, що з 7 ст. починаючи аристократія все більше прагне до примноження свого багатства» *(Stahl.* Aristokraten und Tyrannen... — S. 85. Там же див. підбір джерел для ілюстрації цієї тези).

[123] Стислу характеристику операцій, пов'язаних з установленням ὅροι див. серед іншого в: *Йайленко.* Архаическая Греция. — С. 189, з посиланнями на Д. Ашері та К. К. Зельїна *(Зелъин К. К.* Борьба политических группировок в Аттике VI в. до н. э. — М.: Наука, 1964. — С. 198 слл.).

мас; більша ж частина ставала орендарями. Цих останніх, пише Арістотель (*Arist.* Athen. Pol. 2. 2), «називали гектеморами (шестидольниками) та пелатами, бо на таких умовах обробляли вони поля багатіїв» [124].

Тлумачення цих свідчень Арістотеля ще й сьогодні не є одностайним: частина дослідників вважає, що гектемори сплачували $^1/_6$ урожаю, інші ж — що орендна плата становила $^5/_6$ урожаю, і лише шоста його частка залишалася у гектеморів. Чим визначався статус пелатів сказати ще важче: очевидно, цей термін походить від грецького «пелас», тобто «близький, сусідній», що дозволяє зробити висновок про їх певну залежність від багатих сусідів [125].

---

[124] καὶ ἐκαλοῦντο πελάται καὶ ἑκτήμοροι· κατὰ ταύτην γὰρ τὴν μίσθωσιν [ἠ]ργάζοντο τῶν πλουσίων τοὺς ἀγροὺς.

[125] Див.: *Фролов.* Рождение... — Л., 1986. — С. 55, 55 прим. 8, де наводиться основна література з проблеми. Серед вказаної див. особливо *Яйленко.* Архаическая Греция. — С. 190-191, який надто категорично розставляє необхідні, на його погляд, акценти: «В системе земельных отношении досолоновской Аттики, пожалуй, наиболее ясна проблема гектеморов. Абсурдно полагать, что выплата заработка гектеморам производилась в деньгах — в это время в Аттике еще не было монеты («совы» появились в последней четверти VI в., чуть раньше них, но и вместе с ними были в обращении Wappenmunzen). Речь, следовательно, может идти только о вознаграждении натурой, чему соответствует и натуральная основа имущественной классификации Солона, выраженная в медимнах зерна или метретах вина. По данным Гесиода, беотийские батраки получали в качестве договорной платы часть снятого урожая, в чем, собственно, и состоял смысл гесиодовского совета им «устрояйте свои закрома». Аналогичным образом аттические гектеморы не арендовали землю и не отдавали владельцу ее $^1/_6$ или $^5/_6$ частей урожая, на что постоянно наталкиваешься в литературе, — они обрабатывали чужую землю как батраки и получали за это шестую часть снятого урожая. Их название гектеморы, как сейчас установлено, стоит в связи с аттической системой мер сыпучих тел, в которой следующей за медимном меньшей мерой является гектей — $^1/_6$ медимна. Следовательно, аттические батраки, иначе

Так чи інакше, але становище селянства (головним чином геоморів, хоча у скруті могла перебувати й частина зв'язаних з сільським господарством евпатрідів) було катастрофічним і загрожувало рабством: за Арістотелем (*Arist.* Athen. Pol. 2. 2), «уся земля була в руках у небагатьох», а коли бідняки не віддавали встановленої орендної плати, то «можна було віддати в кабалу їх самих і дітей» [126].

говоря, гектеморы или феты (*Arist.*, fr. 389; *Plut.* Sol., 13,4), обрабатывали чужую землю и получали в виде платы гекту с каждого медимна, т. е. 8,75 литра зерна с каждых 52,5 литра выращенного урожая. В целом это довольно низкая доля (ср., к примеру, испольщину: половники на Руси удерживали за собой до от половины до трети урожая), видимо представлявшая только прожиточный минимум». Пор. тут бездоганний з філологічної точки зору аналіз усіх згадуваних у джерелах суспільних і суспільно-економічних категорій досолонових Афін у А. І. Доватура (крім указаної вище його праці див.: *Доватур А. И.* Рабство в Аттике...- С. 7 слл.). Див. також загальну характеристику гектеморів у Новій Паулі: *Osborne R. G.* Hektemoroi / Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Herausgegeben von Hubert Cancik und Helmuth Schneider. Altertum. — Bd. V. — Gru-Iug. — Stuttgart & Weimar: Verlag J. B. Metzler, 1998. — S. 274 -275.

[126] ἡ δὲ πᾶσα γῆ δι' ὀλίγων ἦν, καὶ εἰ μὴ τὰς μισθώσεις ἀποδιδοῖεν, ἀγώγιμοι καὶ αὐτοὶ καὶ οἱ παῖδες ἐγίγνοντο. Буквально так і розуміють слова Арістотеля абсолютна більшість дослідників і досьогодні (в російськомовній літературі чи не найяскравіше це проступає у згадуваних вище працях Фролова). Більш оригінальним і більш деталізованим здається аналіз процесу закабалення збіднілого населення Аттики у Яйленка, який, щоправда, погрішає не тільки парадоксальністю, але й певною непослідовністю: зробивши акцент в своєму дослідженні на запереченні революційності архаїчних процесів і цілком слушно, як на нашу думку, підкреслюючи поступовість і еволюційність становлення античного загалом і афінського в особливості поліса, він впадає у крайнощі і суперечливість — виводить чи не як основних постраждалих від процесу обезземелення та зубожіння в Аттиці напередодні реформ Солона представників «олігархів», розуміючи

Таким чином, криза патріархального общинного укладу, руйнування общинної рівності, солідарності, колективістської моралі супроводжувалася концентрацією земель у руках знаті і просто багатіїв, при одночасному позбавленні бідних общинників найелементарніших засобів для існування та їх поневоленні.

Зосередження в руках знаті (точніше — її найбільш впливової і заможної частини) економічної, політичної, судової та релігійної влади не залишало для демосу жодних шансів і готувало соціальний вибух. «Найбільш тяжким і гірким для народу — пише Арістотель — було рабське становище. А втім, і всім іншим він теж був невдоволений, тому що ні в чому, можна сказати, не мав своєї частки» *(Arist.* Athen. Pol. 2. 2) [127].

Таке становище сприймалося суспільною думкою не інакше, як загальномасштабна катастрофа, як замах на віковічний і освячений богами «світовий порядок», як стан загальносуспільної ганьби та вини [128]. Все, що відбувалося,

---

під ними і евпатридів, і геоморів, на противагу «плутократам», основними елементами яких виступають «нові багатії» з низів демосу, черні («Именно этот аспект — разорение олигархии — является ведущим в солоновском описании предреформенных Афин», — констатує Яйленко, принципово ігноруючи при цьому Арістотеля. — *Яйленко.* Архаическая Греция. — С. 188 *слл.*). Поява таких homines novi не викликає жодних сумнівів, проте робити основним об'єктом їх експлуатації евпатрідів і геоморів, а тим паче зводити цих останніх в одну суспільну категорію «олігархів», що головним чином і протистоять «плутократам» — це вже певна натяжка (пор. і тут аналіз цих процесів у Доватура: *Доватур.* Рабство в Аттике. — С. 7 *слл.*).

[127] χαλεπώτατον μὲν οὖν καὶ πικρότατον ἦν τοῖς πολλοῖς τῶν κατὰ τὴν πολιτείαν τὸ δουλεύειν· οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τοῖς ἄλλοις ἐδυσχέραινον· οὐδενὸς γὰρ ὡς εἰπεῖν ἐτύγχανον μετέχοντες.

[128] Див. про це особливо: *Вернан Ж.-П.* Происхождение древнегреческой мысли. — Москва, 1988. — С. 103.

було оголошено беззаконням, яке стало можливим у цей «залізний вік» через псування людської природи. Солон, майбутній афінський реформатор, один з семи мудреців, висловлюючи загальний умонастрій доби, заявляє: «Нема межі багатству!», «Від багатства народжується перенасичення, а від перенасичення — пиха». Багатії втратили сором, сором покинув цю землю, вознісся на небо і відкрив простір для розгулу пристрастей, безчинств і неправди [129].

Слід у цьому зв'язку зауважити, що суспільне несприйняття факту розкладу общинної рівності, який пов'язувався з порушенням правди і справедливості на землі [130], тісно переплелося з новими релігійно-етичними настроям [131]. В архаїчну епоху з Фракії у Грецію, в тому числі — і в Аттику, проник оргіастичний культ бога Діоніса, який особливої популярності набув серед сільського демосу [132]. Дещо пізніше,

[129] Там же. — С. 104.

[130] Там же.

[131] Там же. — С. 96. *Там же.* — С. *96.* Власне кажучи, ці останні самі значною мірою були обумовлені розвитком суспільно-політичних та економічних процесів архаїчної доби, реакцією масової свідомості на них. Як справедливо констатують Джованні Реале та Даріо Антісері в їх популярному викладі історії європейської філософії, «Исследователи единодушны в том, что для понимания философии народа или цивилизации необходимо соотнести их с искусством, религией и социально-политическими условиями жизни. . Однако не менее важны (и значимы, особенно сегодня) условия социально-экономического и политического порядка, определяющие рождение идей» (*Реале Дж. Антисери Д.* Западная философия от истоков до наших дней. I. Античность. — СПб, 1994. — С. 5-6)

[132] Культ Діоніса традиційно розуміється багатьма дослідниками як такий, що належить до народної релігії (на противагу гомерівському світові богів олімпійського кола і особливо, які традиційно нібито використовувала для обгрунтування свого привілейованого становища знать). Див. стислу характеристику: *Лосев А. Ф.* Дионис / Мифы народов мира. Т. 1. — М., 1987. — С. 380-381; *він же:* Античная мифология в ее историческом развитии. — М, 1957. —

можливо наприкінці VII-VI ст. до Р. Х. з діонісійського культу розвинувся орфізм [133], який розпоширився серед більш освічених, міських кіл і згодом став основою нових релігійно-філософських сект чи союзів. Для діонісійства та орфізму характерними стали віра в душу, в кару, яка очікує грішників у підземному царстві, в успадкування гріха, у цикл перетворень тощо. Щоб вийти з циклу земних перевтілень і вивільнити від земного, гріховного начала начало діонісійське, божественне, людина має підкорити своє життя суворій самодисципліні, аскезі, у тому числі — й утриманню від насолод, які дарує гріховне багатство.

Таким чином, суспільне життя потребувало рішучих реформ — у відповідності як до живучих, збережених від давніх (героїчних) часів, общинних зрівняльних принципів, так і нових релігійно-етичних настроїв. Оновлення вимагали всі його сфери — економіка, політика, релігія та право. Потрібно було обмежити свавілля аристократичної зверх-особистості і взагалі індивідуалізм, підкорити окрему особистість, і знатні роди в цілому, обов'язковому для всіх

С. 142-182; *Лукач Й.* Пути богов. — М.: Наука, 1984. — С. 160-167, де, щоправда, виклад підкорений загальним, вже надто модер-нізаторським поглядам автора. Більш деталізований, але разом з тим і більш романтизований огляд «релігії Діоніса», див.: *Иванов В.* Дионис и прадионисийство. СПб., 1994. Ця робота і сьогодні є найоб'ємнішою (хоча й не найгрунтовнішою) з присвячених цій темі в російськомовній літературі. .

[133] Див., напр., популярне викладення цього процесу в: *Зелинский Ф. Ф.* История Античной культуры. 2-е изд. — СПб., 1995. — С. 116 слл.; *Реале Дж. Антисери Д.* Западная философия от истоков до наших дней. I. Античность. — С. 8-9; *Лукач Й.* Пути богов. — С. 167-181. Більш спеціальна стаття І. Макарова (*Макаров И. А.* Орфизм и греческое общество VI-IV вв. до н. э. // ВДИ. — 1999. — № 1. — С. 8-19) присвячена головним чином утвердженню ідеї про реальність орфічної релігії, що, власне, не викликає серйозних заперечень серед більшості дослідників навіть сьогодні. Там же див. посилання на основну іноземну літературу.

порядку [134]. Цим загальним порядком, найвищою нормою соціальної поведінки має стати Діке (Δίκη) — *Правда, Справедливість, Законність, — але й Кара.* Діке, дочка Зевса, що уособлює всі ці поняття [135], повинна встановити поміж общинниками справедливу рівновагу, яка гарантуватиме законність, правопорядок, справедливий розподіл обов'язків, почестей та влади між людьми, тобто гармонійне поєднання різних суспільних елементів у єдину общину громадян, у громадянську общину, у поліс, де кожному належатиме частка у вирішенні суспільних справ. Від імені цієї Правди і будуть виступати перші афінські релігійні реформатори, законодавці та тирани [136].

Суттєвим поштовхом для активізації пошуків шляхів подолання кризи, що охопила Аттику в VII ст. до Р. Х. стала так звана «Кілонова смута». В історичній літературі[137] вона датується по-різному — 640, 636 чи 632 роками до Р. Х. За античними джерелами (*Hdt.* V. 71; *Thuc.* I. 126; *Plut.* Sol. XII; *Paus.* VII. 25) Кілон був родом з евпатрідів, олімпіоніком, а до того ж — ще й зятем мегарського тирана Феагена (або Теагена). Заручившись підтримкою своїх родичів, друзів і тестя, а також сприятливим оракулом бога Аполлона, він спробував установити в Афінах тиранію і захопив Акрополь.

---

[134] *Вернан Ж. -П. Происхождение древнегреч. мысли...* — С. 115.

[135] Детальніше про Діке та про розвиток в архаїчній традиції кругу пов'язаних з нею понять див.: *Ярхо В. Н.* Кровная месть и божественное возмездие в «Орестее» Эсхила // ВДИ. — 1968. — № 4. — С. 62-68, з багатою бібліографією, коментованою у примітках.

[136] Як справедливо зауважує Ч. Старр, гарантії демосу дотримання справедливості виступали фундаментальною духовною базою поліса: «Де ж цих гарантій бракувало, там з'явилися тирани, проте роль їх була швидкоплинна» *(Starr.* The Aristocratic Temper. — P. 15).

[137] Див. серед російськомовних видань з проблем, пов'язаних з Кілоновою смутою, особливо: *Суриков И. Е.* Килонова скверна в истории Афин VII-V вв. до н. э. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1994.

Проте реакція афінського суспільства виявилася більш рішучою, ніж на те розраховували змовники. Аристократичні роди, які дотоді постійно конкурували та змагалися між собою, зуміли об'єднатися перед загрозою тиранії, — адже вона завжди загрожує у першу чергу найбільш багатим і знатним.

Особливо активну роль в організації відсічі тиранічним устремлінням зіграв впливовий афінський рід Алкмеонідів. Ойкоси, що входили до нього, локалізуються, головним чином, в наближених до Афін демах (Алопека, Агрила, Ксіпета [138]), що, хоча й непрямо, може засвідчувати активну роль цього роду в суспільно-політичних процесах всієї ранньоархаїчної доби — в тому числі і в сінойкізмі та пов'язаних з ним змінах. У паралії, на південно-західному узбережжі Аттики, багатьма дослідниками локалізується і друга основна група ойкосів Алкмеонідів (деми Анафліст, Фреаррії, Егілія)[139]. Ця остання локалізація дозволяє зробити висновок про контроль представників роду Алкмеонідів над срібниками копальнями Лавріону[140] і святилищем Посейдона на Сунії, котре розглядається як культовий центр цього роду, хоча традиційно в історіографії вважається, що власного

[138] В російськомовній історіографії про локалізацію афінських демів див.: *Лепер Р. Х.* К вопросу о димах Аттики // ЖМНП. — 1891. — Ч. 291. — Ноябрь, і особливо *Зельин К. К.* Борьба политических группировок. — С. 93-157.

[139] *Eliot C. W. J.* Where did the Alkmaionidai Live? // Historia. — 1967. — Bd. 16. Ht. 3. — S. 279-286; *Bicknell P. J.* Studies in Athenian Politics and Genealogy. — Wiesbaden, 1972. — P. 1-53. Пор. скептичне ставлення до наведених локалізацій у книзі: *Bourriot F.* Recherches sur la nature du génos: étude d'histoire social Athénienne - périodes archaique et classique. T. 2. — Lille, 1976. — P. 811-831 — на це звертає увагу І. Суриков у згадуваній вже рецензії (див. ВДИ. —1997. — № 3. — С. 234).

[140] У *SEG* XVI. 123. 36 згадуються якісь копальні в Frearrioi; пор. до цього локалізацію копалень Лавріону у Е. Кірстена (Westermanns Atlas zur Weltgeschichte. — Braunschweig, 1963, S. 13; *Kirsten-Philipson.* Die griechischen Landschaften. — Frankfurt, 1950-1959. I[3]. — S. 850 Anm. 2. — S. 988).

культового центру Алкмеоніди не мали [141]. За будь-яких обставин, рід Алкмеонідів був з найзаможніших та найвпливовіших у Аттиці і рішуче виступив проти загрози тиранії.

Здається, і демос не виявив жодної підтримки Кілону, а навпаки, зібравшись з полів, — як пише Фукідід *(Thuc.* I. 126), — взяв участь в облозі Акрополю. Зазнавши поразки, Кілон зумів врятуватися втечею. Решта ж змовників, покинута напризволяще їх вождем, змушена була шукати порятунку в святилищах богів. Потрібно сказати, що святилища богів завжди забезпечували притулком всіх, хто б не шукав у них захисту. Людина, що припадала до олтаря знаходилася під покровительством божества і особа її вважалася недоторканою. Проте страшним святотатством було й осквернення храмів трупами померлих. Отже, коли у змовників закінчилася їжа, і їм загрожувала голодна смерть, афінські архонти, очолювані Мегаклом Алкмеонідом, вступили з ними у переговори. Змовникам, якщо вони добровільно покинуть Акрополь, клятвено були обіцяні життя і вільний вихід за межі Аттики.

Клятва, якою скріпили свої обіцянки архонти, вважалася священною і те, що змовники їй не повірили ще раз показує, наскільки глибокою вже у середині VII ст. до Р. Х. виявилася криза традиційних, патріархальних норм та установлень [142] — щоб не втрачати зв'язку із божеством, соратники

[141] *Карпюк С. Г.* Клисфеновские реформы...; *Davies J. K.* Athienian Propertied Families 600-300 B. C. — Oxford, 1971. — P. 370; *Roussel.* Tribu et cite. — P. 62; *Fornara C. W., Samons L. J.* Athens from Cleisthenes to Pericles. — Berkeley, 1991. — P. 4.

[142] В ранньоархаїчному суспільстві, в якому виникає ритуал клятви, вона залишалася дійовим гарантом дотримання умов заключених угод і виступала важливим засобом регулювання міжособистісних взаємин. Клятва, обставлена складними ритуалами, залишається таким засобом і в процесі становлення полісного суспільства (докладно див. про це: *Cole S. G.* Oath ritual and the male community at Athens / Demokrātia. A Conversation on democracies, ancient and modern. Ed. by J. Ober and Ch. Hedrick. — Princeton, New Jearsey, 1996. — P. 227-248.

Кілона прив'язали нитку до статуї Афіни-Поліади, покровительки афінської общини, і так, тримаючись за нитку, залишили храм. Здавалося, їх порятунок уже був не за горами. Проте біля храму жахливих Еріній, найдавніших хтонічних богинь помсти та захисниць моральних устоїв [143], нитка обірвалася. Алкмеоніди витлумачили цю подію, як знак про те, що богиня відмовляється від захисту злочинців. Розпочалася кривава розправа. «Хто був поза храму, — пише Плутарх, — того побили камінням, а хто шукав притулку біля олтарів, тих закололи; вони (Мегакл та інші архонти. — *В.С.*) відпустили лише тих, хто з благанням звертався до їх дружин» *(Plut.* Sol. XII).

Незважаючи на всю майже курйозність Кілонової змови, вона мала резонанс, який відчувався впродовж цілих століть афінської історії. Спроба встановлення тиранічного режиму показала всю хисткість, внутрішню нестабільність афінської общини. Демос, хоча й не підтримав Кілона і навіть, нібито, виступив проти нього, зрештою не виявив особливої зацікавленості у подоланні смути; завершувати розгром оточених змовників довелося самим аристократам. Перемога Алкмеонідів, що стояли на чолі общини, виявилася для них Пірровою: через скоєне святотатство над ними нависло прокляття богині і весь їх рід вважався нечестивим, «їх усі ненавиділи», — пише Плутарх (*Plut.* Sol. XII).

Дуже швидко суперництво аристократичних родів і очолюваних ними кланів спалахнуло з новою силою. Незаконно в очах народу, попри виголошену клятву пролита кров змовників волала про помсту. У разі непокарання вбивць, скверна загрожувала усім родичам убитих, їх фратріям, а зрештою — і всій общині. Коли напруга в Афінах сягнула крайньої точки, ворогуючих удалося на

[143] У Еріній навіть яд — ἀντιπεντές, «такий, що помщається лихом за лихо» (див.: *Ярхо В. Н.* Кровная месть и божественное возмездие в «Орестее» Эсхила. — С. 60 прим. 13, с. 65 прим. 29 з посиланням на У. Віламовітц-Меллендорфа, Е. Вюрста та Б. Ц. Дітріха).

певний час примирити — Алкмеоніди погодилися постати перед судом трьохсот найродовитіших громадян (сам-по-собі факт цікавий — отже, мова йде знову ж таки про з'ясування стосунків головним чином в середовищі знаті). Вирок був суворим — ті з Алкмеонідів, що залишалися живими, мусили відправитися у вигнання, а трупи померлих були вириті з могил і викинуті геть за межі Аттики. Де ж тут примирення, запитаємо ми? Очевидно, у цій ситуації Алкмеоніди і їх прибічники отримали мінімальне покарання з можливого — їх не засудили до страти за пролиту кров співродичів, а невдовзі по тому вони взагалі повернулися з вигнання; лише недобра слава нечестивців, мов прокляття, буде вічно переслідувати нащадків цього древнього роду [144].

Загальна нестабільність афінської общини, яка особливо стала відчутною в зв'язку з Кілоновою змовою, призвела до ослаблення її військового потенціалу, здатності протистояти зовнішньому ворогові, і, як результат, — до втрати ряду зовнішньополітичних позицій. Найвідчутнішою з них виявилася втрата контролю над о. Саламіном. Острів Саламін був справжнім ключем до гаваней Афін і Мегари — хто контролював Саламін, той контролював і торгові шляхи в Саронічній затоці, та й взагалі володів стратегічною

[144] В. Н. Ярхо, розмірковуючи над духом VII-VI ст. до Р. Х., зауважує що тоді первісна «кровна помста» отримує етичне осмислення: «Родовое проклятие оказалось для этой эпохи средством удовлетворения нравственных запросов широких масс народа, притесняемых знатью. Справедливо ли, что человек, лично не виновный в каких-либо злодеяниях, испытывает удары судьбы? Справедливо в том случае, — отвечала народная вера, — если на нем лежит ответственность за неоплаченное преступление его родителей или более отдаленных предков, ибо возмездие должно в конечном счете свершиться» (*Ярхо В. Н.* Кровная месть и божественное возмездие в «Орестее» Эсхила. — С. 58).

ініціативою в усьому регіоні. Скориставшись смутою, Мегара й оволоділа островом [145].

Втрата життєво важливого Саламіну, пам'ять про численні зазіхання Мегари, в тому числі й під час Кілонової смути, взагалі загострення відчуття постійної загрози з боку зовнішніх ворогів (а для общини — все навколишнє оточення є потенційним ворогом) все це, і багато інших обставин, призвело до активізації пошуків способів подолання кризи, прискорення темпів внутрішньої консолідації, самоусвідомлення, самоідентифікації афінян [146].

Звичайно, внутрішня консолідація в Аттиці не могла досягти масштабів спартанської — для цього тут бракувало маси підкореного общиною (не окремим індивідом!) населення (ілотів і періойків) та пов'язаних з його наявністю

[145] Хоча глибинні приводи для боротьби між Афінами та Мегарою могли бути дійсно більш глибокими. Так В. Шуллер зводить їх загалом до земельного голоду, який штовхав общини до розширення областей осілості — так виникали «прикордонні війни» (Grenzkriege), в т. ч. й війна між Афінами та Мегарою за Саламін *(Schuller.* G. G. — S. 16). Універсальність воєн для світу грецьких полісів, і особливо для світу народжуваних грецьких полісів, загальновизнана — див., хоча б: *Starr.* The Aristocratic Temper... — P. 21, який цитує тут вдало Болькенштейна: «There is one trade, the most extensive which Greek society ever knew, which was naturally carried on by the state, i. e., the waging of war» (H. *Bolkestein.* Economic Life in Greece's Golden Age. — Leiden, 1938. — P. 140-141) і посилається на: *Kendrick Pritchett W.* Ancient Greek Military Practices. — London; Berkeley, 1971. — P. 93-100.

[146] В обстановці перманентних воєн, які були характерні для цієї доби, загострюється почуття патріотизму, найтіснішого взаємозв'язку між полісом і кожним політом. Не дивно тому, що навіть поезія архаїчної доби пронизана мотивами патріотизму, закликами «щитом зустріти небезпеки битви». Найвідомішим представником такої поезії в архаїчній Греції виступає Тіртей, але показово, що й сходження до влади архонта Солона також біля своїх витоків має поезію — елегію на відвоювання Саламіну (див. далі).

факторів. Поляризація різних соціо-професійних груп в умовах ще не втраченого почуття та реального статусу свободи (пам'ятаємо — поневолення співплемінників розцінюється як аномалія, як неправда, як ганьба) сприяла кращому усвідомленню кожною з них власних потреб і інтересів. Неможливість ліквідації цих соціо-професійних груп (немає ілотів та періойків, на яких можна покласти всі господарські функції!) визначила напрямок консолідації — через поєднання (бажано — максимально гармонійне) інтересів соціально-професійних груп і окремих особистостей у межах одного організму, однієї общини громадян, поліса; через суспільно-політичний компроміс, умови якого визначалися в громадянській боротьбі.

Суспільно-політична, громадянська боротьба, попри весь її драматизм, вже сама по собі була явищем самоцінним і унікальним у світовій історії. Вона, — як справедливо підкреслив ще М. Грушевський [147] — переносила центр ваги життя з питань матеріальних «в сферу громадянських і політичних ідей і вперше за життя людства розкрила перед ним новий світ громадянського життя у властивім значенні цього слова». Агон, змагання афінських аристократичних родів, в яке поступово втягувалася і маса простого народу, стало, очевидно, першим проявом такої суспільно-політичної боротьби, а можливо — і її підгрунтям. У цьому агоні перемогу отримує той, хто гостріше відчує політичний момент, хто точніше сформулює актуальні питання і запропонує ефективні способи їх розв'язання. Найактуальнішим з цих питань стало питання подолання наслідків кризи патріархального общинного устрою, які загрожували: демосу — втратою економічної, політичної та особистої свободи, знаті — можливістю тиранії, соціальними вибухами

[147] *Грушевський М. С.* Старинна історія. Греко-римський світ. — К., 1918. — С. 20. Див. про це: *Ставнюк В.В.*. Доля античної спадщини в Україні: Михайло Грушевський про історію стародавньої Греції / Тези Міжнародної конференції «Україна— Греція». — К., 1995.

та моральним осудом, а всій общині — внутрішніми усобицями та втратою здатності захиститися від зовнішніх ворогів. Раціональне осмислення наслідків кризи спонукало її головного винуватця, аристократію, зробити крок назустріч демосу, здійснити спробу досягнення суспільно-політичного компромісу, реалізованого у формі першопочаткової законодавчої реформи.

РОЗДІЛ II

СТАНОВЛЕННЯ АФІНСЬКОГО ПОЛІСА: ВІД ЗАКОНІВ ДРАКОНТА ДО РЕФОРМ КЛІСФЕНА

II. 1. ЗАКОНИ ДРАКОНТА

Особливістю проведення першопочаткової законодавчої реформи в Афінах стало те, що вона була здійснена фактично за два заходи: слава докорінного реформування афінського суспільства по праву належить Солону; перші ж кроки у цьому напрямку були зроблені ще законами Драконта [1].

Про закони Драконта нам відомо небагато [2]. Датуються вони 621 р. до Р.Х., коли одним з дев'яти архонтів, евпатрідом по імені Драконт було укладено звід писаних законів для потреб побіжного судочинства. Аристократія, таким чином, зробила крок назустріч демосу. Налякана загрозою тиранії, яка цілком реально постала перед нею в Кілоновій змові, вона добровільно відмовлялася від виключної привілеї на збереження правової традиції. На користь того, що писані закони мали на меті притишити смуту в Афінах, унеможли-

[1] Див. про це в російськомовній історіографії особливо: *Фролов Э. Д.* Рождение греческого полиса. — С. 131 слл. Там же наводяться всі джерела з законів Драконта і найважливіша історіографія. З новішої російськомовної літератури див. особливо: *Туманс Х.* Рождение Афины. — С. 193-199.

[2] Вольфганг Шулер, оглядаючи стан проблеми, обмежується короткою констатацією: Драконт — радше казковий (sagenhafte) законодавець, на противагу цілком історичному Солонові *(Schuller.* G. G. — S. 17. Пор. до цього його ж коротку ремарку далі, на стор. 23).

вити узурпацію влади окремою зверхособистістю, свідчить і особливий закон проти тиранії, який Арістотелем приписується Драконту [3].

Цілком у дусі епохи, закони Драконта були компромісними, вибудовувалися на старій традиції і утримували загалом чимало реліктових, пережиткових, архаїчних норм [4]. В їх основі знаходилася писемна фіксація норм діючого звичаєвого права, «*тесмосів*» (τὰ θέσμια, οἳ θεσμοί — букв.: «звичаї», божественні або ж споконвічні настанови та норми, на відміну від ***номой,*** законів, що встановлюються людьми), — щоправда, доповнена певними нововведеннями. Як це випливає з античних джерел, головну увагу οἳ θεσμοί Драконта приділяли карним злочинам (різноманітним убивствам і крадіжкам), а також покаранням, які накладалися в разі їх скоєння.

Новим у порівнянні з попередньою судовою практикою було певне обмеження права кровної помсти, що було особливо актуальним в умовах триваючої в Афінах смути. Практика кровної помсти коренилася в менталітеті родового суспільства і виступала як одна з найважливіших структуроутворюючих

---

[3] Так, розповідаючи про намагання Пейсістрата встановити тиранію, Арістотель (*Arist.* Athen. pol. 16. 10.1 - 16.10.7) зауважує: ἦσαν δὲ καὶ τοῖς Ἀθηναίοις οἱ περὶ τῶν τυράννων νόμοι πρᾷοι κατ' ἐκείνους τοὺς καιρούς, οἵ τ' ἄλλοι καὶ δὴ καὶ ὁ μάλιστα καθήκων πρὸς τὴν τῆς τυραννίδος <κατάστασιν>. νόμος γὰρ αὐτοῖς ἦν ὅδε. "θέσμια τάδε Ἀθηναίων καὶ πάτρια· ἐάν τινες τυραννεῖν ἐπανιστῶνται [ἐπὶ τυραννίδι], ἢ συγκαθιστῇ τὴν τυραννίδα, ἄτιμον εἶναι καὶ αὐτὸν καὶ γένος.

[4] Щодо утримання Драконтом пережиткових норм архаїчного судочинства, яке випливало ще з судової практики басилевса, див. порівнянно нову монографію Едвіна Каравана (*Carawan Ed.* Rhetoric and the Law of Draco. — Oxford: Clarendon, 1998. — 408 p.), де в частині першій наголошується утримання законами Драконта засобів формального розслідування: наведення клятв, різноманітних свідчень тощо.

його норм[5]. Вона знаходилася під наглядом Еріній, які не тільки самі переслідували вбивцю, але й вимагали неухильного дотримування обов'язку помсти родичами убитого. За умов же кризи патріархального общинного ладу ця практика не лише не припинялася, а навпаки — мала помітну тенденцію до посилення. В результаті ослаблення суспільних зв'язків, посилення суспільної напруги й конфронтації навіть між геннетами, що входили до одного роду, кровна помста застосовується і для зведення рахунків між цими останніми, між членами окремих сімей. Помста вбивцям і його родичам вважалася священним обов'язком усіх членів фратрії, роду а тепер і сім'ї убитого, на знак чого в насип його могили під час поховання втикався спис. Драконт спробував подолати цю практику, що загрожувала суспільству нескінченним кровопролиттям, утримуючи разом з тим архаїчне забарвлення ритуалу спокути. За новими законами, хоча спис, як і раніше, втикався в могилу, кровна помста оголошувалася не обов'язковою: вбивцю, як і раніше, можна було безкарно вбити, але він міг за погодженням з родичами убитого і відкупитися, сплативши штраф на користь общини, або ж піти у довічне вигнання[6]. Будь-яке з трьох указаних покарань вважалося

[5] Див. про це чітке формулювання В. Ярхо: «К числу мировоззренческих норм родового строя, с которыми пришла в столкновение государственная мораль, несомненно относилось право кровной мести, содержавшее в себе внутренне противоречивую концепцию неприкосновенности личности: каждый член рода знал, что за его убийство виновный должен поплатиться жизнью, но месть за пролитую кровь одновременно ставила под удар отмстившего и таким образом делала мнимой его собственную неприкосновенность» (*Ярхо В.Н.* Кровная месть и божественное возмездие в «Орестее» Эсхила // ВДИ. — 1968. — № 4. — С. 56).

[6] Така практика взагалі характерна для часів становлення ранньої державності: подібно до того, як *ius talionis* засвідчене у найвідоміших законах стародавнього світу (кодекс царя Хаммурапі: § 195-197, 200, 210; Пятикнижжя Моісея: I. 9. § 6; II. 21. § 12, 14, 24; закони Дванадцяти таблиць: VIII. 2), так і матеріальна

достатнім для задоволення почуття справедливості — і спис виймався з могили.

Про утримання законами Драконта пережиткових, архаїчних рис таліонного права, *ius talionis,* свідчить і те, що судовій процедурі підлягали також тварини і предмети, звинувачувані у спричиненні смерті людини. У разі, коли суд філобасілевсів (старійшин філ) визнавав їх винними, вони викидалися за межі Аттики, або ж топилися в морі.

Другою важливою новиною, — поряд з обмеження права кровної помсти, — є наївне у своїй грубій безпосередності прокламування, рішучий захист приватної власності всіх без винятку общинників. Цим узаконювалося накопичення багатства, що водночас означало і узаконення нових відносин у суспільстві, і певний виклик власників зрівняльним, общинним настроям значної частини афінського демосу. Закон про охорону власності загрожував смертним вироком навіть за найменшу крадіжку — овочів з городу, чи фруктів із саду. Взагалі, система покарань у законах Драконта не відзначалася різноманітністю — фактично єдиною карою була страта злочинця. «Таким чином, — пише Плутарх, — і засуджені за байдикування підлягали смертній карі, і ті, що вкрали овочі чи плоди, терпіли таке ж покарання, як і святотатці і людиновбивці» (*Plut.* Solon. XVII). Коли Драконта запитали, чому він за більшу частину злочинів призначив смертну кару, він, — за словами того ж Плутарха, — відповів: «дрібні злочини, на його думку, заслуговують на це покарання, а для тяжких він не зайшов більшого» [7]. Не дивно тому, що закони

компенсація за скоєний злочин, навіть убивство, передбачається на самій зорі державності. Детальніше про це див. *Ярхо В.Н.* Кровная месть... — С. 61, прим. 14.

[7] μία γὰρ ὀλίγου δεῖν ἅπασιν ὥριστο ζημία τοῖς ἁμαρτάνουσι θάνατος, ὥστε καὶ τοὺς ἀργίας ἁλόντας ἀποθνήσκειν, καὶ τοὺς λάχανα κλέψαντας ἢ ὀπώραν ὁμοίως κολάζεσθαι τοῖς ἱεροσύλοις καὶ ἀνδροφόνοις. … αὐτὸς δ' ἐκεῖνος ὥς φασιν ἐρωτώμενος, διὰ τί τοῖς πλείστοις ἀδικήμασι ζημίαν ἔταξε θάνατον, ἀπεκρίνατο, τὰ μὲν μικρὰ ταύτης ἄξια νομίζειν, τοῖς δὲ μεγάλοις οὐκ ἔχειν μείζονα.

Драконта користувалися недоброю славою у афінян. Згодом, уже в IV ст. до Р.Х., оратор Демад говорив, що вони були написані кров'ю, а не чорною фарбою *(Plut.* Solon. XVII) [8]. Такий знавець політичного досвіду Еллади як Арістотель, у свою чергу, відмовлявся бачити в цих законах щось варте згадки, оскільки у них, — на його думку, — немає нічого, окрім суворості покарання *(Arist.* Pol. II. 9. 9. P. 1274 b 15 - 16)[9].

Думається, одначе, що закони Драконта були симптоматичним, хоча й досить незграбним кроком у поступальному розвитку Афін. Обмеження права кровної помсти, — тобто делегування (хоча й неповне!) «права на кров» общині, — захист общиною приватної власності і самих власників (тобто однієї частини суспільства від іншої) — все це позначало не тільки успіхи в подоланні пережитків патріархального укладу — це було і певним кроком до набуття афінською общиною нових ознак державності, до перетворення її на общину-державу, общину громадян, громадянську общину, поліс.

Безпосереднє ж історичне значення законів Драконта полягало вже в самому записі, у кодифікації діючого права. Тим самим було досягнуто певного обмеження судового свавілля правлячої знаті. Виставлені на афінській агорі, вони стали тією нормою, з якою змушений був звіряти свої вироки кожен, хто вершив суд. Водночас, запис діючого права створював можливість для його критики, а отже — і для його

[8] Δημάδης ... εὐδοκίμησεν εἰπών, ὅτι δι' αἵματος, οὐ διὰ μέλανος, τοὺς νόμους ὁ Δράκων ἔγραψεν. Збережений для майбутніх поколінь Плутархом, цей вислів стане однією з майже банальних істин для нового європейського суспільства, одним із символів, якими щедро позначений шлях сходження до правового і громадянського суспільства європейських народів, а вислови «драконові закони» та «драконові заходи» стануть крилатими для позначення будь-якого надто вже суворого законодавства.

[9] Δράκοντος δὲ νόμοι μὲν εἰσί, πολιτείᾳ δ' ὑπαρχούσῃ τοὺς νόμους ἔθηκεν· ἴδιον δ' ἐν τοῖς νόμοις οὐδὲν ἔστιν ὅ τι καὶ μνείας ἄξιον, πλὴν ἡ χαλεπότης διὰ τὸ τῆς ζημίας μέγεθος.

розвитку. У боротьбі в тому числі і за подальший розвиток законодавства, з критики записуваних норм і виростає остаточно афінська громадянська община, афінський поліс, а зрештою — і афінська демократія.

Закони Драконта, як уже було сказано, стали певним кроком у пошуках шляхів подолання кризи, досягнення суспільно-політичного компромісу. Проте широкомасштабного компромісу досягти не вдалося. Закони Драконта не зачепили основ існуючого суспільного устрою і не розв'язали вузол суперечностей, які роздирали афінську общину. Найбідніші верстви демосу, особливо сільського, залишалися обезземеленими і закабаленими, збагатіла його верхівка, торговоремеслові кола — позбавленими доступу до владної сфери, а знать зберегла майже всі свої найголовніші привілеї і продовжувала звичні для неї змагання за владу і переваги в общині.

Смута в Афінах, дещо притишена вигнанням Алкмеонідів і законами Драконта, спалахнула з новою силою, чому немало сприяли раз-по-раз поновлювані спроби відвоювати у Мегари злощасний Саламін[10]. Розуміння того, що воєнних зусиль знаті для досягнення цієї мети замало, не сприяло збереженню існуючого становища. Особливо зросла смута в кінці VII — на початку VI ст. до Р.Х., коли після чергових зовнішньополітичних невдач в Афінах спалахнула епідемія — чума (λοιμός), як пише Діоген Лаертський [11].

[10] Проблема оцінки ситуації, що склалася в Афінах напередодні реформ Солона, часто дискутується в спеціальній літературі і далека до її остаточного визначення. Полярні точки зору притаманні дослідникам, що вбачають у ній прояви класової боротьбі (на таких позиціях стояла майже вся радянська історіографія, див. особливо вказані праці Фролова)-з одного боку, і тим, що заперечують таку боротьбу взагалі (в російськомовній історіографії ще радянської доби до цієї позиції наближалася точка зору Яйленка— див.: *Яйленко.* Архаическая Греция. — С. 185 слл.).

[11] Зі слів Феопомпа (*Diog. Laert.* I. 110 ff.). Підбір античних джерел з цього приводу див. у блискучому виданні фрагментів ранніх

Стихійні лиха, масові хвороби супроводжують людство впродовж усієї історії його існування. Вони завжди є важким випробуванням для будь-якого суспільства. Коли ж до цих нещасть додаються ще й соціально-політичні потрясіння, війни або ж економічні кризи, люди схильні вбачати у них «промисел божий», покарання небес, гнів божества. «Населенням, — пише Плутарх, змальовуючи тодішню ситуацію, — оволодів забобонний страх; з'являлися привиди; за словами віщунів, жертви вказували, що кощунства і осквернення вимагають очищення» (*Plut.* Solon. XII). Споряджені до Дельф посли принесли оракул: Піфія назвала причиною чуми Кілонову скверну і призначила очищення общини [12].

У цьому зв'язку варто зазначити, що дельфійський Аполлон, як сонячний бог, вважався особливим ревнителем чистоти. Йому була ненависна всяка скверна (грецьке — *міазма),* яка заплямовувала людину, а через неї — і самого бога. Скверною вважалося майже усяке порушення усталених норм, освячених релігією, — і святотатство, і перелюбство, проте скверною із скверн було вбивство [13]. Заплямовувало,

---

грецьких філософів, яке підготував і здійснив А.В. Лебедєв, конкретно — в параграфі, присвяченому Епіменіду (Фрагменты ранних греческих философов. Ч. I. От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. — М., 1989. — С. 73 слл.).

[12] Оракул Піфії, попри всю його неконкретність (таким і належало бути оракулу), непрямо був спрямований проти винуватців скверни — Алкмеонідів. Це, серед іншого, може служити і як контраргумент проти спроб Дж. Кемпа та деяких інших дослідників віднайти тісні зв'язки між цим родом і Дельфами. Останнім міркуванням заперечується і локалізація землеволодінь Алкмеонідів у Східній Паралії, на додаток до наведених вище, традиційних районів дислокації цього роду (див. критичний аналіз конструкції Кемпа у: *Суриков.* Рецензия... — С. 234)

[13] «Скверна — самое древнее и первобытное из всех многочисленных явлений, почитаемых негативными, скверна материальна и вместе с тем духовна, она относится к сфере обычая и в то же время

оскверняло всяке вбивство людини, навіть скоєне ненавмисно, навіть з метою справедливої самооборони. Оскверняв і будь-який контакт з носієм скверни, навіть розмова з ним, оскільки скверна діє подібно до зарази. Ритуал очищення був досить складний. Від пролитої крові можна було очиститися також лише кров'ю: спочатку, ще на початку архаїчної доби, — людською, а згодом — свинячою. Після очищення в окремих домівках чи навіть у всій общині запалювався, замість осквернего, новий, чистий вогонь — від храму богу Аполлона в Дельфах чи на о. Делосі[14].

Скверна за пролиту під час подолання Кілонової смути кров вимагала, звичайно, очищення всієї общини. Дуже характерно, що історична традиція зберегла дві версії ритуалу очищення. За однією з них, на виконання вимог Піфії були принесені в жертву двоє юнаків, Кратін і Ктесібій (можливо, з роду Алкмеонідів?), після чого гнів божества пройшов і чума в Афінах скінчилася За іншою ж, загальнорозповсюдженою версією [15] ритуал очищення общини від скверни прийняв форму справжнього релігійного оновлення. З цією метою із Криту в 46 Олімпіаду (596-593 рр. до Р. Х.) був запрошений маг-очиститель, один з семи мудреців, улюбленець богів, як його називають античні автори, Епіменід [16]. Його постать була овіяна легендами, а все життя сповнене таїни. Ще юнаком

индивидуальна» — і т.д., див. характеристику скверни в контексті так званої «культури сорому», до якої належало й давньогрецьке суспільство, з посиланнями на Мері Дуглас, Поля Рікера, Рут Бенедикт і Макса Шелера в: *Юдзиро Накамура.* Зло и Грех в японской культуре // Иностранная Литература. — 1998. — С. 232.

[14] Про Аполлона і Аполлонівську релігію див. короткий огляд: *Лосев А.Ф.* Аполлон. Мифы народов мира. Т. 1. — М., 1987. — С. 92-95, де наводиться й найважливіша література з цього приводу.

[15] *Diog. Laert.* I. 110 ff.

[16] Про Епіменіда див. свідчення, зібрані в: Фрагменты ранних греческих философов. Ч. I. — С. 73-80; див. також ув'язку його діяльності з процесом становлення поліса в Аттиці: *Вернан Ж.-П.* Происхождение древнегреч. мысли... — С. 96 слл.

посланий своїм батьком на пошуки вівці, він заблукав у дорозі, зайшов до забутої печери, де і проспав, зовсім не змінившись фізично, сорок чи навіть п'ятдесят сім років. Повернувшись додому, він знайшов світ зовсім іншим, знайшов свого молодшого брата глибоким старцем і скоро прославився надзвичайною мудрістю та чудесними здібностями. За його словами, їх він отримав у сні, спілкуючись з богами, з Істиною (Алетейя) і Правдою (уже згадувана нами Діке). Свою їжу він отримував від німф і беріг її в копиті бика, душа його могла відокремлюватися від тіла, а через багато років після смерті була знайдена його шкіра, вся поцяцькована загадковими знаками; пізніше в Греції побутувало прислів'я: «Епіменідова шкіра» — про таємничі речі. Головним же талантом Епіменіда була здатність розкривати не лише майбутнє, але й минуле — минулі поступки, приховані злочини і таким чином впливати на теперішність.

Прибувши до Афін, Епіменід, — за словами Діогена Лаертського, — очистив усе місто, домівки й поля спеціальним ритуалом: узяв чорних і білих овець, пригнав їх до Ареопагу і пустив звідти йти куди хочуть; де вівця приляже, на тому місці наказав він приносити її в жертву відповідному богові і споруджувати олтарі. Так було покладено край чумі в Афінах; так було розірвано фатальний зв'язок між смутою і скверною общини, а сама смута позбавлялася релігійного обгрунтування; так, зрештою, було покладено край смуті у свідомості, у менталітеті афінського суспільства.

Здається, діяльність Епіменіда в Афінах набула форми справжнього релігійного реформаторства. Крім очищення старих, ним було засновано нові святилища богів, відмінено грубі, варварські, архаїчні ритуали, регламентовано поховальні обряди. Епіменід, таким чином, упорядкував значною мірою соціальне життя, сприяв замиренню і об'єднанню афінської общини. Недаремно Плутарх, завершуючи розповідь про Епіменіда, зазначає: «Але що найголовніше, умилостивленнями, очищеннями і заснуваннями олтарів він

освятив поліс і посвятив політів у таїнства, зробивши їх більш слухняними голосу справедливості і більш схильними до переконань у одностайності» *(Plut.* Solon. XII) [17].

Разом з тим, релігійне реформаторство, яке мало біля своїх витоків діонісійство і орфізм і яке вилилося в Афінах у діяльність Епіменіда, не підкорило тут, як і в усій Греції, політичну сферу. Безумовно, воно сприяло виробленню нової системи моральних цінностей, нових етичних категорій і норм поведінки, а тим самим — і підготувало підгрунтя для кардинальних змін у всіх сферах життя. Проте честь кардинального перевлаштування суспільства в Афінах, як і в усіх інших грецьких общинах, належить не релігійним, але світським реформаторам, носіям не ірраціонального, але раціонального начала, не пророкам і чудотворцям, але тверезомислячим політикам. Таким політиком став у Афінах Солон.

II.2. РЕФОРМИ СОЛОНА. ЗАГАЛЬНІ ЗАУВАЖЕННЯ[18]

Характерно, що Солон [19] також належав до числа «семи мудреців», з якими повязується у тому числі і руйнування

[17] На це звертає увагу Ж.-П. Вернан *(Вернан Ж.-П.* Происхождение древнегреч. мысли... — С. 97 *слл.*)

[18] Щодо реформ Солона у вітчизняній історіографії див.: *Ставнюк В. В.* Початок і методи проведення реформ Солона // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. !сторія. Випуски 74-76. — С. 112-115; *він же:* Завершення реформ Солона у відображенні історичної традиції // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2004. — № 4.- С. 254-257.

[19] Основні джерела щодо законодавства Солона див.: *Ruschenbusch E.* SOLONOS NOMOI. Die Fragmente des solonischen Gesetzeswerkes mit eines Text- und Überlieferungsgeschichte // Historia, Einzelnschriften. — 1966. — Hft. 9; *Зелъин К.К.* Борьба политических группировок..., особливо с. 41-88; *Фролов Э.Д.* Рождение греческого полиса. — *Л.*, 1988. — С.132 *слл.* Там же (С. 132 прим. 21) див. основну літературу. З новіших видань див. особливо *Oliva P.* Solon. Legende und Wirklichkeit. Konstanz, 1988.

старого порядку та проведення першопочаткової реформи в Греції [20]. Як і Епіменід, він був носієм мудрості (σοφία), яка зводилася головним чином до розмірковувань на теми політики та моралі, до пошуків шляхів гармонійного поєднання роздрібнених елементів суспільства у єдиному організмі, у общині громадян, у полісі [21]. Але якщо маг-очиститель Епіменід добивався торжества Правди через релігійне реформування, то Солон прагнув того ж через втручання в усі сфери суспільного життя. При цьому, взаємозв'язок у діяльності цих двох реформаторів не тільки сам по собі очевидний, але й засвідчений античними джерелами: Плутарх прямо говорить про те, що «приїхавши і подружившись з Солоном, він (Епіменід. — В.С.) в багатьох відношеннях підготував грунт і проклав шлях його законодавству» *(Plut.* Solon. XII. 12) [22].

Безпосереднім поштовхом для проведення реформ Солона стали події, пов'язані знову ж таки з відвоюванням Саламіну. Справа в тому, що після серії невдалих спроб повернення острову, афінськими властями було прийнято рішення, за яким, під страхом смертної кари, заборонялося закликати до війни за Саламін і взагалі згадувати про нього — щоб не ятрити душі афінян і не посилювати смуту. В атмосфері загальної апатії і зневіри, Солон, який був ще й прекрасним поетом, написав вірш «Саламін» — із ста строф і дуже витончений. Цей вірш одразу ж привернув загальну увагу до

[20] Про мудреців як політиків нового типу, що утверджували в своїй діяльності нові ідеї, ламаючи опір старого порядку, і знаходилися таким чином в одному стані з айсімнетами, діалактами, номотетами і навіть тиранами див особливо: *Cortina F.* Pítac: la caracterització del sophos / Ítaca. — 1993-1995. — P. 9-44.

[21] Так, і цілком справедливо, як на наш погляд, у Вернана *(Вернан.* Происхождение древнегреч. мысли... — С. 89 *слл.*) та у Фролова *(Фролов Э.Д.* Рождение греческого полиса. — *Л.*, 1988. — С. 120 *слл.*).

[22] ἐλθὼν δὲ καὶ τῷ Σόλωνι χρησάμενος φίλῳ, πολλὰ προϋπειργάσατο καὶ προωδοποίησεν αὐτῷ τῆς νομοθεσίας.

втраченого острова, на хвилі патріотичного підйому було знову оголошено війну Мегарі, а воєначальником призначено Солона [23]. Очевидно, він очолив не аристократичне військо, а гоплітську фалангу, у якій з середини VII ст. до Р. Х. почали переважати незнатні, але досить заможні общинники — свого роду «середній клас» афінського суспільства [24]. Війна завершилася цілковитою перемогою Афін — Саламін було взято, а дельфійський оракул і Спарта, запрошена в ролі арбітра для обговорення умов миру з Мегарою, зайняли, завдяки талантам знову ж таки Солона, проафінську позицію.

Відвоювання Саламіну стало важливим щаблем у досягненні Солоном найвищих повноважень. Немало цьому сприяло й походження Солона. Виходець з древнього царського роду Кодрідів, евпатрід за походженням, він, щоб поправити матеріальне становище своєї знатної але небагатої сім'ї, ще в молодості зайнявся морською торгівлею. Таким чином, вихований в аристократичних традиціях, «свій» в аристократичних колах, Солон став «своїм» і для демосу — особливо для його міської, торгово-ремеслової частини. Тож і не дивно, що в 594 р. до Р. Х. він був обраний архонтом, а разом з тим — ще й примирителем та законодавцем (διαλλακτὴς καὶ νομοθέτης). Всі обрали його без заперечень: багаті — як людину заможну, а бідні — як чесну; примирити різко полярні сили — багатих і бідних, знатних і незнатних,

[23] Щодо двох версій про взяття Саламіну, які передає Плутарх, див. пояснення Фроста: *Frost F. J.* Solon and Salamis, Peisistratos and Nisaia // AncW. — 1999. — V. 30, 2. — P. 133-139. З приводу ж самої війни з Мегарю, як і про більш шрокі контексти афіно-мегарських взаємин, див. особливо: *Пальцева Л.А.* Из истории архаической Греции: Мегара и мегарские колонии. — *Л.*, 1999. — С. 247 *слл.*

[24] Щодо гоплітів, гоплітської фаланги і навіть асоційованої з нею «гоплітською реформою», яка значною мірою обумовлює сам процес становлення громадянської общини в т.ч. і як общини воїнів-ополченців, зевгітів (можливо від ζευγίτης — той, що стоїть «у тому ж самому строю») див. особливо: *Яйленко.* Архаическая Греция. — С. 171 *слл.*, з усіма примітками і посиланнями на спеціальну

вільних і закабалених общинників, об'єднати ці розрізнені елементи суспільства у справжню общину громадян, у поліс і мав на меті Солон. Звичайно кожна з цих сил вбачала у Солоні виразника перш за все своїх інтересів. Ходили навіть плітки, що, заради спасіння вітчизни від загрози громадянської війни, Солон вдавався до обману обох ворогуючих сторін: незаможним по секрету він, нібито, обіцяв розділ земель, а людям багатим — гарантував повернення боргів. Більш ймовірним проте здається, що Солон нікого не обманював — в умовах перманентної громадянської смути кожна із сторін сама була «обманюватись рада» і вбачала у словах Солона підтекст, максимально сприятливий для неї. Проілюструємо цю здогадку зауваженням Плутарха *(Plut.* Solon. 14.4-6): «Кажуть, — пише він, описуючи настрої напередодні обрання Солона архонтом, — ще до цього у народі ходило його крилате слово, що рівноправність до війни не спричиняє, а воно подобалося як заможним людям, так і незаможним: перші очікували рівноправності, основаної на заслугах і на особистих чеснотах, другі — рівноправності по мірі і числу» [25]. Насправді ж, Солон прийшов у практичну політику не задля протягування, лобіювання інтересів якоїсь однієї частини афінської общини. Його метою було реформування суспільства на справедливих засадах [26], які б забезпе-

---

літературу. Більш стислий аналіз точок зору з цього питання див.: *Schuller.* G. G. — S. 109-110 (s.v. Hoplitenphalanx). Див. також: *Starr.* The Aristocratic Temper... — P. 21, not. 15.

[25] λέγεται δὲ καὶ φωνη τις αὐτοῦ περιφερομένη, πρότερον εἰπόντος ὡς τὸ ἴσον πόλεμον οὐ ποιεῖ, καὶ τοῖς κτηματικοῖις ἀρέσκειν καὶ τοῖς ἀκτημοσι, τῶν μὲν ἀξίᾳ καὶ ἀρετῇ, τῶν δὲ μέτρῳ καὶ ἀριθμῷ τὸ ἴσον ἔξειν προσδοκώντων.

[26] Див.: *Gomollón Benjamin.* La imagen de la sabiduria en los tetrametros de Solon / Ítaca. — 1993-1995. — P. 59-67, де наголошується прагнення Солона відновити єдність общини за допомогою не сили, а переконаннями та поміркованістю, у якості миротворця і законодавця; пор. до цього: *L'Homme-Wéry, Louise-Marie.* La notion d'harmonie dans la pensée politique de Solon. // Kernos. — 1996. — V. 9. —

чили поєднання усіх елементів у єдиному, гармонійному цілому. Безумовно, до цього Солона логічно підводив увесь попередній історичний розвиток як Афін, так і грецького світу в цілому: успіхи економіки і криза патріархального ладу; усвідомлення своїх окремих інтересів різними соціо-професійними групами, усією афінською общиною; пошуки шляхів подолання кризи, кроки щодо подолання смути в релігійно-етичній (в тому числі і діяльність Епіменіда) та в світський, суто практичній, політичній сфері (спроба встановити тиранію Кілоном, закони Драконта, загострення агону і взагалі громадянської, суспільно-політичної боротьби), тощо.

Суспільство може бути реформоване (ненасильницькими методами!) лише настільки, наскільки воно внутрішньо готове сприйняти це реформування. Але, в той же час, успішність реформування суспільства, форма, якої воно набуває, у величезній мірі залежить від талантів, від генія реформатора, від того, наскільки адекватно він зумів зрозуміти, відчути дух доби і відобразити його в своїх ідеях і практичних діях. При цьому, — хоча й зрозуміло, що плани та їх практична реалізація далеко не завжди співпадають, — ми часто змушені ідеї великих реформаторів минулого, за браком інших даних, реконструювати на основі виключно, чи майже виключно, таких практичних дій. У випадку з Солоном ситуація інша. До нас дійшли його ідеї, зафіксовані у «Висловах семи мудреців»; в уривках, часто значних, його віршів; зрештою, у досить детальних свідченнях античних авторів [27]. Цілком очевидно, що Солон у своїх ідеях був співзвучний загальному умонастрою доби. Його хвилювали питання Істини, Правди,

Р. 145-154, де йдеться про намагання Солона встановити в Афінах політичний лад, оснований на принципах сумірності. Пор. також : *Cortina F.* Pítac., де розглядається діяльність Піттака у порівнянні з діяльністю Солона і Біанта. Усі вони, на думку, Ф. Кортіни, руйнують древній устрій і репрезентують нові полісні порядки.

[27] Про весь комплекс питань, пов'язаних з Солоном, див. вказану вище працю П. Оліви «Солон. Легенда і дійсність».

Справедливості, Доброчинності, Рівності, Закону і Порядку не менше, ніж усякого, хто задумувався над причинами та спробами подолання кризи і смути в Афінах: від простого общинника до релігійно-етичного реформатора типу Епіменіда. Заслугою Солона стало те, що він перевів реалізацію цих ідей з ментальної, в тому числі і релігійно-етичної сфери, у суто практичну, у політичну сферу (хоча при цьому реформи Солона зачепили і ментальну сферу також).

Основним принципом, котрим керувався Солон у своїх як теоретичних розміркуваннях, так і в практичних діях, був принцип Норми, міри в усьому, «золотої середини». Не дивно тому, що під номером першим у його висловах як одного з семи мудреців стоїть вислів: «Нічого надміру!». У руслі етичних пошуків доби, Солон засуджує багатство, стверджуючи: «Нема межі багатству!», «Від багатства народжується перенасичення, а від перенасичення — пиха (гюбріс, ὕβρις)»[28]. Але засуджує він лише багатство надмірне та нажите нечесно, відверто зізнаючись:

Хочу я бути багатим, та мати зовсім не бажаю
Багатство нечесне: пізніше прийде розплата за все [29].

Плутарх, моралізуючи на цю тему в біографії Солона, зауважує: «Цілком можливо, що чесний політичний діяч не прагне до придбання надлишкового, але в той же час не нехтує і турботою про предмети необхідні» (*Plut.* Solon. II. 5 - 6) [30].

---

[28] Пор. до цього резюме Арістотеля (*Arist.* Eth. Nie. 1179 a 10-14): «І Солон, напевно, вдало зображав щасливих, кажучи, що це ті люди, що помірно (μετρίως) забезпечені зовнішніми благами, здійснили, на його думку, найпрекрасніші вчинки і прожили життя розсудливо: дійсно, у тих, що володіють середнім достатком, є можливість здійснювати ті вчинки, які слід».

[29] Тут і далі, крім спеціально зуважених місць, переклад мій. В оригіналі ж цей пасаж звучатиме: χρηματα δ' ἱμείρω μὲν ἔχειν, ἀδίκως δὲ πεπᾶσθαι / οὐκ ἐθέλω· πάντως ὕστερον ἦλθε δίκη.

[30] Κωλύει δὲ οὐδὲν τὸν ἀγαθὸν καὶ πολιτικὸν ἄνδρα μήτε τῶν περιττῶν τὴν κτῆσιν ἐν σπουδῇ τίθεσθαι μήτε τῆς χρείας τῶν ἀναγκαίων καὶ ἱκανῶν καταφρονεῖν.

Другим прикладом прагнення до такої норми, міри, серединності може бути розуміння Солоном принципу рівності. Уже наводилися його слова: «рівноправ'я до війни не спричиняє». Як і всі реформатори тієї доби, Солон розуміє, що «без рівності немає поліса», бо в такому випадку між громадянами не досягти необхідної злагоди, дружби, взаємної симпатії (філії). Проте рівність для Солона є поняттям не арифметичним, але, — як пізніше сформулював Арістотель, — геометричним. Рівність для Солона — це гармонія різних пропорцій. Єдиний організм не є простою сумою рівновеликих органів, але гармонійним поєднанням пропорцій. Для поліса це мусить означати становище, коли кожен займає в ньому своє місце, — те, на яке він заслуговує. Як знову ж таки сформулює Арістотель, для котрого Солон був своєрідним ідеалом, сума прав у полісі має дорівнювати сумі обов'язків. Не існує права, рівного для всіх — більше право має належати кращим. Не існує і права на рівне володіння землею — негоже, коли родюча земля належить порівну і поганим, і хорошим. У чому ж рівність? А в тому, що визначати місце кожного у полісі має не походження, не належність до тієї чи іншої соціо-професійної групи, але закон, номос. Єдиний для всіх писаний закон, перед яким усі рівні і який однаково діє стосовно кожного громадянина. Чому раніше творилася неправди — багаті багатіли в той час, коли бідні ставали дедалі біднішими, вся влада і почесті належали знаті, а народ «ні в чому не мав своєї частки»? А тому що раніше соціальні відносини регулювалися виключно «пихою» і «свавіллям» знаті. Тепер же порядок розподілу почестей і влади має встановлювати Діке, *Правда, яка міститься в Законі.* Правда, рівність усіх перед законом (ісономія) і забезпечать суспільний компроміс, гармонію у полісі різновеликих частин, коли багаті, самообмежуючись, добровільно віддають надлишки бідним, а вдячні маси надають їм за те більше політичних прав. Надзвичайно важлива роль при цьому випадала на долю «середнього

класу», що тільки-но починав тоді вимальовуватися: він мав виступати як стабілізуючий фактор, у чому також проступала «серединна позиція» Солона, його прагнення до суспільно-політичного компромісу. Ця позиція, цей принцип повною мірою були реалізовані у реформах Солона: масштабних, комплексних, докорінних — але поміркованих і розважливих.

II. 2а. РЕФОРМИ СОЛОНА. ПОЧАТОК І МЕТОДИ ПРОВЕДЕННЯ РЕФОРМ. СЕЙСАХТЕЙЯ

Як уже було сказано вище, на момент обрання архонтом Солона ситуація в Афінах набула загрозливого для народжуваного поліса характеру. «Здавалося, — пише Плутарх, — поліс може вціліти, а смути припиняться лише в тому випадку, коли виникне тиранія» (Plut. Solon. 13. 3 - 4) [31]. Суспільство жило в очікуванні порядку, наведеного «сильною рукою». Друзі Солона, пасивний обиватель, навіть керівники ворогуючих партій — усі вони не вірили в можливість проведення реформ на основі тільки здорового глузду і закону, а тому просили новообраного авторитетного архонта встановити тиранічне одновладдя.

Але жодні умовляння не могли похитати переконань Солона. «Тиранія — чудова місцинка, тільки виходу з неї нема» — відповідав він друзям. На відкрите глузування неосвіченої юрби з приводу його небажання вдатися до насильства, він іронізує [32]:

> Нет, ни опытным, ни мудрым не был никогда Солон:
> Божество ему давало столько благ, а он не взял;
> Радуясь, он сеть закинул, только вытащить не смог;

[31] παντάπασιν ἐπισφαλῶς ἡ πόλις διέκειτο, καὶ μόνως ἂν ἐδόκει καταστῆναι καὶ παύσασθαι ταραττομένη τυραννίδος γενομένης.

[32] Фрагменти цієї своєрідної і напівреальної полеміки збережено в: *Plut.* Solon. 14.

Помутился его разум, был он мужества лишен.
А вот я, чтоб только властью и богатством завладеть
И тираном стать в Афинах на один всего денек,
Дал содрать с себя бы шкуру и весь род свой погубить [33].

Натомість, Солон в своїх віршах з гідністю заявляє:

... если землю пощадил
Я родную и тирана власть суровую не взял,
То свое, тем самым, имя не покрыл позором я,
И мне нечего стыдиться: так скорее всех людей
Я склоню к себе.. .[34].

Віра в торжество справедливості визначали дії Солона: «Хоча він відмовився від тиранії, проте під час свого правління не виявив особливої м'якості і слабкості, не робив поблажок особам впливовим і в законодавчій діяльності не старався догодити тим, хто його обрав» — свідчить Плутарх. Де потрібно — він виявляв твердість, про що й сам зазначає: «Я примус із законом поєднав!» Загалом же Солон, як справжній мудрець, вдавався лише до ретельно виважених заходів, справедливо побоюючись, що, «коли в державі перевернути все догори дном, то у нього не вистачить сил поставити все на місце» *(Plut.* Solon. XV) [35].

---

[33] Тут і далі досить точний (майже буквальний!) російський переклад С. Соболевського, українською ж мовою вірші Солона не перекладені. В оригіналі цитований вірш звучить так: οὐκ ἔφυ Σόλων βαθύφρων οὐδὲ βουληεις ἀνηρ· // ἐσθλὰ γὰρ θεοῦ διδόντος αὐτὸς οὐκ ἐδέξατο· // περιβαλὼν δ᾽ ἄγρην ἀγασθεὶς οὐκ ἐπέσπασεν μέγα // δίκτυον, θυμοῦ θ᾽ ἁμαρτῇ καὶ φρενῶν ἀποσφαλείς: // ἤθελον γάρ κεν κρατησας, πλοῦτον ἄφθονον λαβὼν // καὶ τυραννεύσας Ἀθηνέων μοῦνον ἡμέρην μίαν, // ἀσκὸς ὕστερον δεδάρθαι κἀπιτετρίφθαι γένος.

[34] εἰ δὲ γῆς ἐφεισάμην // πατρίδος, τυραννίδος δὲ καὶ βίης ἀμειλίχου // οὐ καθηψάμην μιάνας καὶ καταισχύνας κλέος, // οὐδὲν αἰδέομαι· πλέον γὰρ ὧδε νικήσειν δοκέω // πάντας ἀνθρώπους.

[35] ... συγχέας παντάπασι καὶ ταράξας τὴν πόλιν ἀσθενέστερος γένηται τοῦ καταστῆσαι πάλιν ...

Саме на таку виважену, «серединну» позицію орієнтував реформаторів архаїчної доби дельфійський оракул[36]. Солон не став винятком, і йому напередодні реформ Піфія прихильно проголосила: «Смело средину заняв корабля, управляй им спокойно // Верных помощников в том ты найдешь среди многих афинян» (*Plut.* Solon. XIV) [37]. Таким чином, у своїх реформах Солон виступатиме і як медіатор волі божества, теором [38] якої він стає в результаті отримання оракула, що стосувався переустрою всієї афінської общини.

Реформи Солона, як і слід було від нього очікувати, виявилися компромісними, поміркованими, але — не половинчастими. Вони охопили всі сфери життя афінської общини: економічну, суспільну, політичну, військову, зрештою — ментальну. Визначальною ж серед усіх реформ стала так звана «сейсахтейя» [39].

Сейсахтейя (за осучасненим читанням — сісахфія) в буквальному перекладі з давньогрецької означає «струшу-

[36] Про це з необхідною літературою говорить у т.ч. Е. Д. Фролов.: *Фролов Э.Д.* Рождение греческого полиса. — *Л.*, 1988. - С.121 *слл.*

[37] ἧσο μέσην κατὰ νῆα κυβερνητήριον ἔργον // εὐθύνων· πολλοί τοι Ἀθηναίων ἐπίκουροι.

[38] Θεωρός, яким, очевидно, був під час відвідин Піфії Солон, не міг ні щось додати, ані відняти від оракулу, отриманого в Дельфах, і хоча стосовно такої якості Солона на момент впровадження ним своїх законів і не утримує історична традиція, увесь контекст проведення реформ і замирення афінської общини дозволяє висловити припущення щодо визнання нею ролі реформатора як, у тому числі, й посередника між общиною та божеством. З приводу θεωρία і θεωρός у діяльності Солона див. особливо: *Ker J.* Solon's Theôria and the End of the City // Classical Antiquity. — 2000. — V. 19.-2. — P. 304-329.

[39] Щодо сейсахтейї див.: *Harris E. M.* A New Solution to the Riddle of the Seisachtheia / The Development of the Polis in Archaic Greece. Edited by Lynette G. Mitchell and P.J. Rhodes. London and New York: Routledge, 1997. — P. 103-112.

вання тягара». Так назвав сам Солон заходи щодо ліквідації кабального, боргового рабства в середовищі афінських общинників, головним чином геоморів. Солон не пішов на очікувані певними верствами демосу зрівняльні кроки щодо тотального перерозподілу майна [40]. Натомість особливим законом було скасовано всі борги в Афінах — і приватні, і полісні; боржники проголошувалися вільними від будь-яких зобов'язань перед своїми кредиторами; з земельних наділів-клерів по всій Аттиці знімалися боргові камені, стовпи-горой, які засвідчували факт перебування клера під заставою. Пізніше Солон про це з гордістю напише, що з закладеної раніше за борги землі він «поставлених боргових каменів багато зняв: // раба колись, сьогодні вільна» (*Plut.* Solon. XV) [41].

Паралельно з ліквідацією заборгованості, сейсахтейя передбачала обов'язкову, законодавчо оформлену заборону забезпечувати позички особистою кабалою — ніхто з афінян ні сам не міг продаватися чи на якихось умовах передаватися в рабство, а ні перетворювати на рабів своїх близьких. Таким чином, звільнені від загрози рабства люди ніби струсили з себе тягар, що постійно, мов Дамоклів меч, тяжів над ними.

Зрештою, в рамках сейсахтейї, було викуплено на суспільний кошт і повернуто на батьківщину всіх тих, хто перебував у рабстві на чужині. Про ці кроки ми також знаходимо свідчення в елегіях Солона:

> На родину, в Афины, в богозданный град
> Вернул я многих, в рабство проданных,
> Кто кривдой, кто по праву, от нужды иных
> Безвыходной бежавших, уж забывших речь
> Аттическую, — странников таков удел,
> Иных еще, в позорном рабстве бывших здесь

[40] Щодо цього див. детальну характеристику: *Туманс Х.* Рождение Афины. — С. 224 сл.

[41] ὅρους ἀνεῖλε πολλαχῆ πεπηγότας·// πρόσθεν δὲ δουλεύουσα, νῦν λευθέρα ...

И трепетавших перед прихотью господ,
Всех я освободил (*Arist.* Athen. Pol. 12. 4) [42].

«Кажуть, — розповідає Плутарх, — під час цих дій з ним трапився вельми неприємний випадок. Коли він забажав знищити борги і шукав відповідних слів для цього та належного вступу, він запитав поради у найближчих друзів, яким найбільше вірив, — Конону, Клінію и Гіппоніку, — що він не збирається чіпати землю, а ось борги вирішив знищити. Ті відразу ж, діючи на випередження і маючи на увазі майбутній закон, напозичали в багатіїв значні суми грошей і накупили багато землі. Згодом же, після обнародування постанови, куплена земля залишилася у їх користуванні, а гроші кредиторам вони не віддали. Це й стало причиною для важких звинувачень Солона та нарікань, що буцім-то він не жертва, а співучасник обману. Але це звинувачення швидко розвіялося пятьма талантами: виявилося, що він їх позичив і перший відмовився від них у відповідності до закону. А друзів тих так і продовжували називати хреокопідами [«зменшувачами боргів». — В.С.]» [43] (*Plut.* Solon. XV; пор.: idem. Pracepta

[42] πολλοὺς δ᾽Ἀθηνας πατρίδ᾽ἐς θεόκτιτον, // ἀνηγαγον πραθέντας, ἄλλον ἐκδίκως, // ἄλλον δικαίως, τοὺς δ᾽ ἀναγκαίης ὑπὸ // χρειοῦς φυγόντας, γλῶσσαν οὐ κέτ᾽ Ἀττικὴν // ἱέντας, ὡς δὴ πολλαχῇ πλανωμένους· // τοὺς δ᾽ ἐνθάδ᾽ αὐτοῦ δουλίην ἀεικέα // ἔχοντας, ἤθη δεσποτῶν τρομεομένους, // ἐλευθέρους ἔθηκα.

[43] πρᾶγμα δ' αὐτῷ συμπεσεῖν λέγεται πάντων ἀνιαρότατον ἀπὸ τῆς πράξεως ἐκείνης. ὡς γὰρ ὥρμησεν ἀνιέναι τὰ χρέα καὶ λόγους ἁρμόττοντας ἐζήτει καὶ πρέπουσαν ἀρχήν, ἐκοινώσατο τῶν φίλων οἷς μάλιστα πιστεύων καὶ χρώμενος ἐτύγχανε, τοῖς περὶ Κόνωνα καὶ Κλεινίαν καί Ἱππόνικον, ὁτι γῆν μὲν οὐ μέλλει κινεῖν, χρεῶν δὲ ποιεῖν ἀποκοπὰς ἔγνωκεν. οἱ δὲ προλαβόντες εὐθὺς καὶ φθάσαντες, ἐδανείσαντο συχνὸν ἀργύριον παρὰ τῶν πλουσίων, καὶ μεγάλας συνωνήσαντο χώρας. εἶτα τοῦ δόγματος ἐξενεχθέντος, τὰ μὲν κτήματα καρπούμενοί, τὰ δὲ χρήματα τοίς δανείσασιν οὐκ ἀποδιδόντες, εἰς αἰτίαν τὸν Σόλωνα

gerendae reipublicae. XIII, D, 807; *Arist.* Athen. Pol. VI, 2—3). Подібну ж історію передає й Арістотель у своїй «Афінській політейї», зазначаючи, що Солон був обманутий своїми друзями, які під час реформ набрали кредитів, накупили землі, а після ліквідації боргів одномоментно стали багатіями: «З їхнього середовища, — передає одну з версій Арістотель — і вийшли, кажуть, ті люди, котрі згодом набули імені «споконвічних багатіїв» (*Arist.* Athen. Pol. 6. 2)[44].

Сейсахтейя, таким чином, звільняла масу афінського демосу з боргового, кабального рабства, і, водночас, від самої загрози опинитися в ньому. Надалі боржник відповідав перед кредитором тільки своїм майном, але не власною свободою і не свободою своїх близьких. На сторожі цього ставала вже не моральна норма, не звичай, але закон — юридична гарантія, що свідчила про ще один крок до набуття общиною характеристик державності, до перетворення її на общину-державу, на поліс.

Юридична гарантія невтрачуваної особистої свободи отримувала в законах Солона економічне забезпечення. Земельні клери, передані кредиторам за борги, поверталися (в рамках сейсахтейї) їх власникам [45]. Для боротьби з обезземеленням намайбутнє було визначено земельний максимум: якщо вірити Арістотелю (*Arist.* Pol. 1274 b 17), Солон встановив закон, подібний до того, що діяв і в інших

μεγάλην καὶ διαβολὴν ὥσπερ οὐ συναδικούμενον, ἀλλὰ συναδικοῦντα κατέστησαν. ἀλλὰ τοῦτο μὲν εὐθὺς ἐλύθη τὸ ἔγκλημα τοῖς πέντε ταλάντοις· τοσαῦτα γὰρ εὑρέθη δανείζων, καὶ ταῦτα πρῶτος ἀφῆκε κατὰ τὸν νόμον τοὺς μέντοι φίλους αὐτοῦ χρεοκοπίδας καλοῦντες διετέλεσαν.

[44] Sui generis: «Все крупные современные состояния нажиты самым бесчестным путем».

[45] Хоча перерозподілу землі Солон і не здійснив, але вже самим фактом ліквідації боргів (заставою яких виступали земельні ділянки боржників з установленими на цих ділянках борговими каменями) клери поверталися їхнім власникам.

полісах: за цим законом заборонялося придбання землі понад усталену норму[46]. Після цих заходів Солона в Аттиці більше не виникало великого землеволодіння, і навіть найбіднішим верствам демосу гарантувалася не жалюгідна доля приниженних гектеморів-шестидольників та пелатів, а принаймні статус дрібних землевласників чи вільних орендарів. Кожен, хто належав до афінської общини (не в залежності від походження і професійної орієнтації — аристократ чи неродовитий общинник, селянин, ремісник чи купець), кожен ставав, реально чи потенційно, землевласником. Створювана законами Солона спільна система землеволодіння і землекористування, таким чином, утворювала економічну основу відновлюваної у новій формі общини — общини особисто і економічно вільних приватних власників, виробників і підприємців, які задля охорони свого виключного становища і привілеїв від зазіхань усіх чужинців-необщинників змушені були зміцнювати і зберігати свою єдність. На їх підтримку, а також на підтримку господарчого життя в Аттиці в цілому, Солоном було вжито ряд заходів, що становили своєрідний «економічний блок реформ» [47].

II. 26. ЕКОНОМІЧНІ РЕФОРМИ СОЛОНА

Як випливає з античних джерел, усі реформи економічного характеру були спрямовані на утвердження способу життя, характерного саме для основної маси общинників — середні

[46] Пор. до цього: *Туманс Х.* Рождение Афины. — С. 240.

[47] Щодо економічного блоку реформ Солона див. особливо спеціальне дослідження: *Stanley Ph. V.* The economic reforms of Solon. St. Katharinen: Scripta Mercaturae Verlag, 1999. — Bd. III. — 329 p. Що ж до джерел з цього приводу та їх потрактування в спеціальній літературі див. особливо: *Ruschenbusch E.* PATRIOS POLITEIA Theseus, Drakon, Solon und Kleisthenes in Publizstik und Geschichtsschreibung des 5. und 4. Jh. v. Chr. // Historia. — 1958. — Bd. 7. — S. 398-424; *Oliva P.* Solon. — S. 164-178; *Welwei K. —W.* Athen. — S. 168-178, 198-201.

і нижчих верств демосу. Сейсахтейя, таким чином, означала реакцію общини на свій власний розклад, який спостерігався впродовж гомерівської і архаїчної доби, і її метою було відновлення втраченої єдності. Вона означала рішучий крок до встановлення суверенітету демосу, общинного колективу, що втручався в руйнівну дію товарно-грошових відносин. Праця проголошувалася доброчесним заняттям, обов'язковим для всіх афінян: було прийнято закон, спрямований проти неробства і на підтримку будь-якої виробничої діяльності: Солон, — повідомляє Плутарх, — «... доручив Ареопагові стежити за тим, звідки кожна людина отримує засоби до життя і карати тих, хто не має занять...» (*Plut.* Solon 22. 3 - 4) [48]. Значну увагу при цьому реформатор приділяє розвиткові сільського господарства, яке на той час, як ми бачили, складало основу економіки давньогрецьких общин. Він ретельно регламентує взаємини між власниками сусідніх господарств — визначає право користування колодязями і джерелами, умови копання ям і проведення канав, розташування бджільників, посадки основних сільськогосподарських культур тощо. Пріоритетом для Солона є олива, виноградна лоза, смоківниця — саме продукти цих невибагливих до грунтів культур, типових для господарства середніх і нижчих верств демосу, він дозволяє експортувати. Всі інші продукти, — в особливості ж хліб, вирощуваний на рівнинних родючих землях плутократів і знаті, — під загрозою прокляття і високих штрафів вивозити забороняється. Цим досягалося водночас дві мети: забезпечувалося дешевими місцевими продуктами харчування населення Аттики, і стимулювалася товарна орієнтація сільського господарства взагалі (згодом вино і оливкова олія стануть чи не найважливішими статтями зовнішньої торгівлі Афін). Зміцніле ж аттичне селянство (геомори) утворить основу «середнього класу»,

[48] καὶ τὴν ἐξ Ἀρείου πάγου Ἀρείου πάγου βουλὴν ἔταξεν ἐπισκοπεῖν ὅθεν ἕκαστος ἔχει τὰ ἐπιτήδεια, καὶ τοὺς ἀργοὺς κολάζειν.

з якого буде комплектуватися гоплітська фаланга і який відіграватиме роль стабілізуючого фактора в суспільно-політичному житті афінського поліса.

Особлива увага приділяється Солоном і розвиткові ремесла та торгівлі, без яких не міг обійтися поліс, що народжувався [49]. З цією метою було видано закон (*Plut.* Sol. 21), за яким син не зобов'язаний був утримувати батька в старості, якщо той не навчив його ремеслу: в умовах ще міцних патріархальних традицій — покарання неабиякої сили... Не менш характерним є й відверто протекціоністський крок Солона — ревно охороняючи замкнутість афінської общини, він тільки як виняток дозволяє включати до її складу тих чужинців-метанастів, котрі переселяються до Афін для заняття ремеслом. Зрештою, на розвиток ремесла, торгівлі, економіки в цілому, були спрямовані й заходи Солона щодо реформування системи міри й ваги [50]. Замість егінської системи, розповсюдженої в консервативних общинах Пелопоннесу (Егіна, крім того, була постійним торговим конкурентом і навіть суперником-ворогом Афін), запроваджувалася евбейська система мір і ваги, якою користувалися, головним чином, іонійські общини Егеїди, Малої Азії, а також Істму (Коринф), що найбільш динамічно розвивалися. Замість егінського таланта вагою в 36,3 кг вводився евбейський, легший, який важив 26,2 кг; одиниця виміру рідин (метрет) становив відтепер 39,3 *л*, одиниця виміру сипучих тіл (медимн) 52,4 *л*.

Ці кроки Солона мали довготривалий ефект—у майбутньому вони сприятимуть більш тісному включенню Аттики в інтенсивний процес міжобщинної і міжобласної торгівлі, посиленню товарної орієнтації економіки, розвиткові товарно-грошових відносин, меркантилізації суспільства Афін і Греції в цілому.

Ще більше цьому мусила б сприяти грошова реформа (якщо тільки вона дійсно відбулася — багато сучасних

[49] Пор. до цього: *Туманс Х.* Рождение Афины. — С. 257.

[50] Див., головним чином: *Arist.* Ath. Pol. 10. 2; *Plut.* Solon. 15.

дослідників вважає, що монета в солонову епоху ще не мала розповсюдження в Афінах)[51], також орієнтована на евбейську систему (*Arist.* Athen. Pol. X). Проте грошова реформа мала й інші, безпосередніші наслідки. Вона була спрямована на те, щоб перенести основний тягар у процесі ліквідації заборгованості на плечі заможних. Невідважившись на прямі конфіскації, Солон фактично вдавався до інфляції: якщо раніше грошова одиниця вміщала 73 драхми, то тепер вона подешевшала аж на 27 відсотків і складала 100 драхм. Отже, грошова реформа Солона (окрім суто позитивного економічного ефекту в довгостроковому плані, про що було сказано вище) фактично виступала складовою частиною сейсахтейї, як її звичайно й розуміли античні автори. Вона була спробою нівелювати, урівняти майнове становище общинників шляхом перерозподілу грошей, що перебували в обігу, — в дусі Солонових реформ в цілому.

Часто до блоку економічних перетворень відносять і ще один надзвичайно важливий закон Солона — закон про заповіти [52]. До реформ (як про це свідчать пізні джерела) заповіти складати було не можна, оскільки майно, не в залежності від волі господаря, мало обов'язково залишатися в роді померлого. Солон же, — повідомляє Плутарх (*Plut.* Solon. 23. 3 - 4), — «... надав кожному право віддавати своє майно, кому той забажає, якщо тільки у нього немає законних дітей; він дружбу поцінував більше, аніж спорідненість, а особисту приязнь більше, аніж зобов'язання, і зробив майно власністю власників»[53].

---

[51] Огляд основних точок зору щодо можливості карбування монети за часів Солона взагалі див. перш за все: *Schuller.* G. G. — S.114; там же див. і основну літературу з питання; пор. також: *Туманс Х.* Рождение Афины. — С. 241 сл.

[52] *Колобова К. М.* Революция Солона / Ученые записки ЛГУ. Серия ист. наук. — Вып. 4. — № 39. — 1939. — С. 30 слл.; *Oliva P.* Solon. — S. 65 ff.

[53] ὁ δ' ᾧ βούλεταί τις ἐπιτρέψας, εἰ μὴ παῖδες εἶεν αὐτῷ δοῦναι τὰ αὑτοῦ, φιλίαν τε συγγενείας ἐτίμησε μᾶλλον καὶ χάριν ἀνάγκης, καὶ τὰ χρήματα κτήματα τῶν ἐχόντων ἐποίησεν.

Проте стверджуючи свободу приватновласницької сфери, стимулюючи розвиток товарно-грошових відносин, общинний колектив в законах Солона визначає й їх межу, декларує своє право верховного контролю над приватною власністю і приватною ініціативою своїх членів. Солон, — зазначає далі Плутарх, — «... дозволив заповіти не в усіх випадках, а лише тоді, коли заповідач не знаходився під впливами хвороби чи чаклунського зілля, не був у в'язниці і взагалі не був примушений якоюсь необхідністю чи, нарешті, не підпадав під впливи якоїсь жінки; він цілком вірно вважав, що між спонуканням, що веде до шкоди, і примусом немає різниці, і вважав за одне і те ж — обман і насилля, насолоду й страждання, оскільки все це однаково може позбавити людину розуму» [54].

Утвердження приватновласницьких відносин нового типу в Аттиці мало не тільки економічні наслідки. Закон про заповіти в кінцевому рахунку сприяв руйнуванню залишків патріархального ладу, зрештою — подальшому зміцненню полісних відносин. На це ж був спрямований і блок суспільно-політичних реформ Солона, які в історичній літературі звичайно об'єднуються в так звану тимократичну реформу.

П.2в. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ РЕФОРМИ СОЛОНА

Вторгнення у власницькі відносини, здійснене Солоном в інтересах широкого общинного загалу (демосу в цілому, а не окремих соціо-професійних груп), позначало основну тенденцію реформування афінського суспільства. Ліквідація монополії плутократів і старої родової знаті на володіння

[54] οὐ μὴν ἀνέδην γε πάλιν οὐδ ἁπλῶς τὰς δόσεις ἐφῆκεν, ἀλλ' εἰ μὴ νόσων ἕνεκεν ἢ φαρμάκων ἢ δεσμῶν ἢ ἀνάγκη κατασχεθεὶς ἢ γυναικὶ πιθόμενος, εὖ πάνυ καὶ προσηκόντως τὸ πεισθῆναι παρὰ τὸ βέλτιστον οὐδὲν ἡγούμενος τοῦ βιασθῆναι διαφέρειν, ἀλλ εἰς ταὐτὸ τὴν ἀπάτην τῇ ἀνάγκῃ καὶ τῷ πόνῳ τὴν ἡδονὴν θέμενος, ὡς οὐχ ἧττον ἐκστῆσαι λογισμὸν ἀνθρώπου δυναμένων.

землею, здійснена через сейсахтейю і введення земельного максимуму, втручання в економічну сферу загалом, означали утвердження суверенітету демосу чи, принаймні, крок у цьому напрямку. Суверенітет же перетвореного на общину вільних власників і виробників демосу в античну епоху завжди виступає важливим індикатором виникнення полісу [55]. Зовнішнім проявом такого суверенітету мав стати конституційний акт — письмова фіксація суспільного договору між усіма членами общинного колективу, який визначав би місце кожного в суспільно-політичний сфері, його права та обов'язки. реальною для демосу з його зрівняльними прагненнями стала б ліквідація будь-яких відмінностей в общинному середовищі, утвердження однорідності (гомогенності) колективу, проголошення тотальної рівності — аж до рівності життєвих умов кожного (щоб не було ні багатих, ні бідних, — за словами Плутарха *(Plut.* Solon. 16), — як у Спарті після реформ Лікурга). Проте подібні прагнення суперечили як «серединній позиції», переконанням Солона, так і духові його економічних реформ. Він розумів, що без насильства досягти такого радикально зрівняльного, майже утопічного ідеалу неможливо, — а насильством гребував Солон.

Отже, з метою реформування суспільства на засадах компромісу, Солон перш за все здійснив ревізію діючого законодавства, пережиткових архаїчних норм, які, серед іншого, спричинили розбрат в общині, — в тому числі й суворі закони Драконта, крім пунктів щодо вбивств, поранення та спроб встановлення тиранії(РИи£ Solon. 17) [56]. В основу ж нової конституції була покладена ідея суспільного договору, консенсусу, взаєморозуміння і взаємної згоди всіх верств

[55] Особливо послідовно проводить цю думку В.П. Яйленко *(Яйленко. Архаическая Греция.* — С. 164, 169, 180.).

[56] Див. щодо цього: *Schmitz W.* «Drakonische Strafen». Die Revision der Gesetze Drakons durch Solon und die Blutrache in Athen // Klio. Beiträge zur Alten Geschichte. — 2001. — Bd. 83. — Hft. 1. — S. 7 - 38; пор.: *Туманс Х.* Рождение Афины. — С. 240 сл.

населення, що досягалася утвердженням міри, точних пропорцій, яким Солон, в дусі доби, надає майже числовий, математичний характер. Солон відходить від застарілого поділу суспільства за соціо-професійною ознакою, що вже не відповідала умовам часу. Проте він не бажає і відмовитися від розділу суспільства на різновеликі частини як такого.

Як уже було сказано, для Солона справедливість і законність (ευνομία) означала устрій, що базується на гармонійному поєднанні в одне ціле різновеликих частин. Згода між ними (όμόνοια, гомонойя), — за спостереженнями французького вченого Ж.-П. Вернана[57], — тогочасним мислителям уявлялася аналогом музикального акорду, оскільки базувалася на числовому співвідношенні того ж типу, що й у музиці: $^{2}/_{1}$, $^{3}/_{2}$, $^{4}/_{3}$. Вірно підібрана міра має узгоджувати сили, нерівні за своєю природою, забезпечуючи справедливу перевагу однієї над іншою.

Критерієм для нового поділу стає заможність общинника, майновий ценз (тіме), що грунтується (дуже показово!) на сільськогосподарських мірах [58]: до першого майнового розряду належать ті, що мають щорічний прибуток у розмірі, еквівалентнім 500 мірам сухих або рідких продуктів — так звані п'ятисотмірники (πεντακοσιομέδιμνοι); до другого — ті, що отримують 300 мір, або ж за іншими даними, можуть утримувати коня (в умовах Аттики кінь обходився недешево і завжди був показником знатності і (чи) багатства) — їх

[57] *Вернан*. Происхождение древнегреч. мысли... — С. 118.

[58] Щодо цензової оцінки класів Солонової конституції див.: *Foxhall L.* A View from the Top. Evaluating the Solonian property classes / The Development of the Polis in Archaic Greece. Ed. by Lynette G. Mitchell and P.J. Rhodes. — London and New York: Routledge, 1997. — P. 113-136; *Horsmann G.* Athens Weg zur eigenen Währung: der Zusammenhang der metrologischen Reform Solons mit der timokratischen // Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte. — Bd. 49. — 2000. — S. 259-277. Див. також *Туманс Х.* Рождение Афины. — С. 241 сл., з критикою традиційних точок зору в світовій історіографії.

називали трьохсотмірники (тріакосіомедімни) або вершники (ἱππεῖς); до третього майнового розряду належали так звані зевгіти (точніше — дзевгіти, ζευγῖται, від грецького *дзевгос* — пара запряжених волів чи мулів; за іншим тлумаченням, зевгіти — це ті, що стоять поруч в одному ряду військового ополчення, «рядові» [59]), прибуток яких складав 200 мір; нарешті, четвертий, останній майновий розряд утворювали фети (θῆτες; не плутати з батраками-фетами Гомера!), прибуток яких становив менше 200 мір.

Принципово новими в суспільній градації Солона стали принаймні два моменти: *1)* ігнорування походження (в межах одного майнового розряду відтепер перебували і представники знаті — евпатріди, і вихідці з демосу — геомори та деміурги); *2)* включення в неї звільнених від кабали і рабства низів афінського демосу — фетів, котрі дотоді перебували фактично поза суспільним поділом і розглядалися як декласовані елементи. Цензові розряди стали тією основою, на якій вибудовувався новий суспільно-політичний устрій Афін.

Вимір прибутків у сільськогосподарських продуктах вказує на зв'язок суспільного поділу з землею, яка, про що вже говорилося, виступає економічною основою відновлюваної общини, общини реальних чи потенційних землевласників [60].

Суспільно-політичний поділ зв'язаний і з військовою організацією [61], ополченням, місце в якому визначається тепер не походженням, а багатством. Володар земельного клера, тобто частини общинної території, виступає на захист своєї

[59] Щодо літератури з цього приводу див.: *Туманс Х.* Рождение Афины. — С. 247 прим. 85.

[60] Пор. до цього: *Туманс Х.* Рождение Афины. — С. 241 сл.

[61] Це майже одностайна думка всіх серйозних дослідників античної цивілізації загалом і проблеми античного поліса-в особливості. В радянській історіографії див. особливо: *Фролов Э.Д.* Рождение греческого полиса. *Л.*, 1988... С. 116 слл., з необхідною бібліографією; пор. також ще категоричніші судження в: *Яйленко. Архаическая Греция.* — С. 171 слл.; *Starr.* The Aristocratic Temper... — P. 21-22. *Туманс Х.* Рождение Афины. — С. 241 сл.

власності і на захист власності всього колективу, всієї общини, часткою якої він є сам, не передовіряючи цей захист а ні професійним воїнам (найманцям), а ні привілейованим верствам (знаті). Участь в ополченні сама є привілеєм, почесним обов'язком, який засвідчує приналежність до общини, а ополчення виступає своєрідним відбитком, зліпком, моделлю общинного колективу: пентакосіомедімни під час війни виконували необхідні поставки для потреб общини (так звана ейсфора) і разом з тріакосіомедімнами комплектували кінноту; зевгіти сформовували фалангу важкоозброєних піхотинців гоплітів — основу народного ополчення; зрештою, на долю фетів випадав найменш значущий обов'язок — вони комплектували легкоозброєних допоміжні загони, стрілків і пращників, були веслярами на військових кораблях тощо.

Отже, кожен общинник, включений Солоном в суспільну градацію, був не тільки землевласником, але й воїном. Знать перестала відігравати особливу роль у справах війни і, таким чином, не могла претендувати й на особливу роль в управлінні общиною. В основу нового політичного устрою Солоном було покладено знову ж таки чотири майнові розряди і вже згадувану норму, згідно з якою сума прав має дорівнювати сумі обов'язків.

Центральним пунктом розбудови нового політичного ладу став допуск фетів і взагалі широких верств демосу до владної сфери, яка раніше була фактично узурпована знаттю і плутократами. Тим самим, усі общинники ставали активними суб'єктами державницької, політичної діяльності, — тобто перетворювалися на громадян.

Таким чином, афінська община перетворювалася на общину громадян, громадську общину, поліс; досягалася нарешті справжня мета історичного процесу гомерівського і архаїчного періодів.

Отже, кожен общинник, включений Солоном в суспільну градацію, був обов'язково не тільки землевласником і воїном, але ще й громадянином.

Місце кожного громадянина в солонівському полісі визначалося його майновим цензом і обов'язками, що випливали з цього цензу. І тут Солон прагнув досягти не повної рівності в політичних правах для всіх громадян, але компромісу: передати найважливіші посади в полісі багатим (а значить — енергійним, підприємливим, працьовитим...), залишивши належну частку й незаможним [62]. «Усі загалом посади, — пише Арістотель (Arist. Athen. Pol. 7. 3 - 4), — він дозволив обіймати людям із пентакосіомедімнів, вершників і зевгітів... іншим же, фетам не було дозволено обіймати жодної посади» [63]. Зате фети отримували право обирати й контролювати всіх посадових осіб, що забезпечувалося головним чином двома обставинами: 1) тим, що фети складали більшість в народних зборах (екклесії), де відтепер обиралися всі магістрати (посадові особи); 2) і тим, що фети отримували право засідати в новостворених судах [64], які контролювали дії всякої влади і могли анулювати майже будь-яке її рішення. Сам Солон підкреслював компромісність своєї конституції в таких словах (Arist. Athen. Pol. 12. 1; Plut. Solon. 18.):

Да, я народу почет представил, какой ему нужен, —
Не сократил его прав, не дал и лишних зато.
Также подумал о тех я, кто силу имел и богатством
Славился, — чтоб никаких им не чинилось обид.
Встал я, могучим щитом своим тех и других прикрывая,
И никому побеждать не дал неправо других [65].

---

[62] Пор.: *Туманс Х.* Рождение Афины. — С. 244 сл.

[63] καὶ τὰς μὲ[ν ἄλλ]ας ἀρχας ἀπένειμεν ἄρχειν ἐκ πεντακοσιομεδίμνων καὶ Ἱππέων καὶ ζευγιτῶν ... τοὺς δ' ἄλλους θητικόν, οὐδεμιᾶς μετέχοντας ἀρχῆς.

[64] *Arist.* Athen. Pol. 7. 3: τοῖς δὲ τὸ θητικὸν τελοῦσιν ἐκκλησίας καὶ δικαστηρίων μετέδωκε μόνον.

[65] δήμω μὲν γὰρ ἔδωκα τόσον γέρας, ὅσσον ἀπαρκεῖ, // τιμῆς οὐτ' ἀφελων οὐτ' ἐπορεξάμενος· // οἳ δ' εἶχον δύναμιν καὶ χρήμασιν ἦσαν ἀγητοὶ, // καὶ τοῖς ἐφρασάμην μηδὲν ἀεικὲς ἔχειν. // ἔστην δ' ἀμφιβαλὼν κρατερὸν σάκος ἀμφοτέροισι, // νικᾶν δ' οὐκ εἴασ' οὐδετέρους ἀδὶκως.

Загалом же політична система, вибудована Солоном, мала наступний вигляд.

Як було сказано, вихідці з пентакосіомедімнів, вершників і зевгітів заміщували всі вищі полісні посади: архонтів, скарбників, полетів (згодом саме вони відали орендою полісного майна), колакретів (до Солона — прислужники при жертвоприношеннях, пізніше — фінансова посада), і так званої колегії Одинадцяти (одинадцяти тюремників). При цьому, посади архонтів і скарбників замішувалися виключно пентакосіомедімнами. При обранні архонтів, які дотоді призначалися радою Ареопагу, голосування проводилося по старих чотирьох філах — з кожної обиралося 10 кандидатів, а вже з цих останніх обирали 9 архонтів.

Пентакосіомедімни, таким чином, мали найбільше політичних прав; щоправда, на їх долю припадало й найбільше полісних обов'язків — крім уже згадуваних ейсфори та комплектації кінноти, вони, мабуть вже з часів Солона, мусили виконувати й літургії, спеціальні загальнополісні повинності: на випадок війни тріерархію (споряджження на власний кошт трієр), в мирний час хорегію (оплату хорів на святах Діоніса), гімнасіархію (утримання протягом року гімнасія) тощо.

Рада Ареопагу, як і раніше, поповнювалася архонтами, що відбули річний строк своєї посади. Проте новиною стало те, що відтепер до Ареопагу могли попасти екс-архонти не тільки з аристократів, а й багаті вихідці з простонароддя, демосу; принаймні теоретично... По своїй суті, однак, Ареопаг залишався консервативним, проаристократично орієнтованим органом влади, що стояв на сторожі традиції: йому, говорить Арістотель (*Arist.* Athen. Pol. 8. 4), Солон доручив бути стражем законів — тобто здійснювати вищий нагляд за виконанням закону іншими органами влади [66]. Крім

[66] τὴν δὲ τῶν Ἀρεοπαγιτῶν ἔταξεν ἐπὶ τὸ νομοφυλακεῖν, ὥσπερ ὑπῆρχεν καὶ πρότερον ἐπίσκοπος οὖσα τῆς πολιτείας.

того, Ареопаг хоча й утратив деякі свої попередні функції, проте утримав за собою розгляд карних справ по звинуваченню в убивстві, на які не розповсюджувалося право апеляції геліеї. Безпосередньої ж участі в управлінні полісом Ареопаг не брав — на це була орієнтована в своїй діяльності новостворена Солоном рада чотирьохсот, так звана *Буле* (букв.: «Рада»). Вона обиралася народом щороку прямим голосуванням з представників трьох вищих розрядів, не молодших 30 років — по 100 чоловік від кожної філи. В завдання Буле входила, в особливості, попередня підготовка питань і справ, які лише після цього могли вноситися на розгляд екклесії. На думку Солона, створення двох рад мало забезпечити стабільність в суспільстві: він розраховував, — пише Плутарх (Plut. Solon. XIX), — «.. .що поліс при двох радах, мов корабель, який стоїть на двох якорях, менше буде піддаватися коливанням і що народ буде почуватися спокійніше» [67].

Отже, Ареопаг і Буле, яке обиралося народними зборами, могли, в свою чергу, активно впливати на роботу екклесії, певним чином її зорієнтовуючи. Не даремно Арістотель вважав їх олігархічними і аристократичними інститутами — на противагу геліеї, в якій ще чіткіше, ніж в екклесії проступала тенденція до майбутньої демократизації афінського поліса.

Геліея — перший в світовій історії суд присяжних: греки першими дійшли думки, що кращий спосіб забезпечити собі справедливий суд — це не передовіряти його байдужим чиновникам, а самим бути своїми суддями. Уже в самому цьому факті міститься потужний струмінь демократизму. Проте геліея була демократичною й по самій суті. До неї могли обиратися всі громадяни, що досягли тридцятирічного віку, не в залежності від походження чи майнового цензу, — в тому числі й фети. Заміщувалися посади геліастів (суддів) дуже

[67] οἰόμενος ἐπὶ δυσὶ βουλαῖς ὥσπερ ἀγκύραις ὁρμοῦσαν, ἧττον ἐν σάλῳ τὴν πόλιν ἔσεσθαι καὶ μᾶλλον ἀτρεμοῦντα τὸν δῆμον παρέξειν.

просто: будь-який громадянин міг записатися в список претендентів, серед яких проводилося жеребкування — кому випадав щасливий жереб, той і ставав суддею. На думку Арістотеля, процедура жеребкування є найдемократичнішим способом заміщення посад. І дійсно, при цьому абсолютно виключалася можливість агітації, демагогії, аристократичного агону (змагання), а шанси найнезначнішого громадянина автоматично урівнювалися з шансами найвпливовіших і найавторитетніших осіб. Компетенція геліеї, не дуже відома при Солоні, поступово розширювалася: геліасти приймали звіти посадових осіб по завершенні терміну їх діяльності, а згодом — ще й перевіряли законність повноважень кожного, хто обирався на будь-яку посаду (процедура *докімасії,* букв. «випробування», «перевірка прав» тощо); вони мали право переглядати і анулювати по апеляції рішення будь-якої посадової особи (крім вироків Ареопагу та колегії ефетів по справах про вбивства); зрештою, геліасти могли припинити дії як полісних, так і приватних угод; рішення ж самої геліеї вважалося остаточним і апеляції не підлягало. Ще більше посилювалося значення геліеї самим фактом запису законів, що було продовженням і поглибленням тенденції Драконта до кодифікації права; цим самим право і судочинство з туманної сфери традиції, контрольованої її хранителями-аристократами, переводилося в сферу публічної, відкритої діяльності, ставало зрозумілим і підконтрольним як окремому громадянину, так і всьому громадянському загалу.

З огляду на всі ці заходи, в пізніших античних джерелах і в новітній історіографії Солон часто вважається засновником афінської демократії[68]. Проте подібне судження є помилковим [69]. У дійсності ж політичний устрій, започаткований ре-

[68] Див. про це підбірку джерел: *Ruschenbusch E.* PATRIOS POLITEIA... — S. 398-424.

[69] Щодо самого терміну «демократія» див. особливо: *Kinzl K.H.* DHMOKRATIA: Studie zur Vor- und Frühgeschichte des Begriffs // Gymnasium. — 1978. — Bd. 85. — S. 117 - 127; 312 - 326; pl. I - II.

формами Солона, мав компромісний характер, як і всі його дії взагалі. Демократична тенденція в афінському полісі цієї пори тільки-но проступала; в цілому ж у ньому домінувало аристократичне і, особливо, олігархічне начало. Цьому дуже сприяли принаймні три обставини: *1)* заміщення вищих посад на основі високого майнового цензу (олігархічна риса); *2)* обмеження повноваження народних зборів радою 400 і Ареопагом (олігархічна і аристократична риси); *3)* збереження старих племінних об'єднань філ, як були осередком консервативних традицій, оплотом знаті (аристократична риса; за умови, коли вибори здійснювалися по філах, зрозуміло, чому Арістотель вважав голосування при заміщенні посад аристократичною ознакою — хто ж міг конкурувати авторитетом у консервативних філах з представниками знаті?).

І все ж, історичне значення реформ Солона важко переоцінити. Попри всю їхню компромісність, вони мали поворотний характер, оскільки рішуче переорієнтували Афіни на особливий, античний шлях розвитку, визначальними характеристиками якого була особиста, економічна та політична свобода не підданого, але громадянина; свобода, яку гарантувала община-держава, громадянська община, поліс [70].

Можна вважати, що афінський поліс у своїх основних рисах і сформувався, і був зафіксований, — що вкрай важливо! — писаними законами в результаті реформаторської діяльності Солона.

«Зрештою, — цілком слушно констатує один з найвідоміших російських антикознавців Е. Д. Фролов, — Солон не тільки заклав основи афінського громадянського суспільства,

[70] Про все це ми вже неодноразово писали, див., напр.: *Ставнюк В. І.* Підприємливість в контексті становлення античної грецької цивілізації / Подвижники й меценати: грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII-XIX ст. Історико-біографічні нариси / Під ред. Смолія В.А. — Київ, 2001. — С. 18-35.

але й вказав шлях ... громадянського компромісу» [71], — тобто принцип вирішення всіх проблем мирним шляхом, шляхом взаємних поступок, з додержанням соціальної гармонії.

Проте Солон, як істинний філософ, забігав уперед: суспільство ще повинно було пройти через смугу смут і насильства, довгих літ тиранії, навчитися жити й мислити по-новому, перш ніж остаточно восторжествують полісні норми, вимоги і принципи.

Проведені впродовж лише одного року, комплексні реформи Солона, як вже було сказано, заклали фундамент для майбутнього процвітання. Проте миттєвого ефекту вони, звісна річ, не дали, та й дати не могли: за даними археологічних джерел, помітне зростання афінської економіки засвідчено тільки починаючи з другої половини VI ст. до Р.Х. — тобто майже через 50 років (1 — 2 покоління) після реформ Солона, яким це зростання найсуттєвішим чином мусить завдячувати. «Середній клас» [72], отже, який мав стати гарантом незворотності реформ, ще не достатньо сформувався. Громадянська ж община (община-держава, поліс) ще не усвідомила себе в достатній мірі суверенною державою, щоб використовувати свій авторитет, владу і примус (силу) для впровадження реформ. Ліберальний реформатор Солон, — пише Плутарх (Plut. Solon. XVI)[73], — «... зробив все, що міг, у межах своєї влади, керуючись тільки бажанням мати також

[71] *Фролов Э.Д.* Рождение греческого полиса. Л., 1988... С. 135.

[72] «Середній клас» — це, звичайно, термін суто умовний: у сучасному розумінні «середнього класу» антична історія не знала. Детальніше аргументацію щодо цього див.: *Starr.* The Aristocratic Temper... — P. 19 not. 11.

[73] У Плутарха тут певний відступ, у якому він аргументує неможливість для Солона повного перерозподілу усіх матеріальних благ у дусі Лікурга тим, серед іншого, що він був δημοτικὸς — «прихильний до народу» (звичайний переклад цього терміну в Плутарха як «демократичний» погрішує анахронізмом з огляду на анахронічність самого терміну «демократія» за часів Солона, про що див. вище) і μέσος — «людиною середнього статку».

і довір'я співгромадян» [74]. Він уникав насильства, оскільки щиро вірив в силу переконання справедливого закону.

Ще довго в античній цивілізації побутуватиме історія про зустріч великого афінського реформатора зі скіфським мудрецем Анахарсісом [75]. Анахарсіс, за грецькими переказами, був братом скіфського царя, а по матері — елліном. Він довго мандрував по світу і скрізь прославився великою мудрістю, влучними висловами і незалежністю суджень так, що, — як пише Діоген Лаертський (Diog. Laert. I. 101 ff.) від нього започаткувалося популярне в Греції прислів'я «говорити як скіф». Ось деякі вислови, що приписуються Анахарсісу: а) «виноград приносить три грона — гроно насолоди, гроно сп'яніння і гроно огиди»; б) на питання, як не стати п'яницею, він відповів: «мати перед очами п'яницю в усьому неподобстві»; в) «як можна, говорить він, — забороняти брехню, а в крамницях брехати?»; г) на питання, що в людини водночас і хороше, і зле, відповів: «язик»; д) «ринок, — говорить він, — це місце, навмисно призначене, щоб обманювати і обкрадати один одного» тощо. Анахарсісу в Греції дехто приписував винайдення якоря та гончарного колеса. За деякими версіями, Анахарсіса сам скіфський цар направив до Еллади по науку, а після повернення останнього до Скіфії— вбив його за те, що той справляв обряди, вшановуючи чужих богів. «І досьогодні ще, — пише Геродот

[74] Повна цитата вказаного місця звучить так: Σόλων δὲ τούτου μὲν οὐκ ἐφίκετο τῇ πολιτείᾳ, δημοτικὸς ὢν καὶ μέσος, ἐνδεέστερον δὲ τῆς ὑπαρχούσης δυνόμεως οὐδὲν ἔπραξεν, ὁρμώμενος ἐκ μόνου τοῦ <εὖ> βουλεύεσθαι καὶ πιστεύειν αὐτῷ τοὺς πολίτας.

[75] Звичайно, не слід безумовно вірити в свідчення цих пізніших за часом створення переказів — постать Солона-реформатора в них, безумовно, романтизована і ідеалізована, у тому числі і через перетворення його на одного з семи мудреців. Див. щодо цього подібні ж розмірковування у: *Туманс Х.* Рождение Афины. — С. 242 прим. 81; див. також наші викладки щодо зустріч Солона з Крезом нижче, з відповідними примітками.

(Hdt. IV. 76), — скіфи на питання про Анахарсіса відповідають, що не знають його, і це тому, що він побував в Елладі і перейняв чужі звичаї»[76].

Ось як про зустріч Солона з Анахарсісом розповідає Плутарх (Plut. Solon. V): «Кажуть, — пише він, — Анахарсіс прийшов до Солонового дому в Афінах, постукав і сказав, що він іноземець, прийшов укласти з ним союз дружби і взаємної гостинності». Солон відповідав, що краще заводити дружбу в себе вдома. «Так ось, — відповідав Анахарсіс, — ти ж самто вдома, то й уклади з нами союз дружби й гостинності». Солон прийшов у захоплення від його винахідливості; він прийняв його гостинно і деякий час тримав у себе, коли сам уже був громадським діячем і укладав закони. Дізнавшись про

[76] Про долю Анахарсіса в контексті греко-скіфських і греко-варварських контактів взагалі див. коротку, але містку характеристику Ю. В. Андрєєва *(Андреев Ю. В.* Греки и варвары в Северном Причерноморье (Основные методологические и теоретические аспекты проблемы межэтнических контактов) // ВДИ. — 1996. — № 1. — С. 9. Див. також статтю І. Д. Рожанського (*Рожанский И.Д.* Расизм и Древняя Греция /ВИЕТ. —1995. — N2), в якій, попри деяку її ескізність, цікаво прослідковується доля Анахарсіса в історичній традиції: «... если скифы и забыли своего знаменитого соплеменника, — зауважує Рожанський, — греки помнили и поставили его в ряд наиболее знаменитых мудрецов. Не забыло его и последующее человечество. В годы Французской революции барон де Клоотц объявил себя поклонником и последователем Анахарсиса и даже принял его имя. Подобно своему древнему тезке, Анахарсис Клоотц много путешествовал, много видел и знал. В первые годы революции он увлекся идеями свободы, равенства и братства и отказался от своего титула и всех связанных с ним привилегий. Его образованность и неизменное остроумие сделали его одной из колоритнейших фигур первых дней революции. Он говорил, что его религия — космополитизм; на вопрос о его национальной принадлежности Клоотц отвечал: "Я гражданин Вселенной". В конце концов его космополитизм вступил в непримиримое противоречие с национализмом французских патриотов, и Клоотц кончил свою жизнь под ножом гильотины».

це, Анахарсіс почав сміятися над його роботою: він мріє утримати громадян від злочинів і користолюбства писаними законами, які нічим не різняться від павутиння: як павутиння, так і закони, коли попадаються слабкі і бідні — їх утримують, а сильні і багаті вирвуться. На це Солон, кажуть, заперечив, що і договорів люди дотримуються, коли порушувати їх не вигідно ні тій, ні іншій стороні; і закони він так прилаштовує до інтересів громадян, що покаже всім, наскільки краще поступати чесно, ніж порушувати закони. «Однак, — констатує далі Плутарх, — результат вийшов скоріше той, який передбачав Анахарсіс, ніж той, на який сподівався Солон».

Ніби передчуваючи майбутні смути, Солон наостанку провів спеціальний закон, за яким порядок, що встановився в результаті його реформ, мав зберігатися непорушним протягом ста років. Закони, записані на прямокутних дерев'яних таблицях, що поверталися довкола осі (аксонах), та на призматичних стовпах (кірбах [77]), були виставлені, очевидно, на афінському Акрополі[78], де кожен в будь-який час міг з ними ознайомитися. «Рада складала присягу колективну — твердо дотримуватися Солонових законів, а кожен з фесмофетів присягав окремо на агорі[79] біля каменю, заявляючи, що коли він порушить щонебудь в цих законах, то посвятить богові в Дельфах

[77] Детальніше щодо аксонів та кірб див. спеціальні дослідження: *Rhodes P. J.* Kyrbeis / Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Herausgegeben von Hubert Cancik und Helmuth Schneider. Altertum. — Bd. VI. Iul - Lee. Stuttgart & Weimar: Verlag J. B. Metzler. - 1999. - S. 998; *StroudR. S.* The axones and kyrbeis of Drakon and Solon / University of California publications. Classical studies. Berkeley: Univ. of Calif. Pr., 1979. — V 19. — P. 62.

[78] Так у більшості сучасних досліджень, у яких таке розміщення кірб пояснюється прагненням Солона надати законам сакрального характеру. Аргументацію щодо цього див. особливо: *Туманс Х.* Рождение Афины. — С. 238 прим. 70.

[79] А не на Ареопазі, як сказано вище.

золоту статую, яка дорівнюватиме його зросту», — розповідає Плутарх (*Plut.* Solon. XXV) [80].

Проте реальності суспільно-політичної ситуації в Афінах виявилися складнішими. Громадяни не зуміли оцінити зусилля Солона: консервативно налаштована знать прагнула повернути собі втрачені привілеї; кредитори були розлючені втратою грошей, відданих у позику під «застави»; простонароддя розчарувалося в очікуванні тотального перерозподілу багатств і конфіскацій, тотальної зрівнялівки в усьому [81]. Притишена реформуванням смута (за термінологією Арістотеля στάσις) спалахнула з новою силою. її перші симптоми проступили відразу ж по завершенні реформ, коли Солон вже склав повноваження архонта, номотета і діаллакта, а незадоволені втратили ілюзію щодо можливості укладення нових законів, які б відповідали їх очікуванням. «Коли Солон влаштовував поліс таким чином, — пише Арістотель (*Arist.* Athen. Pol. XI), — до нього почали раз-по-раз звертатися з докучливими розмовами з приводу законів, одні пункти засуджуючи, і розпитуючи щодо інших» [82].

[80] κοινὸν μὲν οὖν ὤμνυεν ὅρκον ἡ βουλὴ τοὺς Σόλωνος νόμους ἐμπεδώσειν, ἴἴδιον δ' ἕκαστος τῶν θεσμοθετῶν ἐν ἀγορᾷ πρὸς τῷ λίθῳ, καταφατιζων, εἴ τινα παραβαίη τῶν θέσμων, ἀνδριάντα χρυσοῦν ἰσομέτρητον ἀναθήσειν ἐν Δελφοῖς.

[81] Пор. перерахування незадоволених результатами реформ Солона у Арістотеля (Arist. Athen. Pol. XIII. 3) і коментар до цього у: *Зельин К.К. Борьба политических группировок... — С.* 73-74, з загальним висновком: «Интересны замечания [Арістотеля. — В.С.] относительно недовольных реформой Солона (отменой долговых обязательств) - их нет у Геродота; но представляют ли они отзвуки старинной традиции или же лишь «умозрительные» соображения позднейших авторов, можно решить также только на основании изучения всей истории рассматриваемого периода, и прежде всего реформ Солона, а не только на основании формулировок, находимых нами в 12-й и 13-й главах трактата»).

[82] Διατάξας δὲ τὴν πολιτέιαν ὅνπερ εἴρηται τρόπον, ἐπέιδὴ προσιόντες αὐτω περὶ τῶν νόμων ἠνωχλουν, τὰ μὲν ἐπιτιμῶντες τὰ δὲ ἀνακρίνοντες.

«Важко у справах великих догодити відразу ж усім», — відповів у своїх віршах незадоволеним співгромадянам Солон (*Plut.* Solon. XXV) і, зіславшись на торгові інтереси та допитливість (θεωρία), випросив дозвіл покинути Аттику на десять років, а ті на цей час зобов'язувалися не порушувати встановлених ним законів[83].

За античними переказами [84], у своїх мандрах по світу Солон відвідав Єгипет, де вів бесіди з найученішими жерцями

[83] У Геродота *(Hdt.* 1. 29) йдеться про те, що Солон після видання законів і задля їх непорушності на десять років покинув Афіни «під приводом θεωρία» (Σόλων ἀνὴρ Ἀθηναῖος, ὃς Ἀθηναίοισι νόμους κελεύσασι ποιήσας ἀπεδήμησε ἔτεα δέκα, κατὰ θεωρίης πρόφασιν ἐκπλώσας, ἵνα δὴ μή τινα τῶν νόμων ἀναγκασθῇ λῦσαι τῶν ἔθεο). Подібна термінологія утримана і в Арістотеля *(Arist.* Athen. Pol. XI), який зауважує при цьому, що Солон не вважав, що має право на тлумачення виданих ним законів і тому вдіправився до Єгипту — «як у торгових справах, так і задля θεωρία» — (κατ᾽ ἐμπορίαν ἅμα καὶ θεωρίαν), і тільки у Плутарха називає привід для від їзду з Афін нейтральний — необхідність для Солона, як для власника корабля, подорожувати (πρόσχημα τῆς πλάνης τὴν ναυκληρίαν ποιησάμενος ἐξέπλευσε). Увесь контекст Геродота та Арістотеля дозволяє й тут угледіти певний сакральний момент, оскільки термін θεωρία може означати не тільки допитливсть у значенні прагнення огледіти щось нове чи то подоружувати для ознайомлення з чужими країнами, але ще й посольство релігійного характеру. Якщо сприйняти останнє потрактування цього терміну, то вийде, що Солон покидає Афіни в якості теора, для виконання теорії — священного посольства від імені поліса (тому він і заручився підтримкою афінян!), на час якого Афіни мали перебувати в сакральній чистоті і не порушувати нічого з установлених законів та нових порядків (такий дискурс проблеми див. уже згадувану працю Джеймса Кера: *Ker J.* Solon's Theôria ...).

[84] Звичайно, у пізнішій традиції чудернацьким чином перемішалися реальні події з вигадкою, історичні постаті найрізноманітніших епох, часто навіть ті, які просто з огляду на їх неспівіснуванні в часі (а інколи і в просторі) зустрічатися між собою не могли. Характерним у цьому зв'язку є історія про зустріч Солона з Крезом. У даному

Геліополя і Саїса; від них він нібито-то почув, серед іншого, і сказання про Атлантиду та її зв'язок з Афінами [85] — сказанням, яке пізніше використав його далекий нащадок

випадку ми маємо справу з намаганням традиції сконструювати черговий діалог між мудрецем і тираном, прецедентом якого, по справедливому твердженню С. Трусделла (*Truesdell S. Brown.* Solon and Croesus (*Hdt.* 1.29) // The Ancient History Bulletin. 1989. — V. 3,1. — P. 4 not. 6), є діалог Агамемнона та Калхаса (*Hom.* Il. 1. 101-120). Неможливість такого діалогу з огляду на те, що Солон не міг відвідати Сарди пізніше 570, а Крез не міг там бути раніше 560 року, нічого не важить (пор. до цього також відповідний коментар А. О. Білецького: Примітки / Геродот.). В основі новели Геродота і дійсно може знаходитись усна традиція, яка, про що писав ще Едуард Мейєр (*Meyer Ed.* Geschichte des Altertums. 5-te Aufl. Vol. 3. — Darmstadt, 1975. — S. 168, n.1), на час Геродота вже повністю сформувалася. Усна ж традиція не незмінна, пам'ять про неї - тільки матриця, при передачі її, особливо на письмі, міняється послідовність викладу: «Память человека не просто воспроизводит события, но творчески воссоздает их; при длительной передаче факт становится не фактом, а фикция превращается в факт». Біографічні неузгодження в традиції щодо Солона стали об'єктом і спеціального дисертаційного дослідження (нажаль, для нас воно залишилося недоступним): *Markianos Sophocles S.* Biographical discrepancies in the Solonian tradition. — Cincinnati, Ohio Univ. Diss., 1970. Ann Arbor, Mich.: Univ. Microfilms Internat., 1984. — XI, 211 Bl.

[85] Не вдаючись до розгляду цього заплутаного питання, скажемо тільки, що останні розкопки в Тірінфі, які засвідчують факт раптового землетрусу та повені поміж періодами Пізнім Елладським III B 2 та Пізнім Елладським III C 1, дозволяють деяким дослідникам вбачати в цих катаклізмах першопричину міфу про Атлантиду: з античною грецькою цивілізацією в такому випадку кореспондується Ахейська Греція, а з Атлантами, очевидно, Троя. Відгомін про троянську війну як про космічну катастрофу, у такому випадку, через різноманітні передачі та посередництва міг попасти до Єгипту, а вже звідти був повернений у зовсім зміфологізованому вигляді до Афін (докладніше про ці гіпотези див.: *Zangger E.* Plato's Atlantis account: a distorted recollection of the Trojan War // OJA. — 1993. — V. 2, 1. — P. 77-87).

Платон [86]. На Кіпрі Солон, як радник місцевого царька, став ініціатором вибудови нового міста, названого ніби-то на його честь Солами, а в Сардах зустрівся з казково багатим царем Лідії, Крезом (Кройсосом) [87]. Волелюбний Солон у цьому зв'язку виступає в традиції носієм кращих еллінських моральних якостей — розважливості, поміркованості, незалежності в судженнях тощо. Він не запопадає перед могутнім і багатим Крезом, відразу ж помітивши його дріб'язкове марнославство і відсутність духовних інтересів. Коли той, явно хизуючись своїми багатствами, запитує, хто, на його думку, найщасливіший, то очікуваної відповіді не отримує: Солон називає в числі щасливців будь-кого, але не

[86] Як справедливо відзначає Зельїн, саме в оповідях Плутарха про мандри Солона після реформ найповніше для історичної традиції проступає мудрість афінського реформатора (див.: *Зельин К.К.* Борьба политических группировок... — С. 79). Пор. до цього: *Cortina F.* Pítac ...

[87] Щодо зустрічі Солона з Крезом у Геродота як однієї з новел, logoi, метою яких було дати історію відносин Азії та Європи, Сходу та Еллади, див.: *JacobyF.* Herodotos / RE. — Suppl. — Bd. II. — 7. — St. 283-326. Щодо особливостей стилю Геродота див. також: *Aly W.* Volksmärchen und Novelle bei Herodot und seinen Zeitgenossen. 2-te Aufl. — Göttingen, 1968. — S. 18 ff. (щодо походження основних logoi Геродота); 32ff. (щодо використання Геродотом цього терміну в зв'язку з історією про зустріч Солона та Креза). У російськомовній літературі див. особливо: *Доватур А. И.* Повествовательный и научный стиль Геродота. Л.: Изд. ЛГУ, 1957 і особливо: *Зельин К.К.* Борьба политических группировок... — С. 41-53, з посиланнями на спеціальні дослідження цієї теми, серед яких відзначимо: *Hellmann F.* Herodotos Kroisos-Logos. Berlin, 1934. Серед новішої іноземної літератури див. уже згадувану статтю С. Трусделла, спеціально присвячену аналізу цієї новели Геродота, а також порівняно недавнє дослідження С. Шапіро: *(Shapiro S. O.* Herodotus and Solon // Classical Antiquity. — 1996. — V. 15. — 2. - P. 348 - 364) та Алана Дюплуа *(Duplouy A.* L'utilisation de la figure de Crésus dans l'idéologie aristocratique athénienne: Solon, Alcméon, Miltiade et le dernier roi de Lydie // AC. — 1999. — V. 68. — P. 1-22.

Креза, — адже щасливою можна назвати лише ту людину, якій бог пошле щастя до самого кінця життя: «називати ж щасливою людину при житті, коли вона ще підвладна небезпекам, — це все одно, що проголошувати переможцем і увінчувати вінком атлета, котрий ще не скінчив змагання: це справа непевна, позбавлена будь-якого значення [88]. Розгніваний Крез холодно попрощався з Солоном, а Езоп, що теж тоді перебував у Сардах, сказав, бажаючи йому дати пораду: «З царями, Солоне, треба говорити або якомога менше, або якомога солодше». «Ні, клянусь Зевсом, — заперечив Солон, — або якомога менше, або якомога краще!». Дуже скоро Крезу довелося на власному досвіді переконатися в справедливості слів Солона. Щастя зрадило йому. В битві з мідійським царем Кіром він втратив своє військо і сам попав у полон. За наказом Кіра його присудили до страшної страти — спалення живцем. Ось тоді, вже прикутий до стовпа на багатті, Крез згадав про мудре застереження Солона, — згадав і з гіркотою вигукнув тричі: «О, Солоне!». Зацікавлений Кір звелів запитати, до кого це в найстрашніший для себе час звертається Крез. Дізнавшись же про мудрі слова Солона, мідійський цар і собі задумався про мінливість долі і про те майбутнє, яке, хтозна, може чатує й на нього... Він звелів розкувати Креза, зробив його своїм постійним радником, дарувавши життя і багатства. «Так прославився Солон: одним словом своїм одного царя спас, іншого врозумив», — резюмує Плутарх, у якого й наводяться всі ці історії (*Plut.* Solon. XXVI — XXVIII).

[88] Пор. до цього розмірковування Арістотеля: «Може, тоді взагалі нікого не слід вважати щасливим, доки він живе, а треба, по Солону, «споглядати кінець» (τέλος ὁρᾶν)? Якщо ж дійсно визнати таке, то чи не стає щасливою [людина] лише після того, як помре? Чи це все-таки безглуздо в усіх відношеннях, а особливо для нас, коли ми визначаємо щастя як деяку діяльність? Якщо ж ми не називаємо померлого щасливим і Солон мав на увазі не це, а те, що безпечно (ἀσφαλῶς) визнати людину блаженною можна лише тоді, коли вона вже поза злом і нещастям, то й у цьому випадку [міркування буде] дещо спірним» (*Arist.* Eth. Nic. 1100 a 10-18).

11.3. ТИРАНІЯ ПЕЙСІСТРАТА І ПЕЙСІСТРАТИДІВ

Сподівання Солона, що за час його відсутності афіняни звикнуть до законів, не справдилися, і це також є непрямим свідченням кризи традиційного патріархального устрою і пов'язаних з ним релігійно-етичних установлень. Смута в Афінах дедалі посилювалася, так що в 589 і 584 роках через неї не змогли навіть провести вибори до колегії архонтів і встановилася *ἀναρχία* [89]. Згодом же обраний архонтом Дамасій (***Arist***. Athen. Pol. XIII. 1-2) утримував владу понад усталений термін, — впродовж двох років і двох місяців замість одного року, — аж поки не був усунений силою [90]... На 581/580 р. також була порушена традиція заміщення цієї важливої магістратури— замість 9 було обрано 10 архонтів: 5 — з евпатрідів, 3 — з агройків і 2 — з деміургів. Очевидно, це представництво в колегії архонтів, хоча й мусило вибудовуватися на цензовому принципові Солона, значною мірою віддзеркалювало реальності досолонової суспільно-політичної градації [91]. !нколи таке представництво

[89] Як зауважує Арістотель (*Arist*. Athen. Pol. XIII. 1), τῷ δὲ πέμπτῳ μετὰ τὴν Σόλωνος ἀρχὴν οὐ κατέστησαν ἄρχοντα διὰ τὴν στάσιν, καὶ πάλιν ἔτει πέμπτῳ διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν ἀναρχίαν ἐποίησαν.

[90] З приводу архонства Дамасія як своєрідного прологу до тиранії Пейсистрата див. *Stahl. Aristokraten und Tyrannen...* - S. 159, 177 f., який тут загалом слідує розумінню цього епізоду в класичній праці Гельмута Берве *(Berve H.* Die Tyrannis bei den Griechen. — München: Beck, 1967. — Bd. I-II; є російськомовний переклад в одному томі: *Берве Г.* Тираны Греции. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1997). Щодо труднощів точного датування подій, що трапилися в Афінах безпосередньо після проведення Солоном реформ, див. спеціально: *Бузескул В.П.* Афинская полития Арістотеля как источник для истории Афин до конца V века. — Харьков, типография Зильберберга, 1895. — С. 355 сл.

[91] Подібним чином трактує цей факт А. І. Доватур (*Доватур.* Феогнид... — С. 60), тоді як Г. Берве вбачає в обранні десяти архонтів спробу убезпечити Афіни від загрози тиранії *(Берве.* Тираны Греции. — С. 61).

пов'язують з боротьбою трьох суспільно-політичних угрупувань, чи партій які визначилися в період смути [92].

Тут немає необхідності зупинятися на такій очевидній істині, що античні партії в жодному разі не можна плутати з партіями сучасного типу [93] — ні з огляду на зміст (хоча тут потрібно бути обережним і не доходити до повного заперечення — втім, це питання особливе і потребує більш грунтовного і більш спеціального аналізу, ніж те зауваження, яке я можу собі тут дозволити), ні тим паче з огляду на форму: звичайно, ні про якусь організаційну структуру, ні про апарат, ні про інші характерні риси політичних партій як соціально політичного організму не може бути й мови. Але й їх спорідненість з суспільно-політичною боротьбою цієї доби не викликає сумнівів. На користь цього свідчить вже сама термінологія, використовувана Геродотом і, особливо, Арістотелем для опису цього явища. Як сказано вище, партії визначаються словом στάσεις — у nominativus pluralis, від στάσις — nominativus singularis, котре (στάσις) означає загалом розбрат, смуту, а у Арістотеля — ще й усобиці з метою зміни політичного устрою (πολιτεία) [94]. Другим же своїм значенням слово στάσις у Арістотеля вказує на «угрупування громадян, що виникло в зв'язку з прагненням до зміни політичного устрою, до боротьби за владу (Arist. Athen. Pol. XIII. 2-3)» [95].

---

[92] Найбільш детальний аналіз проблеми смути в Афінах після реформ Солона і активізації трьох партій («Drei-Parteien-Geschichte») див.: *Stahl* Aristokraten und Tyrannen... — S. 56-105; там же див. огляд джерел, історію дослідження проблеми та її стан у сьогоднішній спеціальній літературі.

[93] Див щодо цього аргументовано, з наведенням численних робіт: *Зельин.* Борьба политических группировок... — С. 10-11, 70-71; пор. до цього в російськомовній історіографії: *Фролов Э.Д.* Политические лидеры афинской демократии // Политические деятели античности средневековья и нового времени. Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. — С. 21.

[94] Тут і далі детальний аналіз термінів див.: *Зельин К.К.* Борьба политических группировок. — С. 71-72.

[95] *Зельин К.К.* Борьба политических группировок. — С. 71.

За свідченнями Геродота (*Hdt.* I. 59) і Арістотеля (Athen. Pol. XIII), найбільш активними учасниками цієї боротьби виступали паралії, на чолі зі згадуваним уже Мегаклом, і педіеї, очолювані Лікургом з впливового роду Етеобутадів (στασιαζόντων τῶν παράλων καὶ τῶν ἐκ τοῦ πεδίου Ἀθηναίων). Лише згодом, по Геродоту, в боротьбу, задумавши стати тираном, втручається Пейсістрат; він і створює третє угрупування (τρίτην στάσιν) зі своїх прибічників (στασιώτας) з числа гіперакріїв (чи діакріїв, як у Арістотеля) [96].

Назви цих угрупувань звичайно пов'язують з певними регіонами Аттики, інтереси населення, землевласників чи аристократичних лідерів яких вони, очевидно, представляли. Локалізація цих регіонів, попри інтенсивні дослідження питання [97], залишається дискусійною ще й сьогодні. Так, назва педіеї (від грецького τὸ πεδίον — *рівнина)* зазвичай асоціюється з тими політами, чиї землеволодіння, а отже й інтереси, були пов'язані з внутрішніми родючими рівнинними районами. На той час Педіея, очевидно, охоплювала афінську рівнину в долині нижньої і середньої течії Кефіса поміж невисокими хребтами Егалея та Гіметта, рівнину Тріасійської долини, а після об'єднання Елевсіну з Афінами— ще й рівнину Елевсінську. Ці рівнини, хоча й не утворювали

[96] У Плутарха (*Plut.* Sol. XIII) вказані три партії з'являються одночасно і значно раніше — принаймні, ще з часів подолання Кілонової смути, що ставить під сумнів точність його свідчень стосовно даного питання. Проте й просто відкидати факти, що наводяться у Плутарха при описі сучасних Солонові подій, як це нерідко робиться в науковій літературі (див., особливо: *Зельин К.К.* Борьба политических группировок. — С. 81-82, але пор.: 86-88, 89!), теж неконструктивно. Боротьба партій виростає зі смути, в якій перебувала Аттика з давніх часів, оформлення ж ворогуючих сторін у скільки-небудь систематизовані групи могло (і навіть мусило) розтягнутися у часі.

[97] Про історію цих досліджень, з XIX ст. починаючи, див. особливо другу главу праці К.К. Зельїна *(Зельин К.К.* Борьба политических группировок. — С. 93-115).

замкнутого простору, все ж складали певну єдність і відмежовувалися від двох інших частин Аттики гірськими хребтами Гіметта, Парнета та Пентелікона. З Паралією їх зв'язувала дорога через Паллену а з Діакрією — через Декелеєю.

Під «параліями» (від ἡ παραλία — *узбережжя)* цієї доби розуміють жителів узбережжя Саронічної затоки і, часто, власне міста Афін (разом з морським портом Піреєм — особливо згодом), — тобто максимально орієнтованих на розвиток товарного господарства землеробів, моряків, рибалок, ремісників, купців тощо прибережної Аттики — тобто тієї частини суші, «...яку мореплавець може бачити, здійснюючи плавання вздовж берега (періпл)»[98]. Першопочатково і аж до кінця VI ст. включно Паралія являла собою не все узбережжя, як це буде після реформ Клісфена, а лише південну частину Аттики. її кордони визначалися природними, а можливо і економічними умовами місцевості. На півночі та північному заході давня Паралія відділялася від інших частин Аттики невисокими гірськими хребтами — Пентеліконом та Гіметтом, між якими пролягла долина (сучасна Месогія, від давньогрецького η μεσόγεια — «внутрішня земля»), що взагалі не мала виходу до моря. На південь від цієї долини знаходилися гори Лавріону, багаті на поклади срібла та свинцю, які почали розроблятися ще принаймні в VII ст. до Р.Х. [99].

Діакрії (чи гіперакрії, як у Геродота) ототожнюються з широким соціальним спектром — від мешканцями східних гірських районів Аттики (бідних селян, батраків, пастухів), збіднілих орендарів і робітників копалень Лавріону, нижчих верств ремісничого і торгового міського демосу — і аж до збіднілих аристократичних сімей чи окремих їх представників. жителями давньої Діакрії (ἡ διακρία). Щодо розуміння

[98] *Зельин К.К.* Борьба политических группировок... — С. 102, з посиланням на А. Мільгофера.

[99] Детальніше див.: *Зельин К.К.* Борьба политических группировок. — С. 104.

точного значення цього терміну серед дослідників і сьогодні немає єдиної думки. Найбільш розповсюдженою є точка зору, за якою під Діакрією мається на увазі північно-східна частина Аттики — морське узбережжя напроти Евбеї (від кордону з Беотією до Браврона включно), а також гірська область Пентелікон, що тягнулася від цього узбережжя в глибину Аттики. Таким чином, до складу Діакрії могли входити згадувані вище Ἐπακρία χώρα, Тетраполіс з Марафоном включно, деякі поселення південно-східної частини Парнета (Декелея та Афідна) тощо.

Боротьба між цими угрупуваннями реконструюється різними дослідниками по-різному. Найрозповсюдженішими з цих реконструкцій є три: *1) конституційно-політична; 2) соціально-економічна; 3) регіоналістична* [100]. Прибічники конституційно-правової реконструкції вважають, що угрупування боролися в кінцевому рахунку за визначення певної конституційної моделі, політичного ладу, який визначатиме життя афінського полісу: педіеї — за відновлення аристократичного досолонівського ладу; паралії — за Солонову конституцію; діакрії — за подальшу демократизацію Афін. Представники соціально-економічної' реконструкції (з якими найбільше узгоджуються роботи більшості радянських антикознавців і взагалі вчених, що виходять з Енгельсового розуміння походження афінської держави) виводять боротьбу угрупувань з особливостей суспільно-економічного розвитку Афін, прискореного реформам Солона. Згідно з цією реконструкцією, педіеї мали б представляти інтереси великих землевласників-аристократів і репрезентувати консервативне начало; паралії — це представники торгово-промислових верств, взагалі — тих, хто був зацікавлений в інтенсифікації економіки і утвердженню нових, Солонових

[100] Див. детальніше про це: *Stahl. Aristokraten und Tyrannen...* - S. 69-77. У радянській історіографії найповніше проаналізована історія вивчення цього питання у: *Зельин К.К.* Борьба политических группировок. — С. 7-93.

порядків; діакрії ж — це всі незадоволені бідні і збіднілі верстви населення, головним чином, низи сільського — але й міського демосу також. Нарешті, представники регіоналістичної реконструкції вбачають у боротьбі угрупувань головним чином протистояння аристократичних особистостей, чи й цілих аристократичних сімей-ойкосів (ще частіше — аристократичних родів) центрального регіону (Афін і округи) та регіонів периферійних. Аристократичні вожді угрупувань (Лікург, Мегакл, Пейсістрат) опиралися на підтримку керованих ними регіонів, звідки вони й походили. В основі конфлікту між цими аристократами лежить аттичний сінойкізм, який означав поступову централізацію аттичної аристократії: перш за все — в результаті заснування центральної аристократичної ради та інших інститутів в Афінах, контроль над якими захопила центральноаттична знать. Водночас, регіональні традиції і усвідомлення регіонами (вірніше — їх вождями, місцевою знаттю) своєї самостійності ще довго залишалися живучими. Конфлікт між регіональною знаттю за місце, яке вона мала зайняти в афінському полісі, за контроль над центральними органами влади і знаходився в основі мути — боротьби політичних угрупувань регіональних лідерів — Лікурга, Мегакла і Пейсістрата. Як сформулював один з найвідоміших представників цієї реконструкції, американський антикознавець Р. Сілі: «… регіоналізм — це ключ до політичної історії архаїчних Афін.., класова ж боротьби не надає такого ключа»[101].

На наш погляд, боротьба політичних угрупувань в Аттиці за своєю формою (але тільки за формою!) самим сучасникам здавалася логічним продовженням вже звичного аристократичного агону, лише притишеного реформами Солона. Аристократичні лідери переслідували в цій боротьбі перш за все власні інтереси. Проте після Солона вони все більше

[101] «... regionalism is the clue to the political history of archaic Athens..., … .class-struggles do not provide the clue» *(Sealey R.* Regionalism in archaic Athens // Historia. — 1960. — Bd. 9. — P. 169).

мусили маскувати свої справжні наміри демагогією, апеляціями до ідей законності, справедливості, суспільного загальнообщинного блага. А таким чином через цю боротьбу і в цій боротьбі поступово, майже самохіть реалізувалися й інтереси громадянської общини в цілому, пробивали собі дорогу прогресивні тенденції суспільно-політичного та економічного розвитку післясолонових Афін.

Найбільш вправним у суспільно-політичній демагогії виявився Пейсістрат [102]. Він був вихідцем з ахейських мігрантів — з периферійного роду Нелеїдів, що виводив своє походження від сина бога Посейдона і Тіро, Нелея — батька Нестора, царя Пілоса в гомерівських поемах. Якийсь Пейсістрат (очевидно, предок тирана) був архонтом в 669/668 р. Після реформ Солона Пейсістрат уже досяг певної популярності в Афінах і навіть став на чолі гіперакріїв чи діакріїв. Проте годі йому було й тягатися з впливовими лідерами педіеїв та параліїв, Лікургом і Мегаклом: поруч з ними Пейсістрат завжди мав менше шансів законними шляхами добитися владних повноважень і зверхності в Афінах; душа ж його, — як пише Плутарх (*Plut.* Solon, 29), — була сповнена любові до лідерства і прагнення тиранії. Розуміючи всю безнадійність відкритого змагання із впливовими політиками, він вдається до хитрощів, на які і завжди був великим майстром. В момент, коли смута і внутрішня нестабільність в Афінах сягнула крайньої межі, Пейсістрат влаштував справжнісіньку виставу: поранивши себе та своїх мулів, на возі в'їхав він до агори і заявив ошелешеному народові, що вороги чинять замах на нього через його політичні переконання [103]. Очевидно, ситуація була

[102] Огляд біографії Пейсістрата, серед іншого і досить повно, див.: *Бервє.* Тираны Греции. — С. 63 слл., а в вітчизняній історіографії — статтю М. В. Скржинської (*Скржинская М.В.* Устная традиция о Писистрате // ВДИ. — 1969. — № 4).

[103] Дуже показово, що перед цим епізодом Плутарх розповідає про останні роки Солона та його любов до дозвілля, яка проявилася і в

спланована заздалегідь: відразу ж якийсь Арістіон [104] (за іменем — з аристократів) вніс пропозицію про надання Пейсістрату спеціальних охоронців — і народ з ентузіазмом проголосував за це (*Arist.* Athen. Pol. 14, 1).

Лише престарілий Солон, — що задовго до того повернувся з своїх мандрів і проводив час не тільки в приємних бесідах та дружніх сімпосіонах, а й у намаганні притишити смуту, заперечував проти рішення народних зборів: він добре розумів справжні наміри Пейсістрата. Бажаючи присоромити співгромадян, Солон заявив, що одних він переважає розумом, а інших — мужністю: розумом переважає тих, хто не знає, що Пейсістрат прагне тиранії, мужністю — тих, хто знає це, але мовчить. «Оскільки ж словами, йому, — пише Арістотель (*Arist.* Athen. Pol. 14, 2) — переконати не вдалося, то він виставив зброю перед дверима і говорив, що допоміг батьківщині по мірі своїх сил... і що чекає того ж і від інших» [105].

Після постанови екклесії, фактично при підтримці демосу, що складав її більшість, Пейсістрат відкрито вербував охоронців, озброєних дубинами (палями), привчав громадян до свого екстраординарного становища (агітація проголошувала

відвідуванні ним постановок Феспіда. Засудження Солоном тієї атмосфери видовища, а отже і лицедійства, що, на його думку, знаходить свій відбиток у любові афінян до інсценувань Феспіда, викликає в читача Плутарха аналогії між театралізованими постановками драматурга та вчинком Пейсістрата. З новішої літератури див. аналіз цієї історії у: *Meier M.* Peisistratos auf dem Thespis-Karren: die Geschichte von Solon und Peisistratos im Spiegel einer kaiserzeitlichen Deutung // WJA. — 1999. — Bd. 23. — S. 181-188.

[104] Особа цілком історична, про що свідчить знайдена стела з його, очевидно, іменем - на це звертає увагу Зельїн К.К., посилаючись на коментарі до Геродота У. Гау та Дж. Уелса (див.: *Зельин К.К.* Борьба политических группировок... — С. 92).

[105] ἐπεὶ δὲ λέγων [οὐκ ἔ]πειθεν, ἐξαράμενος τὰ ὅπλα πρὸ τῶν θυρῶν, αὐτὸς μὲν ἔφη βεβοηθηκέναι τῇ πατρίδι, καθ᾽ ὅσον ἦν δυνατός … ἀξιοῦν δὲ καὶ τοὺς ἄλλους ταὐτὸ τοῦτο ποιεῖν.

його «предстоятелем» народу-демосу [106]), а в 560 р. до Р.Х. захопив Акрополь. Так в Афінах була встановлена тиранія Пейсістрата, яка тривала (з перервами!) аж до його смерті в 527 р. до Р.Х.

Перша тиранія Пейсістрата проіснувала недовго. Вже на шостий рік його правління Лікург і Мегакл об'єднаними сила ліквідували тиранічний режим, а самого Пейсістрата вигнали за межі Аттики. Проте на дванадцятий рік після цього сам Мегакл Алкмеонід, поставлений супротивниками в безвихідь, заключив союз з вигнанцем, скріплений шлюбом останнього з дочкою Мегакла, і сприяв його поверненню до Афін. Розпустивши попередньо поголос, ніби-то Афіна збирається повернути Пейсістрата, змовники знайшли красиву, струнку дівчину, — продавщицю квітів по імені Фія, спорядили її подібно до богині і ввели в місто разом з тираном[107]. «І Пейсістрат, — розповідає Геродот (*Hdt.* I. 60), — в'їжджав на колісниці, на якій поруч з ним стояла ця жінка, а жителі міста зустрічали їх, простилаючись ниць у захопленні» [108].

Друга тиранія Пейсістрата тривала вже майже сім років, аж поки тиран не мусив тікати з Афін, — він порушив угоду з Мегаклом, знехтувавши його дочкою. «Оскільки в нього були вже дорослі сини, та й, крім того, Алкмеоніди вважалися нечестивцями (відлуння «Кілонової скверни» Алкмеонідів! —

[106] Щодо терміну «предстоятель» (προστάτης) і «предстоятельство» (προστασία) в античних джерелах див. особливо детальний аналіз: *Зельин К.К.* Борьба политических группировок... — С. 124-130.

[107] Ця майже анекдотична історія по-різному трактується новими дослідниками і, попри всю її анекдотичність, приймається як цілком достовірна (див., напр.: *Зельин К.К.* Борьба политических группировок... — С. 45, з посиланнями на *Aly W.* Volksmärchen... — S. 41).

[108] οἱ μὲν δὴ ταῦτα διαφοιτέοντες ἔλεγον• αὐτίκα δὲ ἔς τε τοὺς δήμους φάτις ἀπίκετο ὡς Ἀθηναίη Πεισίστρατον κατά γει, καὶ οἱ ἐν τῷ ἄστεϊ πειθόμενοι τὴν γυναῖκα εἶναι αὐτὴν τὴν θεὸν προσεύχοντό τε τὴν ἄνθρωπον καὶ ἐδέκοντο Πεισίστρατον.

В.С.), то Пейсістрат, — пише Геродот (*Hdt.* I. 61), — не бажаючи мати дітей від цієї нової дружини, жив з нею не так, як належно було б по закону. Спочатку дружина приховувала це, але згодом, чи то відповідаючи на розпитування матері, чи може й без них, розказала їй, а та своєму чоловікові. Той прийшов в обурення, вбачаючи в цьому зневагу з боку Пейсістрата[109]. В гніві він негайно примирився зі своїми супротивниками» [110].

Рятуючись, Пейсістрат змушений був терміново покинути Аттику, — не покидаючи, щоправда, намірів повернутися знову. На сімейній раді, влаштованій в Еретрії (о. Евбея), було ухвалено продовжувати боротьбу за реставрацію тиранічного режиму; особливо рішуче виступав за це старший син Пейсістрата, Гіппій. Але перш ніж їхні наміри здійснилися, пройшло не менше десяти років.

Ставку на цей раз було зроблено не на підтримку демосу і прибічників в Афінах, а на військову силу. Поправивши свій

[109] В. Алі, коментуючи новелу Геродота щодо ненависті Алкмеонідів до Пейсістрата через його нехтування дочкою, вважає її відлунням «справжньої плітки» і через це — безумовно історичною (див.: *Зельин К.К.* Борьба политических группировок. — С. 45). Саме зауваження Геродота про те, що Пейсістрат жив з донькою Мегакла ou kata nomon, аналізує В. Гобен, який вважає це не звинуваченням у сексуальних збочинах Пейсістрата, але апеляцією до закону Солонової конституції, який регламентував подружні відносини в афінському суспільстві (див.: *Hoben W.* Zur missglückten Eheverbindung des Peisistratos mit der Tochter des Megakles (Herod. 1, 61, 1) // Gymnasium. — 1997. — Bd. 104. — 2. — S. 157-163.

[110] Οἷα δὲ παίδων τέ οἱ ὑπαρχόντων νεηνιέων καὶ λεγομένων ἐναγέων εἶναι τῶν Ἀλκμεωνιδέων, οὐ βουλόμενός οἱ γενέσθαι ἐκ τῆς νεογάμου γυναικὸς τέκνα ἐμίσγετό οἱ οὐ κατὰ νόμον. τὰ μέν νυν πρῶτα ἔκρυπτε ταῦτα ἡ γυνή, μετὰ δέ, εἴτε ἱστορεύσῃ εἴτε καὶ οὔ, φράζει τῇ ἑωυτῆς μητρί, ἡ δὲ τῷ ἀνδρί. τὸν δὲ δεινόν τι ἔσχε ἀτιμάζεσθαι πρὸς Πεισιστράτου. ὀργῇ δὲ ὡς εἶχε καταλλάσσετο τὴν ἔχθρην τοῖσι στασιώτῃσι.

фінансовий стан за рахунок золотих і срібних копалень, якими він володів у Пангеї (Фракія), Пейсістрат навербував загін найманців і з ними повернувся в Еретрію, де йому надали допомогу місцеві авторитети — так звані «вершники», що саме перебували там при владі. Відгукнулися на прохання Пейсістрата й інші поліси Еллади — найбільшу фінансову підтримку виявили Фіви, з Аргосу прибув загін найманців, а Лігдамід з о. Наксосу не тільки допоміг грішми та людьми, але й сам волонтером приєднався до загонів. Кістяком цих найманців були, очевидно, молоді аристократи — шукачі пригод і тиранії, яким тісно було в рідних полісах, що, до того ж, подібно до Афін, також роздиралися усобицями (дуже показово, що згодом, уже повернувшись до Афін, Пейсістрат віддячить своїм союзникам: його війська захопили о. Наксос і утвердили там тираном Лігдаміда).

На одинадцятий рік після вигнання, тобто близько 532 р. до Р.Х., загони Пейсістрата переправилися з Евбеї в Аттику, і першим місцем, яке вони захопили, став Марафон, розташований на території діакріїв. Тут сили Пейсістрата зросли: коли вони стояли табором у Марафоні, до вигнанців приєдналися, — за Геродотом (*Hdt.* I. 62), — «їхні прибічники як з міста, так і з сіл, люди, яким тиранія була милішою, ніж свобода» Таким чином, значну частину війська Пейсістрата тепер складали громадяни післясолонових Афін: частково — аристократи типу згаданого Арістіона, але в масі своїй це були, здається, вихідці з простонароддя: усі ті, кому обридли усобиці і нестабільність, всі ті, хто покладав свої сподівання на правління «сильної руки».

У вирішальній битві при храмі Афіни в Паллені, що розмежовувала Паралію та Педіею, перемога залишилася за Пейсістратом (*Hdt.* I. 62). Алкмеоніди, що зазнали поразки в їх протистоянні Пейсістрату (принаймні — частина їх), інші

[111] ἐν δὲ τούτῳ τῷ χώρῳ σφι στρατοπεδευομένοισι οἵ τε ἐκ τοῦ ἄστεος στασιῶται ὠπίκοντο, ἄλλοι τε ἐκ τῶν δήμων προσέρρεον, τοῖσι ἡ τυραννὶς πρὸ ἐλευθερίης ἦν ἀσπαστὸτερον.

непримиримі його супротивники (головним чином — аристократи, що не бажали підкорятися одноособовій владі тирана) покинули Аттику. В афінському полісі запанував давно очікуваний широким громадянським загалом мир і спокій, на сторожі якого стояв тиран Пейсістрат.

ІІ. 3 а. СУТЬ ТИРАНІЇ ПЕЙСІСТРАТА

Ранньогрецька тиранія, до якої типологічно належить і тиранія Пейсістрата, виникає в епоху становлення античних грецьких полісів, в умовах, коли суспільство не знаходить сили дійти компромісу та порозуміння [112]. В головних своїх виявленнях вона була спрямована на: по-перше, задоволення глибинної егоїстичної ірраціональної погорди, ὕβρις аристократичної надособистості, яка й спонукала її шукати одноособової влади; і, по-друге, на вирішення насильницькими методами проблем, які об'єктивно виникали перед ще незрілим і нездатним на застосування примусу полісом (в тому числі — на приборкання смути, надмірної активності аристократичних лідерів і суспільно-політичних груп, взагалі — на подолання спротиву процесам утвердження полісних порядків).

Безумовно, це в повній мірі стосувалося й тиранії Пейсістрата. Прийшовши до влади, він задовольняв своє всепоглинаюче прагнення слави і влади — і в цьому проявився перший аспект тиранії. Подолавши же своїх суперників, він силою гарантував у полісі громадянський мир і злагоду, — оскільки ніхто не смів виступати в опозицію тирану, — і в цьому вже проявлявся другий аспект тиранії.

---

[112] Про суть ранньогрецької тиранії в радянській історіографії див. перш за все: *Фролов Э.Д.* Рождение греческого полиса. *Л.*, 1988. — С. 158 слл., з найважливішою літературою. Див. також з дещо інших позицій: *Яйленко.* Архаическая Греция.— С. 180 слл. З неоглядної літератури німецькою, англійською, французькою та іншими європейськими мовами див. вказану вище працю Міхаеля Шталя.

До цих двох аспектів тиранії і зводиться в головних рисах вся внутрішня та зовнішня політика Пейсістрата, а після його смерті — й синів, Пейсістратідів.

В центрі уваги внутрішньополітичних зусиль Пейсістрата стало забезпечення своєї влади в Аттиці, унеможливлення жодних зазіхань на неї. Саме цими міркуваннями в першу чергу обумовлювалося ставлення тирана до різних соціо-професійних груп. Він не був ані послідовним «анти-аристократом», ані безкомпромісним «захисником інтересів демосу». Непримиримі його аристократичні опоненти частково полягли в битвах, частково врятувалися втечею за межі Аттики, а частково, очевидно, усувалися фізично вже після встановлення тиранії: «І Пейсістрат — констатує Геродот *(Hdt.* 1, 64), — став тираном в Афінах, що ж до афінян, то одні з них загинули в боротьбі, а інші разом з Алкмеонідами пішли в вигнання з рідної землі» [113]. Щоб забезпечити собі лояльність інших найвпливовіших сімей, Пейсістрат взяв заручниками синів тих афінян, чия позиція викликала в нього підозру (*Hdt.* 1, 64)[114]. Для нейтралізації ж інших використовувалися підкуп і прилучення до тиранічної влади. Так, як це випливає з фрагмента списку архонтів VI ст. до Р.Х., при Пейсістратідах архонтом-епонімом обирався навіть Клісфен з роду Алкмеонідів, який, очевидно, незадовго до того повернувся з вигнання, а відразу ж після нього — майбутній переможець при Марафоні Філаїд Мільтіад, син олімпіоніка Кімона, ще одного вигнанця, котрий примирився з Пейсістратом і отримав дозвіл на повернення в Афіни, поступившись честю своєї перемоги на користь тирана *(Hdt.* 6, 103) [115]. При

[113] καὶ Πεισίστρατος μὲν ἐτυράννευε Ἀθηνέων, Ἀθηναίων δὲ οἱ μὲν ἐν τῇ μάχῃ ἐπεπτώκεσαν, οἱ δὲ αὐτῶν μετ᾽ Ἀλκμεωνιδέων ἔφευγον ἐκ τῆς οἰκηίης.

[114] … ὁμήρους τε τῶν παραμεινάντων Ἀθηναίων καὶ μὴ αὐτίκα φυγόντων παῖδας λαβών.

[115] Детальніше про Мільтіада з необхідною літературою та джерелами див.: *Ставнюк.* Фемістокл і Афіни. — С. 74 наст.; *він же.*

цьому, від аристократії вимагалося одне — не виявляти самостійної суспільно-політичної активності, яка б порушувала громадянський мир і спокій, не вирізнятися над міру з поміж громадянського загалу, покинути свої погорду й пиху (ὕβρις), монополія на які тепер належали виключно тирану [116]. За цих умов їй гарантувалося місце в тиранії; у разі ж їх порушення — на знать чекали репресії, у кращому випадку — вигнання та конфіскації [117].

Фемистокл и Мильтиад: к вопросу о политическом противоборстве // Вестник МГУ. Сер. № 8. История. № 3. 1988; *він же:* Фемістокл і Мільтіад // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. 2001. №2. — С. 228-233 Для загального розуміння проблеми див.: *Stahl.* Aristokraten und Tyrannen... — S. 106 ff.

[116] Показовою у цьому контексті є тільки-но згадувана поступка на користь Пейсістрата славою перемоги Кімона: «... Кімон, син Стесагора, — повідомляє Геродот *(Hdt.* 6, 103), — був вигнаний із Афін через невизнання тиранії пейсістрата, сина Гіппократа. Цей Кімон, бувши у вигнанні, одержав перемогу в змаганні квадриг в Олімпії і цією своєю перемогою здобув собі славу, як і одноутробний його брат Мільтіад. Пізніше на наступній Олімпіаді він переміг, виступивши з тими ж кобилами, і дозволив оголосити переможцем Пейсістрата, і через те, що він передав честь перемоги Пейсістратові, за його порукою він повернувся на батьківщину».

[117] Про наявність у народжуваному полісі аристократів, які пов'язували з тиранією забезпечення власних інтересів і просто комфортного життя, свідчать, серед іншого, постійні спонукання Солона до встановлення одноособового режиму. Взагалі ж подібні настрої характерні для частини суспільства в усі часи, в усіх народів Так, Тіт Лівій, описуючи настрої римської знаті після ліквідації влади царів і при цьому, звичайно, дуже модернізуючи, зауважує: «3. (1) Хотя никто не сомневался, что со стороны Тарквиниев грозит война, но пришла она позже, чем все думали. А случилось то, о чем не тревожились — свобода чуть не была погублена коварством и изменою. (2) Нашлись среди римской молодежи кое-какие юноши, и не последние по знатности, чьим страстям было больше простору при царях: сверстники и товарищи молодых Тарквиниев, сами привыкшие жить по-царски. (3) Тоскуя среди общего равноправия

На утвердження тиранічного режиму були спрямовані й кроки Пейсістрата щодо демосу. Він заохочує заняття сільським господарством, надаючи всім зацікавленим дешевий кредит для започаткування власного виробництва. «Це він робив, — дуже точно відзначає Аристотель *(Arist.* Athen. Pol. XVI. 2 — 4), — з двох міркувань: з одного боку, для того, щоб вони не знаходилися в місті, а були розсіяні по всій Аттиці, з іншого — для того, щоб, користуючись середнім статком і зайняті власними справами, вони не мали ні бажання, ні дозвілля займатися суспільними. А разом з тим і прибутків надходило до нього більше за умови, коли оброблялася земля, оскільки Пейсістрат стягував десятину з отримуваних прибутків» [118].

Невідомо, яким чином, але Пейсістрату, здається, вдалося вирішити й проблему перерозподілу земельного фонду Аттики, на що не пішов Солон і до чого постійно прагнуло бідне селянство — в усякому разі, як справедливо зазначає німецький історик В. Шуллер: «після Пейсістрата більше не відчувається серйозного невдоволення з боку сільського демосу» [119].

по прежнему своеволию, они стали сетовать меж собой, что чужая свобода обернулась их рабством царь — человек, у него можно добиться, чего нужно, тут законного, там незаконного, он способен к благодеянию и милости, может и прогневаться и простить, различает друга от недруга, (4) а закон — глух, неумолим, он спасительной и лучше для слабых, чем для сильных, он не знает ни снисхождения, ни пощады для преступивших; опасно среди стольких людских прегрешении жить одною невинностью» .

[118] Καὶ δὴ καὶ τοῖς ἀπόροις προεδάνειζε χρήματα πρὸς τὰς ἐργασίας, ὥστε διατρέφεσθαι γεωργοῦντας. [3] τοῦτο δ᾽ ἐποίει δυοῖν χάριν, ἵνα μήτε ἐν τῷ ἄστει διατρίβωσιν, ἀλλὰ διεσπαρμένοι κατὰ τὴν χώραν, καὶ ὅπως εὐποροῦντες τῶν μετρίων καὶ πρὸς τοῖς ἰδίοις ὄντες, μήτ᾽ ἐπιθυμῶσι μήτε σχολάζωσιν ἐπιμελεῖσθαι τῶν κοινῶν. [4] ἅμα δὲ συνέβαινεν αὐτῷ καὶ τὰς προσόδους γίγνεσθαι μείζους, ἐξεργαζομένης τῆς χώρας. ἐπράττετο γὰρ ἀπὸ τῶν γιγνομένων δεκάτην.

[119] *Schuller.* G. G. — S. 24.

Підтримував Пейсістрат і міський демос, заняття ремеслом та торгівлею; взагалі його зусилля були спрямовані на стимулювання економічного розвитку Аттики, підвалини для якого були закладені всім попереднім розвитком і особливо — реформами Солона. Не дивно тому, що саме за часів тиранії Пейсістрата і його синів Афінський поліс переживає бурхливе, навіть скачкоподібне піднесення економіки [120]: археологічно засвідчено зростання експорту афінської кераміки і її вмісту—маслинової олії і вина[121] ; чорнофігурний стиль у вазопису змінюється найбільш популярним у Греції та за її межами червонофігурним; пожвавлюються товарно-грошові відносини в цілому, чому є свідченням масове карбування афінської монети, яка, знову ж таки археологічно, виявлена в різних куточках Середземномор'я та Причорномор'я [122]

[120] Як справедливо зауважує Харійс Тумане, котрого важко запідозрити в економічному детермінізмі, «Современные скептики ... отрицают какую-либо заслугу в этом [тобто у розвитку економіки Афін. — *В.С.*] Писистрата и говорят, что экономика и искусство достигли успехов сами по себе и что их развитие никак не связано с тиранией. В данном утверждении тоже видна тенденциозность, в то время как даже простое историческое наблюдение и здравая логика показывают, что успехи экономики и культуры во многом зависят от политики властей. Всем известно, что политика может стимулировать, а может и тормозить экономику. Взаимосвязь политики и экономики одинаково очевидна как сегодня, так и во времена Писистрата. Особенно это ощущается при авторитарных режимах» *(Туманс Х.* Рождение Афины. — С. 343).

[121] Щодо економічного розвитку Аттики за архаїчної доби, крім уже цитованої вище англо-американської літератури і спеціально у зв'язку з проблемою боротьби політичних угруповань і тиранії (тобто в середині і наприкінці VI ст. до Р. Х.), див. також: третю главу праці К. Зеліна (*Зельин К.К. Борьба политических группировок...* — С. 158-173) і новіше дослідження Х. Туманса *(ТумансХ.* Рождение Афины. — С. 342 ссл).

[122] У зв'язку з вивозом аттичної кераміки до Північного Причорномор'я див. спеціально: *Гайдукевич В. Ф.* История античных городов Северного Причерноморья. — С. 107-108; *Книпович Т. Н.* Художественная керамика в городах Северного Причерноморья. — С. 360.

Значною мірою економічний розквіт афінського полісу завдячував не лише протекціоністським заходам Пейсістрата, а й самій тиранії як явищу. Як вже було сказано, вона забезпечила внутрішню суспільно-політичну стабільність, абсолютно необхідну для розквіту економіки. А «вивільнений» від суспільних справ (політики) афінський громадянин по необхідності був змушений спрямовувати всю свою нерозтрачену, сублімовану енергію в політично нейтральні сфери — головним чином в економіку. Щоб максимально «вивільнити» політа від загальнополісних справ тираном було впроваджено й роз'їздні суди по демах («З огляду ж на це, — продовжує Арістотель *(Arist.* Athen. Pol. 16. 5) свою викладену вище думку, — він заснував і «суддів по демах», та й сам часто їздив по країні, наглядаючи за ходом справ і примиряючи сперечальників, щоб вони не нехтували своїми трудами, відправляючись до міста[123] »). Примиритися з таким станом речей допомагала йому активна зовнішня політика Пейсістрата.

Агресивна зовнішня політика внутрішньо властива тиранічним режимам взагалі. Окрім того, що вона сприяє зміцненню авторитета тирана, тішить його марнославство, успішна зовнішня політика ще й переключає увагу обивателя з внутрішніх проблем зовні. Обиватель легше мириться зі своїм політично безправним, чи й приниженим становищем вдома, якщо він виглядає покорителем в очах інших, таким чином ще більш принижених людей.

Спираючись на вибудуваний ним сильний флот, найманців і ополчення гоплітів, комплектоване з афінян, Пейсістрат, подібно до всіх тиранів, і собі проводив агресивну зовнішню політику, уславившись при цьому «великими подвигами— τὰ μεγάλα ἔργα» *(Hdt.* I. 59).

[123] διό καὶ τοὺς κατὰ δήμους κατεσκεύασε δικαστός, καὶ αὐτός ἐξήει πολλάκις εἰς τὴν χώραν, ἐπισκοπών καὶ διαλύων τοὺς διαφερομένους, ὅπως μὴ καταβαίνοντες εἰς τὸ ἄστυ παραμελῶσι τῶν ἔργων.

Здається, саме він остаточно закріпив за афінянами острів Саламін, на якому була влаштована клерухія (колонія, поселення, де земельні угіддя розподілялися між поселенцями-клерухами за жеребами-клерами); він успішно воював з Мегарою, постійним суперником Афін у Саронічній затоці, і заволодів її гаванню, Нісеєю; відразу ж після встановлення тиранії він підкорив своїй владі острів Наксос, де утвердив тираном уже згадуваного Лігдаміда. Але основна увага Пейсістрата була звернення на протоки, що вели до Понту Евксінського. Вже раніше, як було сказано вище, сім'я Пейсістрата володіла срібними й золотими копальнями у Фракії, в Пангеї. Згодом Пейсістрат захопив на узбережжі Малої Азії місто Сігей, розташоване в стратегічно важливому пункті (біля самого Геллеспонту, на р. Скамандрі), і поставив там правителем свого незаконнонародженого сина Гегесістрата (*Hdt.* V. 94). Після того ж, як за підтримки Пейсістрата на розташованім проти Сігея Херсонесі *(Херсонес*— букв.: «півострів») Фракійськім утвердився тираном афінський аристократ Мільтіад, син Кіпсела з роду згадуваних вище Філаїдів (*Hdt.* 6. 34-38), контроль над протоками і торговими шляхами в Понт опинився фактично в руках афінян. Ще ж згодом, уже при Пейсістратідах, один з наступників першого тирана Херсонесу, його племінник по імені теж Мільтіад (майбутній переможець при Марафоні) підкорив острови Імброс і Лемнос, які відтоді становили споконвічне володіння Афін *(Hdt.* VI. 136-138).

У проведенні зовнішньої політики Пейсістрат використовував, поряд із завоюваннями, і свої особисті, союзницькі, а часто й дружні зв'язки з іншими тиранами (Полікратом Самоським), впливовими колами вже згадуваних Фессалії, Еретрії, Фів, Аргосу і навіть Спарти.

Все це надзвичайно сприяло й торговій експансії Афін: упродовж правління Пейсістрата афінські чорнофігурні, а згодом червонофігурні вази витісняють з області Понту

мілетську і взагалі малоазійську кераміку, афінські монети часто зустрічаються в Єгипті тощо[124].

У свою чергу, розвиток торгівлі сприяв подальшому втягненню Афін у міжнародні економічні відносини, був потужним стимулом для еволюції афінського полісу, безпосереднього зросту власне Афін. Прагнучи ще більше зміцнити свій авторитет, а таким чином — і свою владу, Пейсістрат розгортає масштабне будівництво, фінансоване надходженнями як від уже згадуваної десятини, так і від розробок копалень, торгових операцій тощо [125]. Споруджуються дороги, які сходилися в єдиному центрі — біля храму 12 богів в Афінах; прокладається водогін, по якому з передгір'я Гіммета поступала кришталево чиста вода аж до підніжжя Акрополя; агора переноситься подалі від Акрополя, в торговий і ремісничий квартал Керамейк; будуються нові храми богів — в тому числі було закладено й капітальні стіни величного храму Зевса Олімпійського, спорудження якого завершилося лише через майже 750 років, при римському імператорі Адріані.

Прийнято вважати, що влаштування агори, — яка не тільки виконувала функції ринкової площі, але й була серцевиною суспільно-політичного життя афінян, місцем, де вони проводили більшу частину свого щоденного дозвілля, —

[124] Див. про археологічні свідчення цих фактів вище, в літературі, що стосується успіхів афінської економіки за часів Пейсістрата взагалі.

[125] За словами Геродота (*Hdt.* 1, 64), який в усьому щодо Пейсістрата слідував усталеній традиції (див. про це ще: *Jacoby F.* Atthis: The Local Chronicles of Ancient Athens. — Oxford: Clarendon Press, 1949 - P. 158; пор.: *Скржинская М. В.* Устная традиция...), цей останній, після свого третього повернення до Афін, «... зміцнив там тиранію з допомогою багатьох найманців і грошових внесків, як із Афін, так і з тих, що прибули з берегів Стримону» (οὕτω δὴ Πεισίστρατος τὸ τρίτον σχὼν Ἀθήνας ἐρρίζωσε τὴν τυραννίδα ἐπικούροισί τε πολλοῖσι καὶ χρημάτων συνόδοισι, τῶν μὲν αὐτόθεν, τῶν δὲ ἀπὸ Στρυμόνος ποταμοῦ συνιόντων).

сприяло подальшій консолідації афінської громадянської общини [126]. На це ж була орієнтована релігійна політика Пейсістрата: ним було введено загальноафінське, загальноаттичне свято Великих Панафіней на честь богині Афіни — покровительки громадянської общини. Це свято справлялося

[126] Див., наприклад, завершену в своїй певності формулу Ж.-П. Вернана: «Становление полиса означает не только ряд экономических и политических преобразований, но включает в себя также следующие факторы: ***изменение образа мышления, открытие другого интеллектуального горизонта, выработку нового социального пространства с центром на городской площади (agora)*** [виділено нами. — *В.С.*]; исчезновение такого персонажа, как микенский правитель (anax), верховная власть которого контролирует и регламентирует, через посредство писарей, всю социальную жизнь; возвышение слова, которое в своем светском применении-в свободном споре, дискуссии, диалоге-становится преимущественным политическим оружием, инструментом достижения приоритета. Оно означает далее полную открытость как в отношении проявлений общественной, так и духовной жизни, излагаемых отныне в письменной форме для сведения всех граждан (если речь идет о законах и декретах) и доступных критике или борьбе мнений (когда речь идет об индивидуальных творениях); замену старых иерархических отношений господства и подчинения новым типом общественных связей, основанных на симметрии и взаимности отношений между «подобными» или «равными» гражданами; отказ от традиции, которая больше не считается незыблемой и почитаемой. Более того, теперь усилия каждого направлены на то, чтобы отмежеваться от традиции, проявив оригинальность мышления и соблюдая дистанцию по отношению к предшественникам, утверждения которых можно либо принять, либо исправить, либо просто отбросить. Все изменения подобного рода свидетельствуют о том, что как секуляризация и «геометризация» мысли, так и развитие духа творчества и критики осуществлялись в общественной практике (praxis) в то самое время, когда они получали свое выражение у «физиков» милетской школы. Основная мудрость (sophia) греческих мыслителей заключалась в размышлениях по поводу политики и морали. Они стремились определить основы

раз на чотири роки з особливою пишністю і доповнювало щорічне свято Панафіней, яке справлялося й раніше, ще з часів сінойкізму. З цією ж метою (консолідації громадянської общини) Пейсістратом, подібно до інших тиранів, було введено й святкування міських, або ж Великих Діонісій на честь бога Діоніса, який набував все більшої популярності в афінян. Дотоді скромне сільське свято, таким чином, перетворювалося також на загальноафінське, загальнообщинне і набувало загальнополісного значення. Складовою частиною Діонісій були обрядові пісні, які виконувалися спеціально набраними хорами, театралізовані вистави, з яких поступово розів'ється аттична трагедія й комедія, змагання (агон) трагічних поетів (перший такий агон відбувся в 534 р. до Р.Х.).

Як і належить тирану, Пейсістрат виступає в ролі мецената, покровителя мистецтв. З його ініціативи було записано й відредаговано поеми Гомера; при ньому зародилася аттична драма, першим представником якої традиційно вважається Феспід (Феспіс); він виявляв прихильність і виступав покровителем талановитих поетів, серед яких особливою славою в Елладі користувалися Анакреонт і Сімонід.

нового человеческого миропорядка, который заменил бы власть монарха или знати писанным законом, обязательным для всех. В результате город приобрел форму кругообразного и имеющего центр космоса: каждый гражданин, подобный всем остальным, подчиняясь и властвуя, должен был хронологически последовательно занимать и оставлять все симметричные положения, составляющие гражданское пространство. Именно этот образ социального космоса, регулируемого равным для всех законом (isonomia), на заре философии ранние греческие мыслители перенесли на физическую вселенную. Если древние теогонии составляли одно целое с мифами о верховной власти, уходившими своими корнями в царские ритуалы, то и новая модель мира, которую создали милетские «физики», в своих геометрических рамках связана с институциональными формами и духовными структурами, свойственными полису» (*Вернан.* Происхождение древнегреч. мысли... — С. 14).

Все це доповнювалося виваженими, стриманими особистими манерами Пейсістрата, який всюди підкреслював свою відданість ідеям і справі полісного компромісу, суспільного блага. Формально непорушною залишилася і конституція Солона — хіба що заміщення вищих посад Пейсістрат поставив під свій контроль і дбав, щоб процедура була демократичною, але при цьому на посади обиралися лише його прибічники. Таким чином, тиранія Пейсістрата в очах народу фактично уподібнювалася полісу і демократії — попри всю її одіозність для нашого сучасника. «А керував Пейсістрат полісними справами, — пише Арістотель (*Arist.* Athen. Pol. 16. 2), — з поміркованістю і швидше в дусі громадянської рівноправності, ніж тиранічно. Він взагалі був гуманною і сумирною людиною, поблажливою до тих, хто в чомусь завинив» . І далі: «Взагалі простий народ він старався нічим не дратувати під час свого правління, але завжди забезпечував мир і підтримував спокій. Ось чому, — резюмує Арістотель (*Arist.* Athen. Pol. 16. 7), — й говорили часто, що «тиранія Пейсістрата — це життя при Кроносі» [127]. З таким сприйняттям Пейсістрата важко було полемізувати вже в античні часи, тим паче, що саме впродовж тиранії (і, очевидно, значною мірою завдяки їй) Афіни перетворилися на один з найблискучіших, найбагатших і найвпливовіших полісів Еллади.

II. 36. ЛІКВІДАЦІЯ ТИРАНІЇ В АФІНАХ

У 527 р. до Р.Х., перебуваючи в зеніті слави, помирає Пейсістрат. Тиранічна влада в Афінах переходить у спадок до його старшого сина Гіппія, співправителем якого стає

[127] διῴκει δ᾽ ὁ Πεισίστρατος, ὥσπερ εἴρηται, τὰ περὶ τὴν πόλιν μετρίως καὶ μᾶλλον πολιτικῶς ἢ τυραννικῶς. ἔν τε γὰρ τοῖς ἄλλοις φιλάνθρωπος ἦν καὶ πρᾷος καὶ τοῖς ἁμαρτάνουσι συγγνωμονικός, οὐδὲν δὲ τὸ πλῆθος οὐδ᾽ ἐν τοῖς ἄλλοις παρώχλει κατὰ τὴν ἀρχήν, ἀλλ αἰεὶ παρεσκεύαζεν εἰρήνην καὶ ἐτήρει τὴν ἡσυχίαν· διὸ καὶ πολλάκις ἐθρύλλουν ὡς ἡ Πεισιστράτου τυραννὶς ὁ ἐπὶ Κρόνου βίος εἴη·

молодший син, Гіппарх. Тиранію Гіппія та Гіппарха і прийнято називати «тиранією Пейсістратідів», яка продовжувалася загалом до 510 р. (в 514 р. Гіппарха було вбито) [128].

На початку свого правління Пейсістратіди намагалися чітко слідувати політиці Пейсістрата — вони так само дотримувалися законів, продовжували і навіть розвивали будівництво в Афінах, виявляли покровительство літературі і мистецтву, задовольнялися помірними податками (за деякими свідченнями податки навіть були зменшені — десятина замінювалася $^{1}/_{20}$ частиною прибутків афінян). Недивно тому, що, як повідомляє Фукідід про обставини вбивства Гіппарха (*Thuc.* VI. 54. 5—6), «οὐδὲ γὰρ τὴν ἄλλην ἀρχὴν ἐπαχθὴς ἦν ἐς τοὺς πολλούς, ἀλλ᾽ ἀνεπιφθόνως κατεστήσατο: καὶ ἐπετήδευσαν ἐπὶ πλεῖστον δὴ τύραννοι οὗτοι ἀρετὴν καὶ ξύνεσιν, καὶ Ἀθηναίους εἰκοστὴν μόνον πρασσόμενοι τῶν γιγνομένων τήν τε πόλιν αὐτῶν καλῶς διεκόσμησαν καὶ τοὺς πολέμους διέφερον καὶ ἐς τὰ ἱερὰ ἔθυον. τὰ δὲ ἄλλα αὐτὴ ἡ πόλις τοῖς πρὶν κειμένοις νόμοις ἐχρῆτο, πλὴν καθ᾽ ὅσον αἰεί τινα ἐπεμέλοντο σφῶν αὐτῶν ἐν ταῖς ἀρχαῖς εἶνα». У перекладі Міщенка — Жебельова [129] цей пасаж звучить дещо довільно, з огляду на загальновідому складність Фукідіда і необхідність роз'яснювати для незнайомого з давньогрецькою мовою читача всі складнощі оригіналу: «И в самом деле, власть Гиппарха вообще не была тягостна для большинства и не возбуждала ненависти. Как тиранны, Писистратиды в течение очень долгого времени поступали благородно и разумно, взимали с афинян только двадцатую часть получаемых ими с

[128] Реконструкцію хронології подій за часів Пейсістратідів, аж до початку реформ Клісфена включно, див. особливо: *Wade-Gery H.T.* Essays in Greek History. — Oxford: Blackwell, 1958. — P. 135-154. Всі пізніші праці з цього питання базуються на основних висновках Уейд-Гері, розвиваючи та уточнюючи їх.

[129] *Фукидид.* История. Т. II / Перевод Ф. Мищенка в переработке, с примечаниями и вступительным очерком С. Жебелева. — М., 1915.

земли доходов, прекрасно украсили их город, выдерживали войны и совершали жертвоприношения в святынях. В остальном государство управлялось ранее установленными законами, за исключением того, что Писистратиды всегда заботились о том, чтобы назначать на государственные должности кого-либо из своих родственников». Максимально ж наближений до оригіналу переклад міг би бути таким: «І він [мається на увазі Гіппарх— *В.С.]* не був для більшості обтяжливим у всьому своєму правлінні, а діяв, не викликаючи ненависті. Дуже довго тирани ті [Пейсістратіди — *В.С.]* діяли доброчинно і розумно, стягували з афінян лише двадцяту частину прибутків, гарно прикрасили їхній поліс, витримували війни і в святинях приносили жертви. В усьому ж іншому сам поліс управлявся раніше встановленими законами, за винятком того, що вони [Пейсістратіди — *В.С.]* дбали про те, щоб на владних посадах завжди перебував хтось із їхніх людей». І дійсно — у Фукідіда сказано «εἰκοστὴν τῶν γιγνομένων», де *γιγνσμένων* виступає як субстантивований *participium praesentis medii-passivi* в *genetivus pluralis* від дієслова *γίγνομαι* і означає «прибутків», а не обов'язково «прибутків з землі». Серед іншого, стягування двадцятини з усіх прибутків краще узгоджується з уже зауваженим вище розквітом за часів тиранії ремесел та торгівлі, економіки в цілому і обмеження податкової бази лише сільським господарством було б для Пейсістратідів дією нелогічною. Неприйнятним здається і переклад слів «πλὴν καθ᾽ ὅσον αἰεί τινα ἐπεμέλοντο σφῶν αὐτῶν ἐν ταῖς ἀρχαῖς εἶναι» як «за исключением того, что Писистратиды всегда заботились о том, чтобы назначать на государственные должности кого-либо из своих родственников»; σφῶν αὐτῶν буквально перекладається «з їхніх» — «з їхніх родичів», «з їхніх прибічників» чи «з їхніх людей», одним словом з тих, кого Пейсістратиди мали підстави вважати «їхніми, своїми». Все це добре ілюструється реаліями афінської внутрішньої політики за часів тиранії.

В умовах обрання архонтів шляхом голосування а не жеребкування, як це випливає з Арістотеля *(Arist.* Athen. Pol. XXII. 5), для авторитарної влади завжди відкриваються майже необмежені можливості маніпуляції виборчим процесом і заміщення цієї посади (як і всіх інших) «своїми людьми» — за формального збереження Солонової конституції, яку й ліквідувати, власне кажучи, не було жодної потреби.

Очевидно, упродовж перших років свого правління тиранам удавалося знаходити спільну мову й з афінською знаттю, представники якої залюбки, тішачи своє марнославство, вдавалися до традиційного агону, змагаючись за політичну владу, а точніше — за наближення до неї в умовах тиранії. Ключем до успіху була особиста підтримка реальних правителів, тиранів, для яких усі ці аристократичні марнославці й виступали «своїми людьми». На це може непрямо вказувати і вже згадуваний вище факт заняття посади архонта в 525/4 р. Алкмеонідом Клісфеном у 524/3 р. — Мільтіадом.

Проте за часів Пейсістратідів тиранія в Афінах (як і в більшості полісів Еллади взагалі) вже виконала свою роль і тому втратила резон для існування — перефразуючи відому формулу Гегеля, можна сказати, що тиранія «перестала бути розумною і тому перестала бути дійсною». Афіняни забули лихоліття смути і сприймали внутрішню стабільність як тривіальний факт; бунтівні аристократичні супермени були частково винищені, частково вигнані, а ті, що вціліли — приведені до загальногромадянського, загальнополісного знаменника: вони призвичаювалися збалансовувати свої власні інтереси з інтересами громадянського загалу, полісу. Община виявляла майже тотальну готовність до сприйняття ідей і норм суспільно-політичного компромісу, до життя в умовах громадянської общини, полісного співжиття. **За таких умов, політичною спокусою для афінян мала залишатися конституція Солона, норми якої тиранами не відмінялися а лише пристосовувалися до нового режиму (тиранічний**

режим, як показує історія, залюбки використовує ідеї законності, взагалі любить легітимізуватися конституційними лаштунками...) Декларовані конституційні норми завжди містять виклик неузгодженому з ними status quo і провокують всіх небайдужих на боротьбу за втілення їх ідей у політичну практику. Паралельно, тиранією було розв'язано ряд проблем суспільно-економічного, політичного, ідеологічного характеру, які не захотів, чи не зумів, розв'язати Солон.

Отже, від двох складових тиранії (задоволення особистої, егоїстичної пихи тирана і вирішення насильницькими методами актуальних проблем полісного будівництва) залишалося одне — пиха й ірраціональна погорда тиранів, яка все більше втрачала в очах афінян моральне виправдання свого існування. Моральний же авторитет Пейсістрата не довго розповсюджувався на його синів, і навіть більше — все з часом почало дратувати в них афінян...

Становище Пейсістратідів в Афінах погіршувалося й перебігом зовнішньополітичних подій, загалом несприятливих для них. В 525 р. до Р.Х. загинув тиран Самосу Полікрат — вірний союзник тиранів [130]. Поступово втрачався й контроль за торговими шляхами в Понт — Херсонес Фракійський і Сігей в Троаді все більше підпадали під впливи Персії, що посилювалася в регіоні.

За таких умов, глухе невдоволення тиранією переходило в відкрите. Зіпсувалися стосунки тиранів з аристократичними родами — навіть тими, з якими вони спочатку знаходили спільну мову, надаючи їм доступ до полісних магістратур. Десь між 523 і 514 рр. пішов у вигнання рід Алкмеонідів на чолі з Клісфеном (*Hdt.* V. 62), який ще зовсім недавно за підтримки Пейсістратідів обирався архонтом. Близько 524 р. в Афінах було підступно вбито трикратного переможця на іграх в Олімпії Кімона (того самого Кімона, який ціною своєї

[130] Загальний нарис тиранії Полікрата див.: *Берве.* Тираны Греции. – С. 137 *слл.*

перемоги здобув прихильність Пейсістрата і повернувся до Аттики (*Hdt.* VI. 103. 3), і підозра в організації цього вбивства падала на Пейсістратідів[131]. Очевидно, ці підозри спричинили до поновлення напруги у взаєминах тиранів з Філаїдами: саме так інколи [132] трактується згадка Андокіда *(Andocid.* De redit 26.1 — 26.9) про добровільне вигнання Леогора, прадіда Мільтіада [133], і відправка в 516 р. в Херсонес Фракійський Пейсістратідами самого Мільтіада **(*Hdt.*** VI. 39) [134].

У 514 р. до Р.Х. проти тиранів було вчинено замах **(*Hdt.*** 5. 55; *Thuc.* 1. 20. 2; 6. 54 - 59; *Arist.* Athen. Pol. 18 - 19) [135]. Його ініціаторами стала пара розгніваних коханців (гомосексуалізм в античних суспільствах був явищем досить розповсюдженим) [136], юного Гармодія і Арістогітона з уже згадуваного

[131] Детальніше реконструкції щодо цього вбивства див.: *Wade-GeryH. T.* Essays... — P. 161-163; *AndrewesA.* The Greek tyrants. — London, 1956. — P. 110.

[132] *Ostwald M.* Nomos and the beginning of the Athenian democracy. — Oxford, 1969. — P. 138; *idem.* Popular sovereignty and the problem of equality // SCI. — 2000. — V. 19. — P. 1- 13.

[133] Πολὺ δὲ μοι προσήκει ταῦτα μᾶλλον ἐκείνων καὶ τῷ γένει συνηθέστερά ἐστι. Τάδε γὰρ οὐ ψεύσαμένῳ μοι λαθεῖιν οἷόν τ' ἐστι τούς γε πρεσβυτέρους ὑμῶν ὅτι ὁ τοῦ ἐμοῦ πατρὸς πάππος Λεωγόρας στασιάσας πρὸς τοὺς τυράννους ὑπὲρ τοῦ δήμου, ἐξὸν αὐτῷ διαλλαχθέντι τῆς ἔχθρας καὶ γενομένῳ κηδεστῇ ἄρξαι μετ' ἐκείνων τῶν ἀνδρῶν τῆς πόλεως, εἵλετο μᾶλλον ἐκπεσεῖν μετὰ τοῦ δήμου καὶ φεύγων κακοπαθεῖν μᾶλλον ἢ προδότης αὐτοῦ καταστῆναι.

[134] Щодо датування відправки Мільтіада в Херсонес і супутніх цій відправці обставинах докладно див.: *Wade-Gery H. T.* Essays... — P. 161-163.

[135] Розбіжності у повідомленнях античних єжерел щодо деталей замаху на тиранів прокоментував ще В. П. Бузескул *(Бузескул В.П.* Афинская полития Арістотеля как источник... — С. 212 сл., 274 сл.).

[136] Коротка довідка з необхідною літературою щодо оцінки гомосексуалізму в античній Греції див. на науковому рівні: *Schuller.* G. G. — S. 80. Дуже своєрідний коментар до змови Гармодія та Арістогітона (як, власне кажучи, й до більшості інших місць у Геродота) належить Г. Стратановському, який намагається надати цьому сюжетові невластивого йому забарвлення, зауважуючи:

аристократичного роду Гіфереїв (*Hdt.* V. 55), поміж якими спробував вклинитися один з тиранів, Гіппарх. До змовників приєдналися й інші афіняни — головним чином, очевидно, аристократи. Планувалося вбити тиранів під час святкування Панафіней, коли увінчані квітами й листями мирту афіняни брали участь в урочистій процесії.

Замах, однак, удався лише наполовину — було вбито Гіппарха, Гіппій же, завдяки щасливим обставинам, уцілів. Охоронці на місці порубали мечами Гармодія. Арістогітону вдалося втекти, але згодом його впіймали і піддали жорстоким тортурам, щоб дізнатися про склад змовників. Мужній Арістогітон скористався з свого трагічного становища, щоб максимально зашкодити ненависним тиранам. Під тортурами він, ніби зламавшись, назвав багато імен, проте не змовників, а найвідданіших прибічників тиранів, яких страчували за наказом безжалісного Гіппія. Наостанку, хоробро дивлячись в очі тирану, загинув і Арістогітон.

Пам'ять про тираноборців, Гармодія й Арістогітона, назавжди збереглася в сколії (застільній пісні), що виконувався на їх честь:

Під листями мирту мечі понесем, / Подібно Гармодію з Арістогітоном,
Які зарубали тирана мечем, / Зробили всіх рівними перед законом.
Гармодію славний, тоді ти не вмер, / На острові нині живеш ти блаженних
В краю, де Ахілл благородний живе, / Де вічно витає Тітід благородний.
Під листями мирту мечі понесем, / Подібно Гармодію з Арістогітоном,
Як в свято Афіни велике удвох / Тирана Гіппарха вони зарубали.
І вічна вас слава ще жде у віках, / Гармодію славний з Арістогітоном.
За те, що убили тирана мечем, / Зробили всіх рівними перед законом [137].

«Гефиреи не были полноправными гражданами в Афинах. Причиной убийства Гиппарха было, следовательно, ущемление политических прав новых граждан, которым Афины были обязаны своим экономическим расцветом в VI в. до н. э.» (*Геродот.* История в девяти книгах. Перевод и примечания Г.А. Стратановского. *Л.*, 1972. — С. 526 прим. 38).

[137] У перекладі нами використано основні ідеї російської версії С. І. Радцига, тому й не цитуємо оригінал грекою.

Безумовно, антитиранічна змова Гармодія та Арістогітона була актом особистої помсти (що принагідно й наголошують із покоління в покоління історики нового часу [138]) і не мала на меті встановлення демократії в Афінах [139]. Проте вона, в кінцевому рахунку, торувала дорогу афінській демократії, поставивши під сумнів саме право тиранів на особливе становище в суспільстві і фізично ліквідувавши одного з предствників одіозного режиму.

Після вбивства Гіппарха тиранія набула жорсткого характеру. «Оскільки Гіппій, — розповідає Арістотель (*Arist.* Athen. Pol. XIX. 1—2), — помщаючись за брата, багатьох перебив і вигнав,

[138] У вітчизняній історіографії див. ще: *Бузескул В.П.* История Афинской демократии. — СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1909. — С. 54 сл.; пор.: *Туманс Х.* Рождение Афины. — С. 359 сл.

[139] Як справедливо й у властивій йому яскравій манері коментує цю історію В. П. Бузескул, «Заговор Гармодия и Аристогитона был делом личной мести; лишь личное оскорбление побудило этих молодых афинян взять на себя роль освободителей Афин; о свободе и демократии Гармодий и Аристогитон, в сущности, не думали и не они освободили Афины от тирании. Но фантазия народная идеализировала Гармодия и Аристогитона; легенда сделала из них борцов за свободу, освободителей от ига тиранов, приписала им стремления, которых они не имели, и дело, которого они не совершили. Память о Гармодии и Аристогитоне долго хранилась в Афинах; их чтили, как тираноубийц и освободителей; им воздвигнуты были статуи на площади; полемарх приносил им жертвы, как павшим за отечество; потомки их пользовались льготами и привилегиями, напр. обедом в пританее, изъятием от налогов, расходов по культу и пр. О них вспоминали во время пиршеств в застольных песнях. «Не умер ты, дорогой Гармодий», говорится, напр., в одной из таких песен, «но пребываешь на островах блаженных, вместе с быстроногим Ахиллом и Тидидом Диомедом». По словам другой, слава Гармодия и Аристогитона будет вечною, так как они «тирана убили и афинян сделали равноправными». Все это показывает нам, как смотрели впоследствии в демократических Афинах на тиранию и тираноубийство.» (*Бузескул В.П.* История Афинской демократии. — С. 54).

а через це почав в усіх вселяти підозру й озлоблення»[140]. Насилля щодо своїх опонентів (реальних чи навіть тільки потенційних), до якого рано чи пізно завжди вдаються авторитарні режими, — це свідчення їх безсилля, їх невпевненості у змозі контролювати ситуацію і, разом з тим, усвідомлення ними всієї глибини прірви, яка відділяє їх від народу.

Очевидно, саме тоді у вигнання були відправлені ті з Алкмеонідів, які ще залишалися в Афінах. Як вже було сказано, взаємини тиранів з Алкмеонідами (особливо — з Мегаклом) складалися дуже нерівно — від взаємної симпатії і союзу в пошуках влади вони легко переходили до відкритої ворожнечі, обтяженої ще й особистими мотивами. То ж і не дивно, що Геродот *(Hdt.* VI. 123) називає Алкмеонідів «ненависниками тиранів» і саме їм (надто вже категорично!) приписує основну заслугу звільнення Афін від тиранії, констатуючи: «Таку ж велику ненависть ... відчували до тиранів і Алкмеоніди. ... Адже весь час правління тиранів Алкмеоніди провели у вигнанні і їх зусиллями Пейсістратіди були позбавлені влади. Тому, я думаю, вони були ще значно більшою мірою визволителями Афін, ніж самі Гармодій з Арістогітоном. Адже вбивство ними Гіппарха тільки зробило більш суворими тих з Пейсістратідів, що залишилися в живих, але з тиранією не покінчило. Алкмеоніди ж дійсно звільнили Афіни…» [141].

[140] Пор. *Hdt.* V. 62: «... Гіппій правив як тиран і був вельми жорстокий до афінян через убивство Гіппарха»; *Thuc.* VI. 59. 2: «Після цього [тобто після вбивства Гіппарха. — *В.С.*] тиранія стала більш суворою для афінян. Страх Гіппія за себе тепер посилився і він стратив багатьох політів, а разом з тим почав кидати погляд за межі Афін, сподіваючись знайти собі де-небудь надійний притулок на випадок перевороту»; пор. також *Thuc.* VI. 53. 3.

[141] Фукідід, описуючи умонастрої демосу під час Пелопоннеської війни, констатував: «Народ з чуток знав, якою важкою стала під кінець тиранія Пейсістрата і його синів, крім того ще й знав, що вона була повалена не самими афінянами і не Гармодієм, а лакедемонянами...»

Перші спроби активних дій проти Гіппія виявилися невдалими: «Як не намагалися вигнанці, серед яких перше місце займали Алкмеоніди, власними силами добитися повернення, — констатує Арістотель (*Arist.* Athen. Pol. XIX. 3), — вони не могли цього зробити й щоразу зазнавали невдачі». Спроби закріпитися в самій Аттиці (у Ліпсідрії на Парнеті) теж закінчилися нічим — хоча до вигнанців приєдналися деякі жителі Афін, проте сил виявилося замало і зрештою плацдарм було втрачено. Ще раніше, і також безуспішно, намагався вести боротьбу з тиранами якийсь Кедон, аристократ за походженням, згадуваний у іншому сколії в числі ἀγαθοῖς ἀνδράσιν «добрих мужів», епітет, який у традиції завжди асоціюється із знаттю [142]:

> І за Кедона завжди, виночерпію, згадуй, як тільки
> Час наливати прийде келих за добрих мужів [143].

Замах Гармодія й Арістогітона, активні дії вигнанців, втрата симпатії і підтримки в широких колах афінського громадянства — все це в комплексі свідчило про те, що тиранія в Афінах доживає останні дні. Очевидно, саме на цей час припадає посилення податкового тягаря, який мав компенсувати брак коштів на утримання найманців. Ось як про це говориться в трактаті III ст. до Р. Х. «Економіка», що тривалий час помилково приписувався Арістотелю: «Гіппій афінський обклав податками балкони, що виступали у верхніх поверхах на вулиці, а також сходи, бар'єри і двері, що відкривалися назовні... Так само й монети, що ходили в афінян, він знецінив: визначивши їх вартість, він звелів приносити їх до нього. Коли ж вони зосередилися в нього, він перекарбував їх з новим знаком і пустив в обіг те ж саме

[142] На це цілком справедливо звертає увагу М. Оствальд *(Ostwald M.* Nomos and the beginning of the Athenian democracy. — P. 138 n. 5).
[143] *Arist.* Athen. Pol. XX. 5: ἔγχει καὶ Κήδωνι, διάκονε, μηδ' ἐπιλήθου, εἰ χρὴ τοῖς ἀγαθοῖς ἀνδράσιν οἰνοχοεῖν.

срібло» [144]. Звичайно, подібні заходи тирана симпатії йому не додавали: «На четвертий приблизно рік після смерті Гіппарха (тобто близько 510 р. — В.С.), — пише Арістотель, — становище Гіппія в полісі стало настільки ненадійним, що він почав укріплювати Муніхію (одну з трьох гаваней Пірея. — В.С.), маючи намір туди переселитися» [145].

Незнати, однак, як довго ще б тривала тиранія в Афінах, коли б у перебіг подій не втрутилися зовнішні сили — Дельфи і Спарта. Відповідальними за це втручання наші джерела цілком певно роблять знову ж таки Алкмеонідів — і хоча скептиків серед сучасних дослідників вистачає, мабуть все ж таки історична традиція загалом є достовірною. У своєму агоні (змаганні) з Пейсістратідами (Гіппієм) за першість

---

[144] *Arist.* Oec 1347 a 4 - 1347 a 11: Ἱππίας Ἀθηναῖος τὰ ὑπερέχοντα τῶν ὑπερῴων εἰς τὰς δημοσίας ὁδοὺς καὶ τοὺς ἀναβαθμοὺς καὶ τὰ προφράγματα καὶ τὰς θύρας τὰς ἀνοιγομένας ἔξω ἐπώλησεν· ὠνοῦντο οὖν ὧν ἦν τὰ κτήματα καὶ συνελέγη χρήματα οὕτω συχνά. Τό τε νόμισμα τὸ ὂνἈθηναίοις ἀδόκιμον ἐποίησε, τάξας δὲ τιμὴν ἐκέλευσε πρὸς αὑτὸν ἀνακομίζειν. Συνελθόντων δὲ ἐπὶ τῷ κόψαι ἕτερον χαρακτῆρα, ἐξέδωκε τὸ αὐτὸ ἀργύριον.

[145] *Arist.* Athen. Pol. XIX. 2: ἔτει δὲ τετάρτῳ μάλιστα μετὰ τὸν Ἱππάρχου θάνατον, ἐπεὶ κακῶς εἶχεν τὰ ἐν τῷ ἄστει, τὴν Μουνιχίαν ἐπεχείρησε τειχίζειν, ὡς ἐκεῖ μεθιδρυσόμενος.

Зауважимо собі, що план Гіппія стосовно укріплення Пірея матиме подальшу реалізацію в діяльності Фемістокла, у реалізації його програми морських озброєнь, про що йтиметься нижче. Не будемо надто категоричними, стверджуючи, що роботи Фемістокла стали безпосереднім продовженням плану Гіппія. Тим більше, що й сам «план Гіппія» може виявитися питанням якщо не спірним, то принаймні непевним. Разом з тим, можна висловити здогадку, що повідомлення Арістотеля з цього приводу має надто однобічний та обмежений характер, що в основі цих приготувань Гіппія знаходилися не лише продиктовані потребами моменту оборонні причини, але й перспективи військово-стратегічного та економічного порядку (аналіз такої можливості див. у: *Ставнюк В.В.* Фемістокл і Афіни... — С. 101-106).

(гегемонію) в Афінах Алкмеоніди використали чи не найефективнішу зброю архаїчної епохи — силу релігійної традиції. Вони зуміли добитися від амфіктіонів підряду на відбудову частини храму Аполлона в Дельфах, який згорів в 548 р. до Р.Х. і кошти на який збирали по всьому Середземномор'ю — аж до Єгипту включно. Вже сам цей факт сприяв зростанню авторитету Алкмеонідів в очах еллінів. Ще більше він зріс в процесі виконання необхідних робіт — будівництво велося навіть з більшим блиском, ніж це передбачалося за планом: замість звичного дешевого туфу, яким було оздоблено старий храм, Алкмеоніди використали прекрасний пароський мармур, улюблений будівельний матеріал античної Еллади. Симпатії дельфійського жрецтва і забезпечили Алкмеонідам підтримку впливових полісів Греції, які раніше не виявляли особливого інтересу до ідеї зміни режиму в Афінах. Найважливішою виявилася, звичайно, підтримка спартанців, які були гегемонами Пелопоннеського союзу, прагнули поширити свій вплив у Середній Греції, але вважалися проксенами Пейсістратідів і не могли без вагомих причин порушити священні вузи гостинності[146]. Щоб їх переконати, в справу втрутилася піфія (за деякими джерелами, підкуплена Алкмеонідами). З якого б приводу спартанці не зверталися до оракула, жриця їм давала незмінну відповідь: Аполлон бажає, щоб вони звільнили Афіни від тиранії.

[146] Обов'язок гостинності в античній Греції загалом і в архаїчний період в особливості вважався священним і непорушним — на його сторожі стояли Зевс і Діке, котрі суворо карали тих, хто насмілювався нехтувати ним. У Есхіла, який осмислить цей архаїчний закон на етичному рівні, обов'язок гостинності розглядається як один з головних, що стоять перед людиною — поряд з обов'язком шанувати богів та батьків. Див. про це: *Ярхо В.Н.* Кровная месть и божественное возмездие в «Орестее» Эсхила // ВДИ. — 1968. № 4. — С. 65.

Врешті-решт спартанцям все це обридло і вони вирішили пристати на домагання піфії — «звільнити Афіни».

Наприкінці 511/510 р. проти Гіппія було споряджено експедицію на чолі з Анхімолієм. Невеликий загін спартанців морем досяг узбережжя Аттики і висадився в Фалероні. Попри всі сподівання, перебіг справ виявився несприятливим щодо Спарти. Гіппій при підтримці фессалійської кінноти легко розбив нечисленних спартанців, Анхімолій загинув у бою, а рештки загону спасалися втечею. Другу експедицію готували ретельніше. На цей раз спартанці на чолі з царем Клеоменом вирушили сушею, без перешкод досягли Аттики, розбили фессалійців і блокували прибічників тирана в акрополі. Але й тепер справа ледве не зірвалася. Об'єднаних сил спартанців і підтримуваних ними емігрантів виявилося замало для тривалої облоги; основна ж маса афінян досить байдуже спостерігала за перебігом подій, вбачаючи в них лише змагання аристократів за владу, обтяжене до того ж втручанням чужинців. В такій атмосфері Клеомен вже подумував про повернення до Спарти, але щасливі обставини переломили ситуацію: цілком випадково до рук спартанців попали діти Гіппія і останньому не залишалося нічого іншого, як здатися на ласку переможця, на умовах безпечного виїзду в Сігей, що знаходився під патронажем Персії.

Так у 510 р. до Р.Х. була ліквідована тиранія Пейсістратідів, яка вже не задовольняла вимогам часу. Афінська громадянська община залишилася без «сильної руки», що регламентувала її існування, і мусила перебирати на себе функції управління — тобто усвідомлювати себе і реалізувати себе як суверенну державу. Яким чином вона це зробить — покаже наступне десятиліття афінської історії, визначальними для якого стануть реформи Клісфена (Клейстена).

II. 4. РЕФОРМИ КЛІСФЕНА

Після вигнання тиранів афінський поліс опинився на роздоріжжі.

Розповсюджена в історіографії, базована на телеологічних вибудовах Арістотеля думка щодо свідомого прагнення Клісфена до демократизації афінського поліса після вигнання тиранів уже давно піддається цілком справедливій критиці[147]. Як справедливо зауважив свого часу Иохен Мартін, демократія в Афінах взагалі не була результатом якихось спеціально орієнтованих на її утвердження дій [148]. З наших джерел однозначно випливає лише безумовне пожвавлення всіх суспільно-політичних процесів у звільнених від влади тиранів Афінах. Звикла покладатися в усьому на розгляд тирана — представника і уособлення держави — громадянська община (саме як община-держава) не зуміла одразу ж перебрати на себе управлінські, владні функції. У політичному вакуумі знову спалахнув притишений тиранією аристократичний агон. Стара знать розгорнула відчайдушну політичну боротьбу за першість, за право вершити долю поліса, що залишився без правителя. Повернені спартанським царем вигнанці, опозиціонери режимові Пейсістратідів на чолі з Клісфеном Алкмеонідом, бажали лаврів і претендували на долю в управлінні; конформісти ж із числа лояльних до тиранів і

[147] «Історія, звичайно, не так добре вивчала свого Арістотеля, як і його телеологію»,— іронізує Конрад Кінцль, див: *Kinzl H. Konrad.* Athen: Zwischen Tyrannis und Demokratie / Demokratia: Der Weg zur Demokratie bei den Griechen. — Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1995 [Wege der Forschung 657]. Hrsg. Konrad H. Kinzl. — S. 213.

[148] «Die Demokratie in Athen war nicht das Ergebnis eines bewußt auf Demokratisierung ausgerichteten Handelns», — див: *Martin J.* Von Kleisthenes zu Ephialtes // Chiron. 1974. — 4. — S. 40. = Demokratia: Der Weg zur Demokratie bei den Griechen. — Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1995 [Wege der Forschung 657]. Hrsg. Konrad H. Kinzl. — S. 210.

обласканих ними аристократів на чолі з Ісагором намагалися скорегувати ситуацію на власну користь. Як пише в історичній частині «Афінської політії» Арістотель *(Arist.* Athen. pol. 20. 1), «після повалення тиранії розпочали боротьбу (ἐστασίζον) один з одним син Тісандра Ісагор, який був другом тиранів, і Клісфен з роду Алкмеонідів» [149].

Цих же суб'єктів внутрішньополітичного суперництва в післятиранічних Афінах називає й Геродот (*Hdt.* 5. 66), згадуючи при цьому ще й демос: «В Афінах двоє мужів видавалися могутністю: Алкмеонід Клісфен, про якого кажуть, що він підкупив Піфію, та Ісагор, який походив з дому шанованого Тісандра, а коріння його вказати я не можу; жертви ж його родичі приносять Зевсу Карійському. Ці ось мужі боролися за владу (ἐστασίασαν περὶ δυνάμιος), і Клісфен, зазнаючи поразки, прихилив на свій бік демос (τὸν δῆμον προσεταιρίζεται)» [150].

Це ось «прихилив на свій бік демос» дозволяє нам зробити висновок щодо (поряд з чітко вирізненою активністю аристократичних кланів) певної активності основної маси афінського населення. Власне кажучи, ця активність провокувалася вже самими політичними пертурбаціями в Аттиці, пертрурбаціями, в які не могли не втягуватися чи не всі жителі Аттики — навіть самохіть, навіть ті, що знаходилися поза громадянською організацією, навіть метеки і, можливо, раби. На їхніх очах розгорталося антитиранічне дійство, в якому, подібно до акторів в народжуваній тоді ж

[149] Καταλυθείσης δὲ τῆς τυραννίδος, ἐστασίαζον πρὸς ἀλλήλους Ἰσαγόρας ὁ Τεισάνδρου φίλος ὢν τῶν τυράννων, καὶ Κλεισθένης τοῦ γένους ὢν τῶν Ἀλκμεωνιδῶν.

[150] ἐν δὲ αὐτῇσι δύο ἄνδρες ἐδυνάστευον, Κλεισθένης τε ἀνὴρ Ἀλκμεωνίδης, ὅς περ δὴ λόγον ἔχει τὴν Πυθίην ἀναπεῖσαι, καὶ Ἰσαγόρης Τισάνδρου οἰκίης μὲν ἐὼν δοκίμου, ἀτὰρ τὰ ἀνέκαθεν οὐκ ἔχω φράσαι· θύουσι δὲ οἱ συγγενέες αὐτοῦ Διὶ Καρίῳ. οὗτοι οἱ ἄνδρες ἐστασίασαν περὶ δυνάμιος, ἐσσούμενος δὲ ὁ Κλεισθένης τὸν δῆμον προσεταιρίζεται.

трагедії, змінювали один одного Алкмеоніди і Гармодій з Арістогітоном, спартанські царі і фессалійські найманці, в якому свої оракули виголошувала Піфія, а тетраметри Солона спонукали до суспільної згоди і протидії тиранічним устремлінням. Очевидно, з урахуванням очікувань широких мас афінського населення, а не тільки на потребу аристократичним стасіотам, були здійснені перші перетворення в Афінах, і якщо відродження в цей саме час законів Драконта, спрямованих на протидію тиранічним узурпаціям, про яке пише М. Оствальд [151], залишається тільки потенціальністю, то прийняття псефісми щодо перегляду списку громадян за архонства Скамандрія [152] в 510/509 р. до Р. Х. [153] непрямо підтверджується згадками наших джерел про своєрідну «люстрація» громадянської общини, здійснену відразу ж після вигнання тиранів. Так, Арістотель (Ath. pol. 13,5), розповідаючи про підтримку Пейсістрата людьми нечистого походження (οἱ τῷ γένει μὴ καθαροὶ), на підтвердження своїх слів констатує: «Це видно з того, що після повалення тиранів [афіняни. — *В.С.*] здійснили перегляд списку громадян (ἐποίησαν διαψηφισμόν), оскільки багато хто користувався громадянськими правами протизаконно» [154].

Цей «перегляд списку громадян», цей διαψηφισμός [155],

[151] *Ostwald M.* Nomos and the beginning of the Athenian democracy. — P. 140.

[152] Див. згадку про цю псефісму: *Andok.* Myst. 43.

[153] Датуваня за списком архонтів, наведеним у: *Cadoux T. J.* The Athenian Archons... — P. 113.

[154] σημεῖον δ᾽ ὅτι μετὰ τὴν τῶν τυράννων κατάλυσιν ἐποίησαν διαψηφισμόν, ὡς πολλῶν κοινωνούντων τῆς πολιτείας οὐ προσῆκον.

[155] Детально щодо свідомо анахроністичного використання Арістотелем цього терміну для розповіді про післятиранічні Афіни див.: *Kinzl.* Athen: Zwischen Tyrannis und Demokratie... —S. 213-247, з посиланнями щодо тлумачення Гесіхієм терміну Διαψηφισις (Hesych. *D 1474 Διαψηφισις / Hesychii Alexandrini lexicon. Ed. K. Latte. Vol. 1. — Copenhagen: Munksgaard. — P. 447) на коментар Ф. Якобі

з огляду на його пізніший зміст [156], і дійсно дозволяє зробити припущення щодо можливості проведення в його межах не тільки виключення зі списку громадян вище згаданих осіб, але й підтвердження громадянського статусу всіх політів і надання громадянських прав частині негромадян.

На останнє можуть вказувати, поряд з наведеними вище обставинами, і ще принаймні два свідчення Арістотеля. Перше з них полягає у згадці Арістотеля про «нових громадян», неополітів, які існували в афінському полісі на момент проведення Клісфеном територіальної реформи (Ath. pol. 21, 4). Так, розповідаючи про організацію нових філ, низовою ланкою яких Клісфен зробив деми, Арістотель констатує: «І жителів у кожному з демів він проголосив один для одного демотами, аби вони не принижували нових громадян, називаючи їх по імені батька[157], а називали їх публічно за іменами демів. Звідси й називають афіняни один одного за іменами демів» [158]. Другим же свідченням називають [159] слова Арістотеля (Pol. 1275 b 36),

---

(*Die Fragmente der griechischen Historiker* (FGrH). Ed. F. Jacoby. 3 b Suppl. Text. Leiden: Brill, 1950. — S. 157, 35 ff.), за яким цей terminus technicus «was used technically for the ἐξέτασις τῶν πολιτῶν ἡ κατὰ δήμους γινομένη ... for the regular entering of the sons of citizens into the Ληξιαρχικὸν γραμματεῖον».

[156] Цей зміст для нас чітко проступає в описі Арістотелем (Ath. pol. 42,1) сучасної йому процедури занесення юнаків до списку громадян шляхом голосування під присягою демотів, які засвідчують відповідність кандидатів встановленим законом критеріям; у зв'язку з цією процедурою і вживаєтьс дієслово Διαπσηφίζειν.

[157] Відлунням такої практики стала назва Фемістокла не тільки за демом, але й за іменем батька, сином Неокла, що викликало справжню полеміку в новій історіографії; див. про це детально: *Ставнюк В. В.* Фемістокл і Афіни... — С. 94 наст.

[158] καὶ δημότας ἐποίησεν ἀλλήλων τοὺς οἰκοῦντας ἐν ἑκάστῳ τῶν δήμων, ἵνα μὴ πατρόθεν προσαγορεύοντες ἐξελέγχωσιν τοὺς νεοπολίτας, ἀλλὰ τῶν δήμων ἀναγορεύωσιν. ὅθεν καὶ καλοῦσιν Ἀθηναῖοι σφᾶς αὐτοὺς τῶν δήμων.

[159] Див. особливо: *Kinzl.* Athen: Zwischen Tyrannis und Demokratie...- S. 215, Anm. 7.

за якими «Клісфен після вигнання тиранів *включив до складу філ* (ἐφυλέτευσε [160]) іноземців, рабів і метеків [161]».

Кульмінаційним у перебігу подій виявився 508/7 р. до Р.Х., коли на посаду архонта-епоніма пройшов Ісагор. Це одразу ж виділило його з кола впливових політичних лідерів — офіційний статус фактичного глави виконавчої влади в афінському полісі і автоматична кооптація після відбуття магістратури архонта до Ради Ареопагу надавали йому та його прибічникам суттєвих переваг.

Ось тоді-то, очевидно, і сталася подія, яка різко змінила баланс сил у аристократичному агоні: і про яку говорить у вже цитованому вище місці Геродот (*Hdt.* V. 66): Клісфен, зазнаючи поразки, прихилив на свій бік днмос (τὸν δῆμον προσεταιρίζεται), а Арістотель в «Афінській політейї» роз'яснює: «прихилив демос, обіцяючи надати народній масі політичні права» (*Arist.* Athen. pol. XX. 1) [162].

[160] Див. щодо свідомого вжитку цього незвичного і незафіксованого в пізнішій громадянській практиці афінського поліса терміну Арістотелем для того, щоб підкреслити факт надання громадянських прав неафінянам як початкову акцію Клісфена: *Kinzl.* Athen: Zwischen Tyrannis und Demokratie... - S. 215: Das Verbum φυλετεύω ist selten (LSJ9 zitiert sonst keine Stelle). Es ist eine enge Parallele zu δημοτεύεσθαι (LSJ9 zitiert Lysias, Antiphon, Demosthenes). Die Bürgerdekrete des vierten Jahrhunderts beziehen sich (ausnahmslos, soweit ich feststellen kann) auf alle drei, d.h. *phyle, demos, phratria* (IG2 2-3, 4, 1, S. 55 [index], πολιτεία). In seiner Beschreibung der Prozedur für die Epheben (Ath. pol. 42) beginnt Aristoteles, ganz natürlich, mit den Vorgängen in den Demen. Weshalb benützte Aristoteles (trotz seiner normalen Neigung, anachronistische Ausdrücke einzusetzen) das ungewöhnliche Verbum? Ich kann nur folgendes annehmen: weil er sich im klaren darüber war, daß (unmittelbar nach der Vertreibung der Tyrannen) das Bürgerrecht noch dadurch verliehen wurde, daß die betreffenden Personen in den alten vier Phylen eingeschrieben wurden (bevor die Demen die Schlüsselrolle in der Administration der Staatsbürgerschaft übernahmen — δημοτεύεσθαι).

[161] Κλεισθένης μετὰ τὴν τῶν τυράννων ἐκβολὴν πολλοὺς γὰρ ἐφυλέτευσε ξένους καὶ δούλους μετοίκους.

[162] προσηγάγετο τὸν δῆμον, ἀποδιδοὺς τῷ πλήθει τὴν πολιτείαν.

Добре зауважимо собі цей момент, він виявився симптоматичним для всього подальшого перебігу суспільно-політичних процесів в афінському полісі — відтепер аристократичні лідери, якщо тільки вони претендуватимуть на успіх, будуть завжди виступати від імені народу, демосу і, свідомо чи ні, служити його інтересам. **Так народилася «аристократична якість демократичних вождів», яка родовою ознакою ляже на всю подальшу історію Афін** [163]

Клісфен, таким чином, виходячи з потреб аристократичного змагання за владу, перетворюється на простата, предстоятеля демосу. В піку Ісагорові, він виступає з політичною програмою, у якій, з метою демократизації суспільства (тобто встановлення народоправ'я: демос — народ, крате — сила, влада), пропонує докорінні перетворення. Можливо, він навіть спробував провести свої пропозиції в життя (наші джерела не точні в передачі хронології описуваних подій) [164]. Та на перешкоді став Ісагор. Не відчуваючи достатньої підтримки в Афінах, він апелює до зовнішньої сили: «Зазнавши поразки, — говорить Геродот, — Ісагор придумав для себе таке. Він покликав на допомогу Клеомена з Лакедемону, який став його гостем відтоді, коли облягав Пейсістратидів» (Hdt. V.70) [165].

Як формальний привід для втручання Спарти в афінські справи було використано святотатство, скоєне під час ліквідації Кілонової смути: Ісагор апелював до спартанців, прикриваючись необхідністю релігійного очищення Афін і «вигнання скверни», а вірніше — її носіїв, своїх політичних опонентів Алкмеонідів та їх прибічників. Цього разу Спарта не заставила себе вмовляти. Після ліквідації тиранії Афіни

---

[163] Див про це: *Ставнюк.* Фемістокл і Афіни. — С. 86, прим. 143.

[164] Огляд джерел і основної літератури з найважливіших аспектів реформ Клісфена див.: *Schuller.* G. G. — S. 116 ff.

[165] ἐν τῷ μέρεϊ δὲ ἐσσούμενος ὁ Ἰσαγόρης ἀντιτεχνᾶται τάδε· ἐπικαλέεται Κλεομένεα τὸν Λακεδαιμόνιον γενόμενον ἑωυτῷ ξεῖνον ἀπὸ τῆς Πεισιστρατιδέων πολιορκίης.

зовсім ослабли у військовому відношенні, утратили майже всі свої зовнішньополітичні завоювання, та й авторитет. Вони легко могли попасти до сфери впливу зміцнюваного Спартою Пелопоннеського союзу[166]—звичайно, за умови утвердження в них слухняного, чи, принаймні, лояльного правління. Демократизація Афін, з перспективою усвідомлення найширшими верствами демосу його власних зовнішньополітичних інтересів, не сприяла б посиленню Спарти. Незрівнянно краще було б утвердити в Афінах маріонетковий уряд, який, усвідомлюючи свою залежність від зовнішньої підтримки, завжди слухняно проводив би нав'язувану йому політичну лінію.

Релігійне забарвлення спартанської «допомоги» нейтралізувало можливе невдоволення народу. Клісфен, розуміючи всю безнадійність виступу проти демагогічної ідеї релігійного очищення, залишив поліс, а Клеомен, разом з невеличким загоном спартанців, вступив до Афін.

Як і очікувалося, перша акція спартанців не зустріла опору. Без видимих зусиль вони вигнали за межі Аттики 700 «нечестивих сімей», на яких указав Клеоменові Ісагор. Проте коли спартанський цар забажав провести в життя свої справжні плани, — тобто утвердити в Афінах олігархію, віддавши владу в руки слухняного і зобов'язаного йому особисто Ісагора, — афіняни повстали і вигнали спартанців разом з Ісагором та його прибічниками.

Очевидно, ініціатива повстання, як і в випадку з ліквідацією тиранії, виходила не з широкого громадянського загалу, але з вузького кола осіб, яким належав привілей обрання до Ради чотирьохсот, Буле. Плани Клеомена щодо

[166] Щодо ролі Спарти в міжполісних взаєминах, у зв'язку з внутрішньополітичними процесами, що склалися в цьому полісі наприкінці VI ст. до Р. Х., див. у російськомовній історіографії особливо: *СтрогецкийВ.М.* Некоторые особенности внутриполитической борьбы в Спарте в конце VI — начале V в. до н. э. Клеомен и Демарат // ВДИ. — 1982. — № 3. — С. 38-49.

передачі влади в руки Ісагора і трьохсот його прибічників означали фактичне усунення від управління полісом всіх інших амбіційних громадян, і в першу чергу — членів Буле. Ось як про це розповідає Геродот (подібну ж, але більш деталізовану оповідь, ми зустрічаємо і в Арістотеля): «Зробивши це (тобто вигнавши суперників Ісагора. — В.С.), він (Клеомен. — В.С.) намагався потім розпустити Раду і вручити посади трьомстам прибічникам Ісагора. Коли ж проти цього повстала Рада і відмовилася підкоритися, тоді Клеомен та Ісагор зі своїми прибічниками захопили Акрополь. Усі ж інші афіняни, дійшовши згоди поміж себе, тримали їх в облозі протягом двох днів. На третій же день, домовившись щодо безпечного проходу, всі лакедемоняни, які були тут, покинули країну... Клеомен тоді був знову вигнаний разом з лакедемонянами. Усі ж інші були заковані в кайдани й засуджені до смерті...» (***Hdt***. V. 72 [167]; ***Arist***. Athen. Pol. XX).

---

[167] Ταῦτα δὲ ποιήσας δεύτερα τὴν βούλὴν καταλύειν ἐπειρᾶτο, τριηκοσίοισι δὲ τοῖσι Ἰσαγόρεω στασιώτῃσι τὰς ἀρχὰς ἐνεχείριζε. Ἀντισταθεισης δὲ τῆς βουλῆς καὶ οὐ βουλομένης πείθεσθαι, ὅ τε Κλεομένης καὶ ὁ Ἰσαγόρης καὶ οἱ στασιῶται αὐτοῦ καταλαμβάνουσι τὴν ἀκρόπολιν. Ἀθηναίων δὲ οἱ λοιποὶ τὰ αὐτὰ φρονήσαντες ἐπολιόρκεον αὐτοὺς ἡμέρας δύο· τῇ δὲ τρίτῃ ὑπόσπονδοι ἐξέρχονται ἐκ τῆς χώρης ὅσοι ἦσαν αὐτῶν Λακεδαιμόνιοι. ἐπετελέετο δὲ τῷ Κλεομένεϊ ἡ φήμη. ὡς γὰρ ἀνέβη ἐς τὴν ἀκρόπολν μελλων δὴ αὐτὴν κατασχήσειν, ἤιε ἐς τὸ ἄδυτον τῆς θεοῦ ὡς προσερέων· ἡ δὲ ἱρείη ἐξαναστᾶσα ἐκ τοῦ θρόνου, πρὶν ἢ τὰς θύρας αὐτὸν ἀμεῖψαι, εἶπε "ὦ ξεῖνε Λακεδαιμόνιε, πάλιν χώρεε μηδὲ ἔσιθι ἐς τὸ ἱρόν· οὐ γὰρ θεμιτὸν Δωριεῦσι παριέναι ἐνθαῦτα." ὁ δὲ εἶπε "ὦ γύναι, ἀλλ᾽ οὐ Δωριεύς εἰμι ἀλλ᾽ Ἀχαιός." ὃ μὲν δὴ τῇ κλεηδόνι οὐδὲν χρεώμενος ἐπεχείρησέ τε καὶ τότε πάλιν ἐξέπιπτε μετὰ τῶν Λακεδαιμονίων· τοὺς δὲ ἄλλους Ἀθηναῖοι κατέδησαν τὴν ἐπὶ θανάτῳ, ἐν δὲ αὐτοῖσι καὶ Τιμησίθεον τὸν Δελφόν, τοῦ ἔργα χειρῶν τε καὶ λήματος ἔχοιμ᾽ ἂν μέγιστα καταλέξαι. Οὗτοι μέν νυν δεδεμένοι ἐτελεύτησαν.

На хвилі патріотичного й демократичного підйому (адже без активізації демосу Рада чотирьохсот не зуміла б подолати спартанців) до Афін повернувся Клісфен — не сам, але разом з вигнаними раніше семистами сім'ями своїх прибічників, як вождь і предстоятель демосу. На чолі народної партії він задовольняє свої політичні амбіції, жадобу помсти політичним супротивникам, і при цьому, можливо навіть мимоволі, проводить в життя проголошені раніше об'єктивно демократичні ідеї[168]. Центральним пунктом реформ Клісфена стало введення адміністративно-територіального поділу Аттики — так звана реформа філ. Вона, фактично, завершила процес розподілу громадян не за родовою, а за територіальною ознакою, розпочатий ще введенням навкрарій [169].

В межах реформи, було створено десять нових, територіальних філ. Старі, родові філи продовжували існувати як данина традиції, — вони навіть зберігали своїх виборних філобасілевсів і утримували за собою деякі сакральні, культові функції, — але втрачали будь-яке політичне значення. Старі фратрії та роди також зберігалися лише як релігійно-культові об'єднання. Серцевиною ж всього політичного життя за реформами Клісфена ставали нові адміністративно-територіальні одиниці — філи і створювані замість навкрарій деми.

Нові філи не займали суцільної території, кожна з них утворювалася з трьох віддалених одна від одної частин-тріттій (тріттія, ἡ τριττύς, — букв. «третина»), які локалізувалися відповідно в трьох різних областях Аттики: одну з цих областей утворювали Афіни з околицями (τῶν περὶ ἄστυ), другу — приморська смуга, Паралія (τῆς παραλίας), а до

[168] Пор. до цього твердження Майкла Фінлі, за яким Клісфен принципово боровся із впливом аристократичних родів (див.: *Finley M. I.* Politics in the Ancient World. — Cambridge, 1984. — P. 64-65).

[169] В констатації фундаментальності для усіх інших перетворень Клісфена його територіальної реформи сходяться майже всі антикознавці. Див. щодо цього хоча б: *Lewis D. M.* Cleisthenes and Attica // Historia. — 1963. — Bd. 12. — Ht. I. — S. 22-40.

третьої області відійшли внутрішні райони — Месогея (τῆς μεσογείου), що охоплювала більшу частину країни (*Arist.* Athen. Pol. 21, 4). В історичній літературі раз-по-раз виникають дискусії щодо їх співвідношення з уже згадуваними трьома областями доклісфенівської Аттики: педіеєю — (τὸ πεδίον) паралією (ἡ παραλία) та діакрією (ἡ διακρία) [170]. Не вдаючись полеміку, погодимося тут з точкою зору, за якою Клісфен не враховував давніх історичних зв'язків, а скоріше навпаки, свідомо розділив територію Аттики на тріттії з тим, щоб якоюсь мірою зменшити можливість опору з боку регіональних лідерів. В результаті такого розділу, природні кордони між давніми Педіеєю, Паралією та Діакрією мали стертися, оскільки общини-деми, з яких вони раніше складалися, тепер відійшли до різних тріттій [171].

Низову і разом з тим центральну, вузлову ланку нового адміністративно-територіального устрою становили тепер деми — компактні поселення-общини з їх жителями, общинниками-демотами, та територією. Кожна філа першопочатково складалася з десяти демів і кількість їх, таким чином, доходила до 100 [172].

На відміну від роду, який об'єднував своїх членів не в залежності від місця їх проживання а взаємини між ними регламентував віковічною традицією, дем грунтувався на принципах суто територіальних і самоуправлінських. Деми мали власні політичні інстанції (у тому числі — виборного демарха, голови демосу). Особливого ж значення для всього політично оформованого реформами Клісфена полісного устрою деми набували через те, що саме в них велися списки громадян, Ληξιαρχικὸν γραμματεῖον. За даними джерел,

[170] Див. особливо другу главу в: *Зельин К.К.* Борьба политических группировок... — С. 93 наст.

[171] *Зельин К.К.* Борьба политических группировок... — С. 106.

[172] З часом кількість як філ, так і демів зросте: філ за еллініcтичної доби було 12, за римської - 13, відповідним чином і демів в IV ст. нараховувалося вже 150 а за римської доби - 174.

Клісфен заніс до цих списків і масу тих особисто вільних жителів Аттики, переселенців-метойків і навіть вільновідпущеників, які вже давно втратили зв'язки з власним родом (або й взагалі не мали їх) і через це були просто-таки виключені з усього політичного життя афінського полісу.

Пріоритет нової соціальної класифікації перед старою, традиційною був закріплений і на ментальному, ідеологічному рівні. Якщо до Клісфена ім'я афінянина складалося з власного імені та імені батька (бажано знатного та благородного), то тепер обов'язково вказувалася і назва дему з якого громадянин походить, як то: «Гіппарх, син Харма, з Колліту», «Мегакл, син Гіппократа, з Алопеки», «Фемістокл, син Неокла, з дему Фреаррії» тощо. Належність до громадянського колективу стає самоцінною і замінює собою (принаймні в офіційній, публічній сфері) родовід громадянина, «славу предків»: «/... він (Клісфен. — *В.С.*) — зазначає Арістотель — примусив вважатися демотами жителів кожного з демів, щоб люди не виділяли нових громадян, називаючи їх за іменем батька, але щоб публічно називали за іменем дему» (*Arist.* Athen. Pol. XXI. 4).

Община демотів, низова, первинна ланка всієї полісної організації, стає, таким чином, тим спільним, тим знаменником, у відповідності якому знаходить своє обґрунтування належність до громадянського загалу кожного окремо взятого громадянина.

«Перемішавши» в нових філах усіх громадян, Клісфен, тим самим, значно послабив (хоча й не розірвав цілком [173]) пута родових зв'язків, силу традиції і вплив аристократичних сімей. Політичний вакуум, який утворився в Афінах після ліквідації тиранії Пейсістратідів і який прагнула заповнити

[173] Зв'язки між окремими общинами, що входили до складу доклісфеніфських філ, фратрій та родів, продовжували зберігатися впродовж всієї історії Афінського полісу. Про це, серед іншого, свідчать і постанова общин давнього Тетраполіса (Syll.3, 541), що датується кінцем III ст. до Р.Х., і декрет тріттії Епакрії (IG, II, 1053).

знать, поступово зникав. Натомість громадянська община отримувала міцний фундамент з нових філ та демів, на якому і вибудовуватиметься уся політична, владна організація афінського полісу.

Система влади, отже, остаточне перетворення афінської общини на суверенну державу, набуття нею все нових державних ознак грунтувалися на основі політично прогресивного територіально-адміністративного устрою, започаткованого реформами Клісфена.

Перш за все радикальному реформуванню була піддана створена Солоном Рада чотирьохсо, Буде. Раніше вона обиралася лише тими афінянами, які входили до складу чотирьох старих, ще досолонівських філ — по сто представників від кожної. Сковані кайданами традиції [174], чи навіть родинності, громадяни були просто вимушені голосувати за місцевих, регіональних лідерів — аристократів, вихідців з найвпливовіших і найавторитетніших сімей. Тепер була утворена Рада п'ятисот, до якої обиралося по п'ятдесят представників від кожної новоствореної філи. І хоча ***обиратися*** до них (як і до інших, в тому числі й новостворених органів влади) могли тільки представники вищих солонівських класів, право ***обирати*** розповсюджувалося на всіх без винятку громадян.

Таким чином, у політичні змагання в тій чи іншій мірі залучалася фактично вся маса вільного населення Аттики, усі громадяни, громадяни, що влилися до десяти територіальних філ.

---

[174] Силу традиції не слід применшувати. Вона складається в умовах тісних зв'язків (сімейних, політичних, релігійних, а також господарських чи, що майже тотожно, економічних) між членами обмеженого кола політів, і на її основі сформовуються ціннострні уявлення цих політів, їх спосіб життя та моделі поведінки. Розмірковування щодо важливості зв'язків всередині різних соціальних груп в античному Середземномор'ї в цілому див.: *Свенцицкая И.С.* Новые подходы к возникновению християнства — Работы Дж. Д. Кроссана // ВДИ. — 2001. № 1. — С. 88-97.

«Перемішані» в одній філі, вихідці з різних частин Аттики були значно вільнішими у своєму волевиявленні від впливу місцевих і містечкових традицій. До того ж і визнаним у старих філах політичним лідерам тепер довелося вести боротьбу не лише з їх місцевими супротивниками, але й з не менш впливовими лідерами інших **старих** родів, філ і фратрій — за симпатії усіх нових громадян, членів однієї з ними, нової територіальної філи. Зрозуміло, що завоювати ці симпатії було значно простіше, відстоюючи не лише суто егоїстичні, вузькокланові чи родинні інтереси, але й інтереси всього громадянського колективу, громади-держави, афінського полісу. Відтепер афінська знать, якщо тільки вона дійсно бажає політичного лідерства, мусить, подібно до Клісфена, враховувати у своїй діяльності й інтереси демосу (чи принаймні робити вигляд, що враховує, постійно вдаючись до політичної демагогії).

Відразу ж після утворення Рада п'ятисот перетворилася на ключовий адміністративний орган, до якого методом жеребкування [175] обиралися щороку представники трьох вищих солонівських майнових класів з десяти філ (на посаді булевта перебували впродовж року, а взагалі громадянин міг обиратися до Буле не більше двох разів за все своє життя). Члени Ради ділилися на десять пританій — по 50 чоловік в кожній. Кожна з пританій впродовж 35 — 36 днів по черзі чергувала у Раді, опікуючись всіма побіжними справами полісу, готувала і скликала Буле та народні збори, екклесію.

Паралельно з утворенням Ради п'ятисот (і також на основі територіально-адміністративного поділу та майнового цензу, головним чином — з трьох вищих солонівських класів) розширилася та значно демократизувалася вся система виконавчої влади. Новостворені адміністративні, фінансові та військові колегії комплектувалися з урахуванням чіткого представництва десяти філ і складалися головним чином з

[175] *Atist.* Athen. Pol. III. 3, де введення жеребу при заміщенні вищих посад Солоном підтверджується більш пізніми аналогіями.

десяти осіб. Так, очевидно, саме за часів Клісфена було створено колегію десяти аподектів, які відали усіма фінансовими справами, збиранням та видатками коштів на державні потреби.

Відповідного розвитку зазнала й життєво важлива для полісу військова організація [176]. Стало більш ефективним гоплітське ополчення, що комплектувалося за демами, тріттіями та територіальними філами; у 501/500 р. до Р.Х. воно отримало нових воєначальників — колегію десяти стратегів. Спочатку ці останні підкорялися архонту-полемарху, але поступово, з посиленням військово-політичної активності Афін, колегія стратегів відтіснила на задній план не тільки полемарха, але й усю колегію архонтів, перетворилася на головний орган виконавчої влади.

Серйозної демократизації зазнала й влада судова. Хоча в Афінах продовжували діяти Ареопаг і суд ефетів, головна роль у судочинстві поступово переходила до геліеї — суду присяжних, що обирався по жеребу з усіх громадян, без урахування майнового цензу. В компетенцію геліеї входив і контроль за діями посадових осіб, який вона здійснювала разом з народними зборами. Останні також значно активізували свою роботу і все чіткіше проводили лінію на утвердження та зміцнення демократичних засад.

Особливо грізною зброєю в боротьбі за демократизацію політичного устрою Афін екклесія стала після прийняття закону про остракізм [177].

---

[176] Військовий аспект реформи Клісфена особливо наголошують в своїх дослідженнях А. ван Ефантер та П. Зіверт (*Effenterre H. van.* Clistène et les mesures de mobilisation // REG. — 1976. — V. 89. — P. 1-17; *Siewert P.* Die Trittyen Attikas und die Heeresform des Kleisthenes. München, 1982.

[177] Щодо часу введення остракізму, то ця проблема має свою значну історіографію (див. хоча б: *Картюк.* Клисфеновские реформы... Там же див. бібліографію з проблеми. Див. також детальний огляд дискусії щодо часу введення остракізму у Томсена і Лемана

Назва цього закону походить від грецького слова «остракон», «черепок», оскільки сама процедура остракізму передбачала необхідність подачі кожним громадянином черепка, на якому він мав написати ім'я людини, що загрожує Афінам тиранією. Ось як про це пише афінський історик IV—III ст. до Р.Х. Філохор: «Народ проводив попереднє голосування перед восьмою пританією (кожного року. — *В.С.*) з приводу того, чи вважає він за необхідне «подавати черепок»; якщо це визнавалося за потрібне, агора огороджувалася дошками, при цьому залишали десять входів. Через них входила кожна філа окремо, а черепки подавали, повертаючи їх написом вниз. Спостерігали за цим дев'ять архонтів та Буле. Потім черепки підраховували і той, проти кого було подано найбільше голосів, — а всього було подано не менш ніж 6 тисяч черепків, — той мусив покинути поліс» (*Philochor.* FGrH. 328. F 30).

Звісна річ, під дію закону про остракізм підпадали виключно люди впливові і відомі громадянському загалу, представники впливових сімей, аристократи, що найактивніше брали участь у політичній боротьбі — одним словом, ті, що постійно перебували в центрі уваги і викликали до себе заздрість та недоброзичливість середнього громадянина, рядового обивателя. Без суду і слідства, та навіть без будь-якого конкретного звинувачення, той, хто у цьому своєрідному змаганні авторитетів «набирав потрібну кількість голосів», мав піти у вигнання на десять років, уладнавши

(Tomsen R. The Origin of ostracism. A synthesis. Humanitas [Collection], IV. — Köbenhavn: Gyldendal, 1972. — P. 16-60; *Lehmann G. A.* Der Ostrakismos-Entscheid in Athens: von Kleisthenes zur Ära des Themistocles // ZPE. — 1981. — Bd. 41. — S. 85-99). Відзначимо тільки, що й після появи публікації та досліджень фрагменту візантійського рукопису XV століття (Codex. Vatic. Gr. 1144) у літературі можна зустріти спроби заперечити введення остракізму Клісфеном і датувати його запровадження 480-ми роками, точніше — роком його першого використання, і пов'язати його з іменем Фемістокла.

спершу всі свої особисті справи в Афінах. Остракóвані мали втішатися принаймні тим, що їх не стратили та не позбавили власності — остракізм, таким чином, для впливових політиків часто виявлявся найменшим злом. «Остракізм — зазначає Плутарх (*Plut.* Arist. VII), — не був покаранням за якийсь низький вчинок. Задля пристойності його називали також «приборканням і притишенням погорди та надмірної могутності», проте насправді він виявлявся засобом притишити ненависть, і засобом досить-таки милосердним: почуття недоброзичливості знаходило собі вихід не в чомусь непоправному, але тільки в десятилітньому вигнанні того, хто це почуття викликав».

Створений для боротьби з загрозою реставрації тиранії, закон про остракізм об'єктивно слугував утвердженню демократії. Видатні особистості відтепер завжди мусили дбати про свій, так би мовити, імідж в очах простого люду, ретельно виважувати кожен крок і кожне слово, щоб, борони боже, не викликати в юрби підозру у погорді. Відкритість, публічність особистого життя політичного діяча стає відтепер нормою для полісу — демократія завжди ревниво стежить за своїми лідерами, тримаючи їх постійно, за висловом Ф. Шахермейра, «у стані шаху». Як вірно сформулював Е.Д. Фролов: «За допомогою остракізму афінська громадянська община оберігала себе від небажаних наслідків надмірного успіху тієї або іншої аристократичної особистості. Послідовним усуненням політиків, чий вплив загрожував перевершити допустиму при демократії норму, община і затверджувала своє суверенне право, своє значення втіленого державного начала» [178].

[178] *Фролов Э.Д.* Рождение греческого полиса. *Л.*, 1988... — С. 164.

ЗАКЛЮЧЕНИЯ

Реформи 508—500 рр. до Р. Х. підвели риску під усім попереднім розвитком Аттики. Якими б не були справжні мотиви дій Клісфена, наслідком їх стало остаточне утвердження полісного устрою. Афінська община остаточно перетворилася в общину громадян, у громадянську общину, в общину-державу, у поліс, суверенітет народу в якому гарантувався усім комплексом владних інститутів.

Визначальною в цьому полісі стала риса, притаманна античній цивілізації взагалі, а саме — невтрачувана свобода політа, гарантована вже самим фактом його належності до полісного колективу; не **рабство** ***але*** **свобода** визначає специфіку афінського поліса, як і античної цивілізації в цілому [179].

Включення політа у полісне життя знаходило свій відбиток у постійному відтворенні триєдиного зв'язку, за яким він був водночас, по-перше, активним суб'єктом політичного життя, громадянином і, отже, претендував на свою частку у владі, сам як член громадянського загалу виступав її носієм і сувереном; по-друге, він був реальним чи потенційним землевласником і вже з огляду на одне це —

[179] Детально щодо свободи як характеристичної ознаки античної цивілізації див.: *Ставнюк.* Фемістокл і Афіни. — С. 3 наст.

просто фізично відчував свою належність до замкнутого, ізольованого від зовнішнього оточення вузькокорпоративного світу таких як і він політів, що ревно обороняли цю свою привілейовану замкнутість; і, по-третє, політ неодмінно виступав як ополченець, воїн, священним обов'язком і привілеєм якого було захищати свій поліс, а таким чином — і себе самого в колективі співгромадян.

Матеріальною основою цього поліса виступала сформована в архаїчну добу антична власність на землю, за якою не тільки земля, що використовується в сільському господарстві, але й земля в найширшому розумінні цього слова, з усіма її природними багатствами належала в кінцевому рахунку общинному, громадянському загалові. Територіальна реформа поступово, але неухильно утверджувала і в заходах Клісфена остаточно утвердила землю, місцевість, територію Аттики як низову і базову, як первинну ланку і першооснову всього полісного життя — його суспільно-політичної, військової та, до певної міри, й ментальної сфери.

В ході перетворень архаїчної доби афінський поліс оформився й ідеологічно — принципи общинної солідарності поступово утверджувалися в свідомості громадянського колективу і отримали своє обгрунтування як у спробах регламентації індивідуальних прагнень окремих особистостей світськими реформаторами і тиранами, так і зусиллями реформаторів релігійних; афінським суспільством була осмислена і сакралізована єдність полісного колективу, що базувалася на принципах суспільно-політичного компромісу і своєрідного «суспільного договору», на ідеї «серединності», опорою якої виступав зміцнювані завдяки вмілим економічним перетворенням середні прошарки громадянського загалу.

Таким чином, утворення полісу, як і будь-яке компромісне рішення по визначенню, передбачало баланс інтересів і різних соціо-професійних груп всередині громадянського колективу, і окремих особистостей. Збереження такого балансу, а значить — і суспільної злагоди, вимагало від усіх зацікавлених сторін толерантності та лояльності щодо виконання основних зафіксованих положень.

Добитися цього було, одначе, справою непростою. Звичайно, афінський поліс в реформах Клісфена отримав могутній поштовх до подальшої його демократизації. Але поряд з безсумнівно потужною демократичною тенденцією він успадкував від архаїчної доби й тенденції іншого гатунку — аристократичні (в аристократичній якості політичних лідерів etc.), олігархічні (збереженні розподілу обов'язків і прав за майновим цензом) і тиранічні (провоковані і стимульовані надмірною активністю окремих особистостей і прагненням демосу до їх обмеження, утопічними настроями афінського простонароддя тощо). Демократичні паростки, виплекані реформами Клісфена, були ще тендітними і афінський поліс перебував, так би мовити, в «точці біфуркації»: демократія, олігархія, аристократія чи навіть тиранія — усі ці політичні моделі мали свою потенційність, що коренилася в підгрунті архаїчної доби. Боротьба за утвердження визначених в архаїчний період тенденцій суспільно-політичного розвитку Аттики і складає основний зміст, визначає весь пафос афінської історії першої третини V ст. до Р. Х. [18◦].

[179] Див. про це детально: *Ставнюк.* Фемістокл і Афіни.

БІБЛІОГРАФІЯ

ДЖЕРЕЛА

Aeschyli Opera. Ed. H. Well. V. I-II. — Lipsiae: Teubner, 1907

Andocidis Orationes. Ed. Fr. Blass. — Lipsiae: Teubner, 1880

Antologia Graeca. Epigrammatum Palatina cum Planudea. Ed. H. Stadtmueller. V. I-III. — Lipsiae: Teubner, 1894-1906

Aristophanes. Works in 3 vol. Ed. by H. Beckby. V. I-IV. London: Heinemann. — Cambridge (Mass.): Harvard Univ. Press, 1937-1946

Aristoteles. Politics. Ed. by H. Rackham. Cambridge (Mass.): Harvard Univ. Press. London: Heinemann, 1944

Aristotelis Oeconomica. Ed. B.A. van Groningen et A. Wartell / Aristote. Economique. Paris: Les Belles Lettres, 1968

Aristotelis Politeia Athenaion. Quartum ed. F. Blass. — Lipsiae: Teubner, 1908

Aristotelis politica. Ed. W.D. Ross. Oxford: Clarendon Press, 1957 (repr. 1964)

Aristotelis qui ferebantur librorum fragmenta. — Lipsiae: Teubner, 1866 (repr. Stuttgart, 1967)

Аристотель. Нікомахова етика. / Ставнюк В. В. Коментарі, післямова. — К.: Аквілон-Плюс, 2002

Athenaei Naucraritae Dipnosophistarum. Libri 15. V. I-III. Rec. G. Kaibel. — Lipsiae: Teubner, 1887-1889

FGrH = Die Fragmente der griechischen Historiker . Ed. F. Jacoby. Bd. I-III. — Leiden: Brill. 1950

Die Fragmente der Vorsokratiker. Griechisch und Deutsch von Hermann Diels. Hrsg. v. W. Kranz. Bd. I-II. 6 Aufl. — Berlin, 1951-1952

Diodori Siculi Bibliothecae historiae quae supersunt. Ex nova rec. G. Dindorfii. V. I-V. — Lipsiae: Teubner, 1866-1868

Diodorus Siculus. Works in 12 vol. — Cambridge (Mass.): Harvard Univ. Press - London: Heinemann, 1939-1980

Diogenis Laertii vitae philosophorum. Ed. H.S. Long. 2 vols. — Oxford: Clarendon Press, 1964 (repr. 1966)

Dionisii Halicarnasensis Antiquitatum romanorum. Ed. C. Jacoby. V. I-III. — Lipsiae: Teubner, 1885-1891

Doxographi Graeci. Ed. H. Diels. — Berolini: Reimer, 1879 (Repr. De Gruyter, 1965)

Euripidis fabulae. Vol. 3. — Oxford: Clarendon Press, 19°2 (Repr 1966)

Fragmenta Historicorum Graecorum (FHG). Ed. C. Muellerus. V. I-V. — Parisiis: Didot, 1860-1872

Harpocration et Moeris. Ed. J. Bekkeri. — Berlin, 1833

Herodoti historiarum libri IX. Ed. R. Dietsch. V. I-II. — Lipsiae: Teubner, 1872

Hesiodi Carmina. Ed. A. Rzach. — Lipsiae, 1913

Hesiodi Opera. — Oxford: Clarendon Press, 197°. P. 49-85

Hesychii Alexandrini lexicon. Ed. K. Latte. Vol. 1. — Copenhagen Munksgaard

Homeri Ilias. Ed. T.W. Allen. Vols. 2-3. — Oxford: Clarendon Press, 1931

Homeri Odyssea. — Basel: Helbing & Lichtenhahn, 1962

Hyperides. The Orations against Athenogenes and Philippides. Ed. by F. G. Kenyon. — London: Bell., 1893

Lex. Patm. = Lexicon Patmense / I. Sakkelion: Léxeis meth' historian - Lexicon Patmense // Bulletin de Correspondance Hellenique vol. 1, Athènes 1877 = Lexica Graeca Minora. Ed. K. Latte, H. Erbse. — Hildesheim, 1965

Lex. Rhet. Seguer. = Lexicon Seguerianum / Lexici Segueriani Synagogè léxeon chresimon inscripti pars prima e cod. Coisl. Graec. 347 edita. — Universitätsprogramm Marburg, 1891/92 = Lexica Graeca Minora. Ed. K. Latte, H. Erbse. — Hildesheim, 1965

Lexicographi Graeci. V. 1-2. — Lipsiae: Teubner, 1900-1931 (repr. Stuttgart, 1967)

Lycurgi Oratio in Leocratem. Cum ceterarum Lycurgi orationnum fragmentis. Post C. Scheibe et F. Blass. Curavit N.C. Conomis. — Lipsiae, 1970

Lysiae Orationes. Ed. Maior. — Lipsiae: Teubner, 1901

Des Cornelius Nepos Lebensbeschreibungen. In Auswahl. Ed. F. Fuegner. — Lipsiae-Berolini: Teubner, 1905

Pausanias. Works in 4 vol. Ed. by H. S. Jones and H. A. Ormerod. — Cambridge (Mass.): Harvard Univ. Press. London: Heinemann, 1977

Photii Patriarchae Lexicon. Ed. S. A. Naber. V. I-II. — Leidaen: Brill, 1865

Plato. Works in 12 vol. Cambridge (Mass.): Harvard Univ. Press. — London: Heinemann, 1977-1979

Plutarch's Lives, in II vol. Ed. by B. Perrin. — Cambridge (Mass.): Harvard Univ. Press. — London: Heinemann, 1917-1950

Plutarch's Moralia, in 16 vol. — Cambridge (Mass.): Harvard Univ. Press. — London: Heinemann, 1968-1971

Pollucis Onomasticon. Ed. E. Bethe. — Lipsiae: Teubner, 1931

Polybii Historiae. Ed. L. Dindorf. 2-te Aufl. V. I-III. — Stuttgardiae, 1962

Rhetores Graeci. Ed. Walz C. — Stuttgart, 1832

Ruschenbusch E. SOLONOS NOMOI. Die Fragmente des solonischen Gesetzeswerkes mit eines Text- und Überlieferungsgeschichte // Historia, Einzelnschriften. — 1966

Schol. Plat. = Scholia in Platonem / Scholia Platonica. Ed. W. C. Greene. — Haverford (Pensilvania): American Philological Association, 1938

Scholia Graeca in Aristophanem. — Groningem: Bouma, 1975

Steph. Byzant. Eth. = *Stephanus.* Ethnika / Stephan von Byzant Ethnika. Ed. A. Meineke. — Berolini: Reimer, 1849 (repr. Graz: Akademische Druck und Verlagsanstalt, 1958)

Strabo. The Geography. Ed. by H.L. Jones. — Cambridge (Mass.): Harvard Univ. Press, London: Heinemann, 1961

Strabonis geographica. Ed. A. Meineke. 3 vols. — Lipsiae: Teubner, 1877 Repr. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1969)

Suidae Lexicon graece et latinae. Rec. G. Bernhardy. T. 1. — Hallis et Brunsvigae, 1853

Sylloge Inscriptionum Graecarum. Ed. G. Dittenberger. — Lipsiae: Hirzelium, 1863

Theognis. Elegiae. Ed. D. Young (post E. Diehl). 2nd edn. — Lipsiae: Teubner, 1971

Thucydidis Historiae. Ed. O. Lyschnat. — Lipsiae: Teubner, 1954

Tod M.W. A Selection of Greek Historical Inscriptions. V. I—II..— Oxford: Clarendon Press, 1946, 1948

Xenophontis opera omnia. Vol. 1. — Oxford: Clarendon Press, 1900 (repr. 1968)

Фрагменты ранних греческих философов. Ч. I. От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. М., 1989

ЛІТЕРАТУРА

Андреев Ю. В. Архаическая Греция / История Европы. Т. 1. — М., 1988. — С. 217-259

Андреев Ю. В. В ожидании «греческого чуда» (Духовный мир микенского общества) // ВДИ. — 1993. — № 4. — С. 14-33

Андреев Ю. В. К проблеме послемикенского регресса // ВДИ. — 1985. № 3. — С. 9-29

Андреев Ю. В. Об историзме гомеровского эпоса // ВДИ. — 1984. — №4. — С. 3-11

Андреев Ю. В. Античный полис и восточные города-государства // Античный полис и восточные города-государства. — *Л.*, 1979. — С. 20-21;

Андреев Ю. В. Начальные этапы становления греческого полиса / Город и государство в древних обществах. — *Л.*, 1982. — С. 3-17

Андреев Ю. В. Островные поселения Эгейского мира в эпоху бронзы. — *Л.*, 1989. — 231 с.

АндреевЮ. В. Ранние формы урбанизации // ВДИ. — 1987. — № 1. — С. 3-18.

Андреев Ю. В. Цена свободы и гармонии. Несколько штрихов к портрету греческой цивилизации. — С-Пб.: Алетейя, 1998. — 432 с.

Андреев Ю.В. Греки и варвары в Северном Причерноморье (Основные методологические и теоретические аспекты проблемы межэтнических контактов) // ВДИ. —1996. — № 1. — С.3-17

АндреевЮ. В. Поэзия мифа и проза истории. — *Л.*: Лениздат, 1990. — 223 с.

Андреев Ю. В. Раннегреческий полис (гомеровский период). — *Л.*: Изд-во ЛГУ, 1976. — 141 с.

Арістотель. Нікомахова етика / Переклад з давньогрецької, коментарі, післямова, додатки - СтавнюкВ. В. — К.: Аквілон-Плюс, 2002. — 480 с.

Берве Г. Тираны Греции. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1997

Блаватская Т. В. Ахейская Греция. — М., 1966

Боузек Я. К истории Аттики XI-VIII вв. до н. э. // ВДИ. — 1962. — № 1

Бузескул В. П. История Афинской демократии / Вступ. ст. Э. Д. Фролова; науч. редакция текста Э. Д. Фролова, М. М. Холода. — С-Пб: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2003. — 480 с.

Бузескул В.П. Афинская полития Арістотеля как источник для истории Афин до конца V века. — Харьков: Типография Зильберберга, 1895

Бузескул В.П. История Афинской демократии. — СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1909

Вернан Ж. -П. Происхождение древнегреческой мысли. — М.: Наука, 1988. — С. 1°3.

Виппер Р. Ю. Лекции по истории Греции. Изд. 3. — М.: Типолитография Товарищества И.Н. Кушнарёва и К°, 1909. — 230 с.

Гайдукевич В. Ф. История античных городов Северного Причерноморья. — М., 1954

Геродот. История в девяти книгах. Перевод и примечания Г.А. Стратановского. — *Л.*, 1972

Гиндин Л. А. Население гомеровской Трои: Историко-филологические исследования по этнологии древней Анатолии. — М.: Наука, 1993. — С. 7-13

Гордезиани Р. В. Проблемы гомеровского эпоса. Тбилиси, 1978

Грушевсъкий М. С. Старинна історія. Греко-римський світ. — К., 1918

Доватур А. И. Рабство в Аттике в VI-V вв. до н. э. — *Л.*, 1980

Доватур А. И. Феогнид и его время. — *Л.*, 1989

Доватур А. И. Повествовательный и научный стиль Геродота. — *Л.*: Изд. ЛГУ, 1957

Дъяконов И. М. Введение / Мифология древнего мира. — М.: Наука, 1977

Дъяконов И. М., Якобсон В. А. Гражданское общество в древности // ВДИ. — 1998. — № 1. — С. 22-29

Зайцев А. И. Культурный переворот в Древней Греции VIII-V вв. до н. э. — *Л.*: Изд. ЛГУ, 1985. — 207 с.

Зелинский Ф. Ф. История Античной культуры. 2-е изд. — С-Пб., 1995

Зелъин К. К. Борьба политических группировок в Аттике VI в. до н. э. — М.: Наука, 1964. — 272 с.

Иванов В. Дионис и прадионисийство. — С-Пб., 1994

Казанский Б. В. Нынешнее состояние гомеровского вопроса / Классическая филология. Сборник докладов конференции в мае 1956 г. — С. 3-23;

Карпюк С. Г. Клисфеновские реформы и их роль в социально-политической борьбе в позднеархаических Афинах // ВДИ. — 1986. — № 1. — С. 17-33

Клейн Л. С. Анатомия «Илиады». — С-Пб., 1998

Книпович Т. Н. Художественная керамика в городах Северного Причерноморья / Античные города Северного Причерноморья. Т. I. — М.; Л., 1955

Колобова К. М. Древний город Афины и его памятники. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1961. — 374 с.

Колобова К. М. К вопросу о возникновении афинского государства // ВДИ. — 1968. — № 4

Колобова К. М. Революция Солона // Ученые записки ЛГУ. Серия исторических наук. — Вып. 4. — № 39. — 1939

Колобова К. М., *Глускина Л. М.* Очерки истории Древней Греции. — Л., 1958.

Кошеленко Г. А. Введение. Древнегреческий полис / Античная Греция. Т. 1. — М.: Наука, 1983. — С. 9-36

Кравчук А. Троянская война: Миф и история. — М., 1991

Латышев В. В. Очерк греческих древностей. Ч. 1. Изд. 3-е. — С-Пб., 1897

Ленцман Я. А. Рабство в микенской и гомеровской Греции. — М., 1963

Лепер Р. Х. К вопросу о димах Аттики // ЖМНП. — 1891. — Ч. 291. — Ноябрь

Лепер Р. Х. Следы синойкизма двенадцати государств Аттики / Сборник археологических статей, поднесенных гр. А. А. Бобринскому. — С-Пб., 1911

Лосев А. Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. — М., 1957. — С. 142-182

Лосев А. Ф. Дионис / Мифы народов мира. Т. 1. — М., 1987. — С. 380-381

Лосев А. Ф. Аполлон / Мифы народов мира. Т. 1. — М., 1987. — С. 92-95

Лосев В. Р. Гомер. — М., 1960

Лосев А. Ф. История античной эстетики. Ранняя классика / История античной эстетики. Т. I. — М.: Высшая школа, 1963

Лукач Й. Пути богов. — М.: Наука, 1984

Луръе С. Я. Язык и культура микенской Греции. — М.,- *Л.*, 1957

Макаров И. А. Орфизм и греческое общество VI-IV вв. до н. э. // ВДИ. — 1999. — № 1. — С. 8-19

Менъ А. Магизм и единобожие / История религии. Т. 2. — М., 1991

Палъцева Л. А. Из истории архаической Греции: Мегара и мегарские колонии. — *Л.*, 1999

Полякова Г. Ф. От микенских дворцов к полису / Античная Греция. Проблемы развития полиса. Т. 1. Становление и развитие полиса. — М.: Наука, 1983. — С. 89-128

Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. I. Античность. — СПб, 1994. — С. 5-6

Рожанский И.Д. Расизм и Древняя Греция // ВИЕТ. —1995. — N2

Сахарныш И. А. Гомеровский эпос. — М., 1976

Свенцицкая И.С. Новые подходы к возникновению христианства — Работы Дж. Д. Кроссана // ВДИ. —2001. — № 1. — С. 88 - 97

Скржинская М. В. Устная традиция о Писистрате // ВДИ. — 1969. — № 4

Ставнюк В. В. "Кілонова смута" та закони Драконта (в контексті становлення афінського поліса) // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2000. — № 1. - С. 215-226

Ставнюк В. В. Владислав Петрович Бузескул (до 140-річчя з дня народження) // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 1998. — № 2. — С. 163-175

Ставнюк В. В. Доля античної спадщини в Україні: Античні студії і формування історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова // Український історичний журнал. — 1998. — № 6. — С. 46-54

Ставнюк В. В. Доля античної спадщини в Україні: Михайло Грушевський про історію стародавньої Греції / Тези Міжнародної конференції «Україна-Греція». К., 1995

Ставнюк В. В. Завершення реформ Солона у відображенні історичної традиції // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2004. — № 4. - С. 254-257

Ставнюк В. В. Коментарі, післямова / Арістотель. Нікомахова етика. К.: Аквілон-Плюс, 2002

Ставнюк В. В. Криза патріархального укладу в Аттиці та пошуки шляхів її подолання / Україна-Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва (м. Маріуполь, 27-29 травня 1999 р.). Збірник наукових праць міжнародної науково-практичної конференції. Т. 1 (частина). Маріуполь, 1999. — С. 117-121

Ставнюк В. В. Підприємливість в контексті становлення античної грецької цивілізації / Подвижники й меценати: грецькі підприємці та громадські діячі в України XVII-XIX ст. Історико-біографічні нариси / Під ред. Смолія В. А. К, 2001. — С. 18-35

Ставнюк В. В. Початок і методи проведення реформ Солона // вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Випуски 74-76. — С. 112-115

Ставнюк В. В. Суспільно-політичні процеси в афінському полісі на початку класичної доби і архонтат Фемістокла // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2000. — № 5. - С. 150-164

Ставнюк В. В. Творець «світової держави» // Пам'ять століть. — 1997. — № 4. — С. 124-133

Ставнюк В. В. Фемистокл и Мильтиад: к вопросу о политическом противоборстве // Вестник МГУ. —Сер. № 8. —История. — № 3. — 1988

Ставнюк В. В. Фемістокл і Афіни: діяльність Фемістокла в контексті еволюції афінського поліса. К.: Прайм-М, 2004. — С. 186, прим. 112

Ставнюк В. В. Фемістокл і Мільтіад // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2001. — № 2. — С. 228-233

Ставнюк В. В. Формування полісного устрою в Аттиці і

«сінойкізм Тесея» // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 1999. — № 2. — С. 190-200

Ставнюк В. В. Юридична латина: основи граматики; вибрані юридичні терміни, формули; сентенції. К.: Аквілон-Прес, 1997

Строгецкий В.М. Клисфен и Алкмеониды // ВДИ. — 1972. — № 2. — С. 99-106

Строгецкий В.М. Некоторые особенности внутриполитической борьбы в Спарте в конце VI - начале V в. до н. э. Клеомен и Демарат // ВДИ. — 1982. — № 3. — С. 38-49

Строгецкий В.М. Панэллинская лига 481 г. до н. э. (Возникновение и структура) / Социальная структура и политическая организация античного общества. Межвузовский сборник. Л.: Изд-во ЛГУ, 1982. — С. 45-75

Суриков И. Е. Из истории греческой аристократии поздне-архаической и раннеклассической эпох. Род Алкмеонидов в политической жизни Афин VII-V вв. до н. э. — М., 2000

Суриков И.Е. Килонова скверна в истории Афин VII-V вв. до н. э. Автореф. дис. ... канд ист. наук. — М., 1994

Суриков И. Рецензия на: The Archaeology of Athens and Attica under the *Democracy.* Proceedings of an International Conference celebrating 2500 years since the birth of democracy in Greece, held at the American School of Classical Studies at Athens, December 4-6, 1992. Ed. W. D. E. Coulson, O. Palagia, T. L. Shear, H. A. Shapiro, F. J. Frost. Oxford: Oxbow Books, 1994 (Oxbow Monograph 37). VIII, 250 p. // ВДИ. — 1997. — № 3. — С. 232-237

Томсон Д. Исследования по истории древнегреческого общества. — М., 1958.

Топоров В. Н. История и мифы / Мифы народов мира. Т. 1. — М., 1987. — С. 572-574;

Туманс Х. Рождение Афины. Античный путь к демократии: от Гомера до Перикла (VIII-V вв. до н. э.). — С-Пб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2002

Фрагменты ранних греческих философов. Ч. I. От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. — М., 1989

Фролов Э. Д. Парадоксы истории - парадоксы античности. — С-Пб: Изд-во С. —Петерб. ун-та, 2004. — 420 с.

Фролов Э. Д. Рождение греческого полиса / Становление и развитие раннеклассовых обществ (город и государство). — *Л.*, 1986

Фролов Э. Д. Рождение греческого полиса. — *Л.*, 1988

Фролов Э. Д. Факел Прометея. Очерки античной общественной мысли. 2-е изд., испр. и доп. — *Л.*: Изд-во *Л*ГУ, 1991. — 440 с.

Фролов Э.Д. Политические лидеры афинской демократии // Политические деятели античности, средневековья и нового времени. — *Л.*: Изд-во *Л*ГУ, 1983. — С. 6-22

Фукидид. История. Т. II / Перевод Ф. Мищенка в переработке, с примечаниями и вступительным очерком С. Жебелева. — М., 1915

Цыгмбурский В. Л., Файер В. В. Рецензия на: *Клейн Л. С.* Анатомия «Илиады» // ВДИ. — 2002. — № 1. — С. 179-189

Шишова И. А. Раннее законодательство и становление рабства в античной Греции. — *Л.*, 1991

Шталъ И. В. Гомеровский эпос. — М.: Высшая школа, 1975

Шталъ И. В. Художественный мир гомеровского эпоса. — М.: Наука, 1983. — 296 с.

Юдзиро Накамура. Зло и Грех в японской культуре // Иностранная Литература. — 1998. — С. 232.

Яйленко В. П. Архаическая Греция // Античная Греция. Т. 1. — М., 1983. — С. 128-193

Яйленко В. П. Архаическая Греция и Ближний Восток. — М.: Наука, 1990. — 271 с.

Яйленко В. П. Общность коммуникативной и социальной терминологии архаической Греции и раннего Рима: историко-лингвистический аспект // ВДИ. — 1993. — № 3. — С. 88-99

Ярхо В. Н. Кровная месть и божественное возмездие в «Орестее» Эсхила // ВДИ. — 1968. — № 4. — С. 62-68

Aly W. Volksmärchen und Novelle bei Herodot und seinen Zeitgenossen. 2-te Aufl. — Göttingen, 1968

Andrewes A. The Greek tyrants. — London, 1956

Badiaen F. Archons and strategoi // Antichthon. — 1971. — V. 5. — P. 1-34

Berve H. Die Tyrannis bei den Griechen. — München: Beck, 1967. — Bd. I-II

Bicknell P. J. Studies in Athenian Politics and Genealogy. — Wiesbaden, 1972. — P. 1-53

Bolkestein H. Economic Life in Greece's Golden Age. — Leiden, 1938. — P. 140-141

Bourriot F. Recherches sur la nature de Genos. Etude d'histoire sociale athenienne - periodes archmque et classique. I-II. — Lille-Paris, 1976

Brommer F. Die Akropolis von Athen. — Darmstadt, 1985

Burkert W. Mythisches Denken // Philosophie und Mithos. Hrsg. von H. Poser. — Berlin; New York, 1979.

Cadoux T. J. The Athenian Archons from Kreon to Hypsichides // JHS. — 1948. — V. 68. — P. 70-123

Camp J. M. Die Agora von Athen. Ausgrabungen im Herzen des klassischen Athen. — Mainz, 1989

Carawan Ed. Rhetoric and the Law of Draco. — Oxford: Clarendon, 1998. — 408 p.

Coldstream J. N. Geometric Greece. London, 1977

Cole S. G. Oath ritual and the male community at Athens / Demokratia. A Conversation on democracies, ancient and modern. Ed. by J. Ober and Ch. Hedrick. — Princeton; New Jearsey, 1996. — P. 227-248

Cortina F. Pitac: la caracteritzacio del sophos / Itaca. — 1993-1995. — V. 9 -11. — P. 9-44

Davies J. K. Athienian Propertied Families 600-300 B. C. — Oxford, 1971

Demand N. The Greek City // The Ancient History Bulletin. - 1992. - 6. — 2. — P. 80-88

Demand, N. H. Urban relocation in archaic and classical Greece. — Norman: University of Oklahoma Press, 1990

Desborough V. The Last Myceneans and Their Successors. — Oxford, 1964

Die Fragmente der griechischen Historiker (FGrH). Ed. F. Jacoby. Bd. I-III. — Leiden: Brill, 1950

Donlan W. Social Vocabulary and its Relationship to Political Propaganda in Fifth-Century Athens // QUCC. —1977. — 27. — P. 95-111

Donlan W. The Aristocratic Ideal in Ancient Greece. Attitudes of

Superiority from Homer to the End of the Fifth Century B. C.- Lawrence (Kansas), 1980

Duplouy A. L'utilisation de la figure de Crésus dans l'idéologie aristocratique athénienne: Solon, Alcméon, Miltiade et le dernier roi de Lydie // AC. — 1999. — V. 68. — P. 1-22

Effenterre H. van. Clistène et les mesures de mobilisation // REG. — 1976. — V. 89. — P. 1-17

Eliot C. W. J. Where did the Alkmaionidai Live? // Historia. — 1967. — Bd. 16. — Ht. 3. — S. 279-286

FinleyM. The Trojan War //JHS. — 1964. — 84

Finley M. I. Politics in the Ancient World. — Cambridge, 1984

Fornara C. W., Samons L. J. Athens from Cleisthenes to Pericles. — Berkeley, 1991

Fornaro S. Hegesandros (2) aus Delphi, Verfasser von Hypomnemata / Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Herausgegeben von Hubert Cancik und Helmuth Schneider. Altertum. — Bd. V. — Gru-Iug. — Stuttgart & Weimar: Verlag J. B. Metzler, 1998. — S. 235

Forrest W. G. The Emergence of Greek Democracy. — London, 1966

Foxhall L. A View from the Top. Evaluating the Solonian property classes / The Development of the Polis in Archaic Greece. Ed. by Lynette G. Mitchell and P.J. Rhodes. — London and New York: Routledge. 1997. — P. 113-136

Frost F. J. Solon and Salamis, Peisistratos and Nisaia // AncW. — 1999. — 30. — 2. — P. 133-139

Gavantka W. Die sogenannte Polis: Entstehung, Geschichte und Kritik der modernen althistorischen Grundbegriffe der griechische Staat, der griechische Staatsidee, die Polis. — Stuttgart, 1985

Glynn R. Herakles, Nereus and Triton: A Study of Iconography in Sixth Century Athens // AJA. -1981. — 85. — P. 121-132

Gomollon Benjamin. La imagen de la sabiduria en los tetrâmetros de Solon / Itaca. — 1993-1995. — P. 59-67

GrayD. H. F. Metal working in Homer. Tourn. Hill / Studies. — 1954. — V. 74. — P. 1-15

Harris E. M. A New Solution to the Riddle of the Seisachtheia / The Development of the Polis in Archaic Greece. Edited by Lynette G. Mitchell and P.J. Rhodes. — London and New York: Routledge, 1997. — P. 103-112.

Hellmann F. Herodotos Kroisos-Logos. — Berlin, 1934

Hesych. *D 1474 Diayh/fisij / Hesychii Alexandrini lexicon. Ed. K. Latte. Vol. 1. — Copenhagen: Munksgaard. — P. 447

Heubeck A. Die homerische Frage. Ein Bericht über die Forschung der letzten Jahrzehnte / Zweihundert Jahre Homerserforschungen. Rückblick und Ausblick / CR. — Bd. 2. Hrsg. J. Latacz. Stuttgart, 1991

Hignett G. A History of the Athenian Constitution to the End of the Fifth Century B. C. — Oxford, 1952. 432 p.

Hill I. T. The Ancient City of Athens. Its Topography and Monuments. — Chicago, 1969

Hoben W. Zur missglückten Eheverbindung des Peisistratos mit der Tochter des Megakles (Herod. 1, 61, 1) // Gymnasium. — 1997. — Bd. 104. — 2. — S. 157-163

Horsmann G. Athens Weg zur eigenen Währung: der Zusammenhang der metrologischen Reform Solons mit der timokratischen // Historia. Zeitschrift für Alte Geschichte. — Bd. 49. — 2000. — S. 259-277

Jacoby F. Atthis: The Local Chronicles of Ancient Athens. — Oxford: Clarendon Press, 1949

Jacoby F. Herodotos / RE. — Suppl. — Bd. II. — 7. — St. 283-326

Judeich W. Topographie von Athen. 2. Aufl. — München, 1931

Kendrick Pritchett W. Ancient Greek Military Practices. — London; Berkeley, 1971

Ker J. Solon's Theôria and the End of the City // Classical Antiquity. — 2000. — V. 19. — 2. — P. 304-329.

Kinzl H. Konrad. Athen: Zwischen Tyrannis und Demokratie / Demokratia: Der Weg zur Demokratie bei den Griechen. — Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1995 [Wege der Forschung 657]. Hrsg. Konrad H. Kinzl. — S. 213-247

Kinzl K. H. DHMOKRATIA: Studie zur Vor- und Frühgeschichte des Begriffs //Gymnasium. — 1978. — Bd. 85. — S. 117 - 127; 312 - 326; pl. I - II.

Kirsten-Philipson. Die griechischen Landschaften. — Frankfurt, 1950-1959. I^3.

L'Homme-Wéry, Louise-Marie. La notion d'harmonie dans la pensée politique de Solon. // Kernos. — 1996. —V. 9. — P. 145 - 154

Lehmann G. A. Der Ostrakismos-Entscheid in Athens: von Kleisthenes zur Ära des Themistocles // ZPE. —1981. — Bd. 41. — S. 85-99

Lehmann G. Die mykenisch frühgriechische Welt und der östliche Mittelmeerraum in der Zeit der «Seevölker»-Invasion um 1200 v. Chr. — Opladen, 1985

Lenschau Th. Klhiroj / RE. — Bd. 11. — 1922. — Sp. 810

Lewis D. M. Cleisthenes and Attica // Historia. — 1963. — Bd 12. — Ht. I. — S. 22-40

Markianos Sophocles S. Biographical discrepancies in the Solonian tradition. Cincinnati, Ohio Univ. Diss., 1970. — Ann Arbor, Mich.: Univ. Microfilms Internat., 1984. — XI, 211 Bl.

Martin J. Von Kleisthenes zu Ephialtes // Chiron. 1974. — 4. — S. 40. = Demokratia: Der Weg zur Demokratie bei den Griechen. — Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1995 [Wege der Forschung 657]. Hrsg. Konrad H. Kinzl. — S. 210.

Meier Chr. Adel / Geschichtliche Grundbegriffe. Hrsg. von O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck. Bd. I. — Stuttgart, 1972. — S. 1-11

Meier M. Peisistratos auf dem Thespis-Karren: die Geschichte von Solon und Peisistratos im Spiegel einer kaiserzeitlichen Deutung // WJA. — 1999. — Bd. 23. — S. 181-188.

Meyer Ed. Geschichte des Altertums. 5-te Aufl. Vol. 3. — Darmstadt, 1975

Moggi M. I sinecismi interstatali greci. V. 1. Dalle origini al 338 a. C. — Pisa, 1976

Morris I. Burial and Ancient Society. The Rise of the Greek City-State. — Cambridge. 1988

Musti D. Le origini dei Greci. Dori e mondo egeo. — Roma-Bari, 1985

Mylonas G. E. Mycenae and the Mycenean Age. — Princeton, 1966

Ober J. Mass and Elite in Democratic Athens. — Princeton, 1989

Oliva P. Solon. Legende und Wirklichkeit. — Konstanz, 1988

Osborne R. G. Hektemoroi / Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Herausgegeben von Hubert Cancik und Helmuth Schneider. Altertum. — Bd. V. — Gru-Iug. — Stuttgart & Weimar: Verlag J. B. Metzler, 1998. — S. 274 -275

Ostwald M. From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law (Law, Society, and Politics in Fifth-Century Athens). — Berkeley, Los Angeles, London, 1986

Ostwald M. Nomos and the beginning of the Athenian democracy. — Oxford, 1969

OstwaldM. Popular sovereignty and the problem of equality // SCI. — 2000. — V. 19. — 1 - 13.

Papastavru J. Themistokles. Die Geschichte eines Titaten und seiner Zeit. Ertr. und Forsch., 92. — Darmstadt: Wiss. Buchges., 1978.- 155 S.

Patzek B. Homer und Mykene: mündliche Dichtung und Geschichtsschreibung. — München: Oldenburg Verlag, 1992

Podlecki A. J. The Life of Themistocles. A Critical survey of the literary and archaeological evidence. — Montreal: McGill-Queen's Univ Press., 1975. 264 p.

Rhodes P. J. Kyrbeis / Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike. Herausgegeben von Hubert Cancik und Helmuth Schneider. Altertum. — Bd. VI. Iul - Lee. — Stuttgart & Weimar: Verlag J. B. Metzler. — 1999. - S. 998

Roussel D. Tribu et cite. Etudes sur les groupes sociaux dans les cites grecques aux époques archaïque et classique. — Paris, 1976

Ruschenbusch E. PATRIOS POLITEIA Theseus, Drakon, Solon und Kleisthenes in Publizstik und Geschichtsschreibung des 5. und 4. Jh. v. Chr. // Historia. — 1958. — Bd. 7. — S. 398 - 424

Ruschenbusch E. SOLONOS NOMOI. Die Fragmente des solonischen Gesetzeswerkes mit eines Text- und Überlieferungsgeschichte // Historia, Einzelnschriften. — 1966. — Hft. 9

Schmitz W. «Drakonische Strafen». Die Revision der Gesetze Drakons durch Solon und die Blutrache in Athen // Klio. Beiträge zur Alten Geschichte. — 2001. — Bd. 83. — Hft. 1. — S. 7 - 38

Schuller W. Griechische Geschichte. 3 uberarb. u. erw. Aufl. — München, 1990

Scully S. Homer and the sacred city. — Ithaca: Cornell University Press, 1990

Sealey R. Regionalism in archaic Athens // Historia. — 1960. — Bd. 9. — P.169

Shapiro S. O. Herodotus and Solon // Classical Antiquity. — 1996. — V. 15. — 2. - P. 348 - 364

Siewert P. Die Trittyen Attikas und die Heeresform des Kleisthenes. — München, 1982

Soziale Typenbegriffe im alten Griechenland und ihre Fortleben in der Sprache der Welt. I-IV. —Berlin, 1981-1985

Stahl M. Aristokraten und Tyrannen im archaischen Athen: Untersuchungen zur Überlieferung, zur Sozialstruktur und zur Entstehung des Staates. — Stuttgart, 1987

Stanley Ph. V. The economic reforms of Solon. — St. Katharinen: Scripta Mercaturae Verlag, 1999. — Bd. III. — 329 p.

Starr C. G. Individual and Community: The Rise of the Polis 800-500 B. C. — New York, 1986. — P. 34-51

Starr Ch. Decline of the Early Greek Kings // Historia. — 1961. — Bd.10. — P. 129-138

Starr Ch. Essays on Ancient History. — Leiden, 1979. — P. 134-43

Starr G. Chester. The Aristocratic Temper of Greek Civilization. — New York - Oxford. 1992

Stavnyuk V., Terentieva N. On the Question about the Formation of the Poleis' Organization in Attica. / XI Congress of the Federations of the Societies of Classical Studies. — Kavalla (Greece) 1999, August, 24-30. — P. 880-896

Stein-Hölkeskamp E. Adelskultur und Polisgeselschaft: Studien zum griechischen Adel in archaischer und klassischer Zeit. — Stuttgart, 1989

Strasburger H. Trierarchie // RE. — 1939. — Bd. 13-S. 107

Stroud R. S. The axones and kyrbeis of Drakon and Solon / University of California publications. Classical studies. — Berkeley: Univ. of Calif. Pr. 1979. — V. 19. — P. 62

The Archaeology of Athens and Attica under the *Democracy.* Proceedings of an International Conference celebrating 2500 years since the birth of democracy in Greece, held at the American School of Classical Studies at Athens, December 4-6, 1992. Ed. W. D. E. Coulson, O. Palagia, T. L. Shear, H. A. Shapiro, F. J. Frost. — Oxford: Oxbow Books, 1994 (Oxbow Monograph 37). VIII, 250 p.

The Greek City: from Homer to Alexander / Ed. by Oswyn Murray and Simon Price. — Oxford: Clarendon Press, 1990.

Thomsen R. The Origin of ostracism. A synthesis. Humanitas [Collection], IV. — Köbenhavn: Gyldendal, 1972. —158 p.

Travlos J. Bildlexicon zur Topographie des antiken Attika. —Tübingen, 1988

Truesdell S. Brown. Solon and Croesus (Hdt. 1.29) // The Ancient History Bulletin. — 1989. — V. 3, 1

Wade-Gery H. T. Essays in Greek History. — Oxford: Blackwell, 1958. — P. 135-154

WallaceR. W. The Areopagus Council to 307 B. C. — Baltimore; London, 1989.

Welwei K. —W. Athen. Von neolitischen Siedlungsplatz zur archaischen Grosspolis. — Darmstadt, 1992

Westermanns Atlas zur Weltgeschichte. — Braunschweig, 1963

Whibley L.. Greek Oligarchies: Their Character and Organisation. — London, 1896

Zangger E. Plato's Atlantis account: a distorted recollection of the Trojan War // OJA. — 1993. — V. 2, 1. — P. 77-87

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВДИ	—	Вестник Древней Истории
ВИ	—	Вопросы Истории
ЖМНП	—	Журнал Министерства Народного Просвещения
AC	—	L' Antiquité Classique
AJA	—	American Journal of Archaeology
AncW	—	The Ancient World
CR	—	Classical Reviw
JHS	—	Journal of Hellenic Studies
QUCC	—	Quaderni Urbinati di Cultura
RE	—	Paulys Real-Encyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft
REG	—	Revue des Etudes Grecques
WJA	—	Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft
ZPE	—	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

З м і с т

ВСТУП..... 4

РОЗДІЛ І
СТАНОВЛЕННЯ АФІНСЬКОГО ПОЛІСА: ВІД ЗАНЕПАДУ АХЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ДО «ЗАКОНІВ ДРАКОНТА»..... 9
1.1. Аттика в період «темних століть» і на початку архаїчної доби... 9
1.2. Криза патріархального общинного устрою..... 26
1.3. Суспільство за даними гомерівських поем..... 32
1.4. «Сінокізм Тесея»..... 62
1.5. Криза патріархального устрою в Аттиці і пошуки шляхів її подолання. «Кілонова смута»..... 82

РОЗДІЛ ІІ
СТАНОВЛЕННЯ АФІНСЬКОГО ПОЛІСА:
ВІД ЗАКОНІВ ДРАКОНТА ДО РЕФОРМ КЛІСФЕНА..... 99
Закони Драконта..... 99
11.2. Реформи Солона. Загальні зауваження..... 108
ІІ.2а. Реформи Солона.Початок і методи проведення реформ. Сейсахтейя..... 115
ІІ.2б. Економічні реформи Солона..... 121
ІІ.2в. Суспільно-політичні реформи Солона..... 125
11.3. Тиранія Пейсістрата і Пейсістратидів..... 144
ІІ.3а. Суть тиранії Пейсістрата..... 155
ІІ.3б. Ліквідація тиранії в Афінах..... 165
11.4. Реформи Клісфена..... 178

ЗАКЛЮЧЕННЯ..... 194

БІБЛІОГРАФІЯ..... 197

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ. 214

наукове видання

ВІКТОР СТАВНЮК

СТАНОВЛЕННЯ АФІНСЬКОГО ПОЛІСА

Підписано до друку 28.05.2005. Формат 84х108 $^{1}/_{32}$.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Таймс.
Умовн. друк. арк. 12,23.
Тираж 500 прим.

Видавництво «Аквілон-Плюс»
Свідоцтво Держкомінформполітики, телебачення
та радіомовлення України ДК № 298 від 26.12.2000 р.
тел.: 8-050- 357-14-21
E-mail: Arist@mail.univ.kiev.ua